

Р. 440

Шарқ юлдузи

- NASR
- NAZM
- DRAMATURGIYA
- MUMTOZ ADABIYOT
- YOSHLAR DAFTARI
- JAHON ADABIYOTI
- ESTETIKA
- SAN'AT FALSAFASI
- ADABIYOTSHUNOSLIK
- SAN'ATSHUNOSLIK

Sharq yulduzi

Унутилмас лаҳзалар

Ўзбекистон халқ ёзувчиси
ШУҲРАТ
(1918 – 1993)

R 440

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Шарқ юлдузи

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

Этап
№ 1

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Сирожиддин Саййид
Муҳаммад Али
Кенгесбой Каримов
Энаҳон Сиддиқова
Иқбол Мирзо
Қаҳрамон Қуронбоев
Жумакул Қурбонов
Фармон Тошев
Ислом Ёқубов

Хайриддин Султонов
Маҳмуд Тоир
Меҳрибон Абдурахмонова
Йўлдош Солижонов
Тоштемир Турдиев
Шухрат Маткаримов
Адҳамбек Алимбеков
Умарали Норматов
Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир — Сирожиддин Рауф

Назм бўлими мудири — Икром Отамурод

Адабиётшунослик бўлими мудири — Ориф Ҳожи

4

2018

УШБУ СОНДА:

НАЗМ

Ўткир РАҲМАТ

ЁДГА ТУШАР УМРИМ ПАРЧАСИ

Шеърлар

Хаёлимни қўйвормас, ахир,
Дала-дашту тоғлар барчаси.
Бирдан яйраб кетади бағир,
Ёдга тушар умрим парчаси.

НАСР

Гулчеҳра АСРОНОВА

ДИЛБАҲД

Ҳикоя

Бир йил чидадим ўшандай машаққатга. Қора тер-
га ботиб, олтин тоғларни ваъда қила-қила ёт юрт-
ларга олиб келган “валламат”лар йўлкира ҳисобидан
бўйнимга илган ҳақни тўлаб, уйга бешикаст қайтдим.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ШАВАЛЛИДИНИНГ 90 ИЛЛИМГА

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

УМУМ АДИБНИНГ УМУМ НИЯТИ

“Айтматов ижоди бизга кўп жиҳатдан сабоқ бергу-
лик мактабдир, – деб ёзган эди Ўзбекистон халқ шои-
ри Абдулла Орипов, – ...Чингиз оға ўзининг бениҳоя
жасур истеъдоди билан ҳар қандай маҳдуд, қийин
шароитда ҳам ҳақиқатни қиёмага етказиб, ўринлатиб
айта билишини исботлади”.

Халима АХМЕДОВА

НАЪМ

ҚЎЗИМ ТАВХАРИДА
САИР ҚИЛАР ДУНЁ

Шеърлар

Ҳар фасл биздадир, биз фаслдамиз,
Кўксимизда урсин тонгнинг юраги.
Токи огоҳ этсин борлигимиздан
Шаффоф шудрингларнинг тоза жараңи.

Муҳаммад САЛОМ

НАСР

КЕЛИН

Ҳикоя

Аммо гаплашиш жуда пайсалга солинди. Бу орада келин оғироек бўлди-ю, иш янада чигаллашди. Бундай шароитда вазиятни чуқурроқ кавлаштириш орқали сал очилган хандақни жарликка айлантириш ҳеч гап эмас.

Наргиза ТЎХТАЕВА

ИЖОДИЙ КЕНГАШЛАРДА

ИЗЛАНИШЛАР САРҲИСОБИ

Ўтган йилги болалар насрини кўздан кечирганимизда ҳам анча ўқишли асарлар яратилганига гувоҳ бўламиз. Яратилаётган асарлар шаклий-услубий жиҳатдан ҳам, жанр нуқтаи назаридан ҳам ранг-баранглик касб этмоқда. Атоқли адиб Худойберди Тўхтабоевнинг “Тағоб қишлоқ эртақлари”, Эркин Маликнинг “Набирамга мактублар”, Отабек Қувватовнинг “Олимжоннинг саргузаштлари”, Маъруфжон Йўлдошевнинг “Зарчодир остида”, Зиёдулла Латиповнинг “Мўъжизакор ҳаёт” каби қисса ва ҳикоялар тўплами шулар жумласидан.

ОГАҲИЙ
(1809–1874)

Ки, ўн саккиз минг олам ўн саккиз ёшингдин айлансун

* * *

Мунчаким дилкашдурур фархунда дийдоринг сенинг,
Тонг эмастур жон била бўлсам гирифторинг сенинг.

Хусн аро гарчи куёш олий маком ўлди, вале,
Кўйинга юз кўйгон ул бир ошики зоринг сенинг.

Махв ўлуб дийдоринга гуллар яқосин қилди чок,
Боғ аро чун кўрдилар гулзори рухсоринг сенинг.

Доми хайрат пой бандидур мудом озода сарв,
То тамошо қилди зебо қадду рафторинг сенинг.

Жовидони жонга восил хаста жисмим бўлғуси,
Гар эшитсам бир нафас жонбахш гуфторинг сенинг.

Илтифот айлаб агар кулбамга еткурсанг қадам,
Бош кўйиб олдингда жон эткумдир исоринг сенинг.

Нетти сўрсанг Огаҳийнинг ҳолини раҳм айлабон –
Ким, ўларға етти дардингдин бу беморинг сенинг.

* * *

Васл аро мушкил ғами хижрон эканни билмадим,
Ҳажр дарди бўйла бедармон эканни билмадим.

Шукр қилмай васлига тушдим ғами фурқат аро,
Ушбу ғам мундоқ балойи жон эканни билмадим.

Базмгоҳи васл аро эрдим жаҳондин беҳабар,
Ҳажр аро тушқач, жаҳон зиндон эканни билмадим.

Оҳким, то кирмагунча ҳажр муҳлик даштиға
Васл базми равзаи ризвон эканни билмадим.

Етмагунча токи жоним комиға захри фироқ,
Ёр лаъли чашмаи ҳайвон эканни билмадим.

Жонға осойиш висол ичра етиб шому сахар,
Ҳажр дардидин ўлум осон эканни билмадим.

Дарди хижрон дафъиға, дедимки, тортай соғаре,
Ёрсиз сахбойи гулгун қон эканни билмадим.

Борча авкотимни беҳуда ўтурдим, гўйе
Умрни бир неча кун меҳмон эканни билмадим.

Огаҳий ёнглиғ ҳамиша айш ила мағрур ўлуб,
Васл аро мушқил ғами хижрон эканни билмадим.

* * *

Не тонг сансиз ҳалок ўлсамки, жисмим ичра жонимсан,
Бақойи лаззати айшу ҳаёти жовидонимсан.

Ғамим йўқтур агар ишқ ичра ҳар кун юз қарат ўлсам –
Ки, нутки руҳпарвар дилбари Исо нишонимсан.

Ман аҳли ишқ аро асру ҳушилхон булбулингдурман,
Сан аҳли ҳусн ичра юз гул очғон гулистонимсан.

Не тонг комиға еткурсанг қарамдин ушбу қулниким,
Сарири ҳусн узра подшоҳи қомронимсан.

Топарман шер ёнглиғ аҳли ишқ ичра товонолиғ,
Десанг, токи манга бир хаста шўри нотавагонимсан.

Мани лутф айлабон қомимға еткурсанг тонг эрмаским,
Нигорим, дилситоним, ғамгусорим, меҳрибонимсан.

Назр бир гўшаи чашминг била қилсанг манга басдур –
Ки, манман бир гадоу сан Сулаймони қомонимсан.

Ажаб эрмас бори ушшоқ аро қадрим баланд этсанг –
Ки, борча дилраболар ичра ёри қадрдонимсан.

Сани қўргач топарман Огаҳийдек қуввату ором,
Нединким роҳатафзои тану ороми жонимсан.

* * *

Оташин рухсоринг очсанг аҳли олам ўртанур,
Аҳли олам йўқки, миноранг торам ўрнатур.

Жилва айлаб, юз очиб майдон аро сурсанг саманд,
Ҳам парию ҳам малак, ҳам хайли одам ўртанур.

Чексам ўтлуғ ох ҳажринг бирла гардун ўт бўлуб,
Ҳам қуёри хуршид ҳам Исою Марям ўртанур.

Ушбу қадду юз била боғ ичра гар килсанг хиром,
Ҳам куёр рашк ўтига шамшоду гул ҳам ўртанур.

Гах-гахи лутф айлабон базми висолингга етур,
Тобакай фуркат ўтига жони пурғам ўртанур.

Илтифоту раҳм изхор айлабон ҳолини сўр,
Ҳаста кўнглум ишқинг ўтидин дамодам ўртанур.

Қил тамошо Огаҳийнинг ҳолини хижрон аро,
Оҳи ўти учқунидин жумла олам ўртанур.

* * *

Юзинг очким, куёш садқанг бўлуб, бошингдин айлансун,
Янги ой юз тавозеъ кўргузуб, қошингдин айлансун.

Агарчи лаълу ёқут эл замирига муфаррихдур,
Ҳаётафзо ики лаъли гуҳарпошингдин айлансун.

Тану жоним ҳадаф айлаб, ўку тош отсанг, эй чобук,
Бири ўқингдин эврулсун, бири тошингдин айлансун.

Ракибинг гар эрур хасмим, они йўлдош этуб келсанг,
Санга жон садка бўлсун, жисм йўлдошингдин айлансун.

Чу ўн саккизга етти ёшинг, ол буркаъ жамолингдин –
Ки, ўн саккиз минг олам ўн саккиз ёшингдин айлансун.

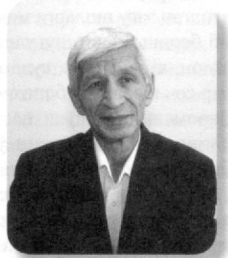
Бокиб кўз учидин пинҳону фош этдинг тағофиллар,
Йўқу борим ҳамул пинҳон ила фошингдин айлансун.

Неча қаллош эсам ҳам агниё оллида бош эгмон,
Ғанийлар ҳиммат ичра ушбу қаллошингдин айлансун.

Чу бергунг нон ила ош, эй сахий, сидк аҳлига бергил,
Риёву кизб аҳли нон ила ошингдин айлансун.

Ул ой кўнгулға килди Огаҳий оху ёшинг таъсир,
Бори жону жаҳоним оҳ ила ёшингдин айлансун.

ТУПРОҚДАН ДОВРУҒ ЯСАЎТГАНЛАР

Анвар ОБИДЖОН

Равшанбек лойга беланган қўлини ювиб бўлиб, биз билан илиқ кўришди. Бир пиёла чой устида пича суҳбат кургач, корхонача тусини олган хонадондаги ишларни кўздан кечиришга тушдик.

Бу йигитнинг етти пушти сополчилик билан шуғулланиб келган, боболари ўз касбидан барака топиб, анча бикир ҳаёт кечиришган экан. Лекин, шўролар даврига келганда, косиб-хунаромандлар олдида баланд тўсиқлар пайдо бўлиб, кулоллар хонадонидан ҳам файз арий бошлабди.

– Шунга қарамай, отам касбини давом эттираверди, – дея ўтган ишларни эслайди Равшанбек. – Барча хунаромандлар сингари бозорда таъкибга учрайвериб молимиз касод бўла борди, тирикчилик ўтказиш учун деҳқончилик билан ҳам шуғулланишга мажбур бўлдик охири. Яхшиямки, бу касбдан тугалай безиб кетмай, отамдан билганимча ўрганиб олган эканман, Худога беадад шукроналар бўлсин, мана, кўчатимизни гуллатадиган замонлар келди.

Гап Риштон ҳақида кетаётганини аллақачон пайқаб олган бўлсангиз керак, азиз ўқувчи! Довруғи кўҳна Туркистон оша етти иқлимга таралган, дунёда ўхшашсизлиги билан алоҳида мактаб макomini олган Риштон сополчилиги хануз бу туман ахлининг асосий ифтихори бўлиб турибди. Ушбу туманда туғилиб ўсган Исажон Султон, Баҳодир Исо, Ғулом Фатҳиддин, Азизбек Анвар сингари қаламкашлар ижодида кулол ва кулолчиликка оид сатру жумлалар тез-тез учраб туришининг сабаби ҳам шунда. Айнан мана шу ифтихор туйғуси мазкур гўша кулолларига куч, сабр-тоқат ато этиб, улар асрий хунаромандчилигимизнинг бу нодир турини эски замон бўҳронларидан эсон-омон олиб чиқишган бўлса, ажабмас.

Ота касбини қайта оёкка турғазишда Равшанбек кўп кийинчиликларга дучор бўлди. Эскирган дастгоҳларни янгилаб, ишни жўяли йўлга қўйиб олиш учун, ҳатто, рўзғор юмушларига яраб турган енгил автомашинани сотишга тўғри келди. Дастлаб, ясаган идишларининг асосий қисмини Самарқандга олиб бориб, пуллаб юрди – ўзи уста, ўзи савдогар. Қўли мўмайроқ пул кўргани сайин, замонавий ускуналар харид қилди, шогирдлар сони кўпая борди, иши бароридан келаверди. Энди қарасангиз, бошқа кенг ҳовли сотиб олди, ҳовлида янги автомашина пайдо бўлди, кичик устахонаси каттагина цехга айланди. Ҳозир элликка яқин ишчи бор. Бундан ташқари,

Анвар ОБИДЖОН – Ўзбекистон халқ шоири. 1947 йилда туғилган. Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) журналистика факультетини тамомлаган. Ижодкорнинг “Баҳромнинг ҳикоялари”, “Эй, ёруғ дунё”, “Кетмагил”, “Безакшамол”, “Даҳшатли Меишполвон” каби шеърӣй ва насрий китоблари чоп этилган.

диёримизда гўзал урф тусини олган – аввало, эҳтиёжманд оилалардаги аёлларнинг, ногиронларнинг касаначиликка жалб этиш оркали моддий аҳволини яхшилашга қаратилган эзгу ишларга монанд тарзда, яна беш юз хонадон маҳсулотга ўз уйида гул чизиб бериш билан шуғулланиб, яхшигина фойда кўряпти. Цехда оштовоғу йиғма салатдон, кўзаю кўра, гулдону ўйинчоқлардан тортиб, катик ивителидиган чапя-ю, аёллар соч ювадиган боштовоккача, жами уч юз хил атрофида маҳсулот ясалмоқда.

Даромадининг чўғи пастлаб бораётган маҳалларда Равшанбек сополчиликни отасининг кистови билан ўрганган бўлса, давр ўзгаргач, унинг фарзандлари бу касбни ўзлари кизиқиб ўзлаштиряпти. Айниқса, олтинчи синфда ўқийдиган Отабек, бўш қолди дегунча, усталарнинг ёнидан жилмайди, ўзи пиёла ясаб, ўзи гул чизади. Харидорлар келганида, ўз пиёлаларини боланинг ўзи беш минг сўмдан сотади, шундан минг сўми хизмат ҳақи сифатида ёнига қолади. Ўша минг сўмнинг ортида қанча уринишлар ётишини билсин, пулнинг кадрига етадиган бўлсин деб, Равшанбек атайин шундай қилади. Бола зотидан кизиғи йўқ, бир куни Отабек уч-тўрт синфдошини етаклаб келиб, дада, шуларниям ишга олинг, дермиш.

Сополчиликка мос тупрокни танлаш, ташиб келтириш, лойга айлантириш – жараёнинг бошланиши. Кейин ускунада хомпаз идишлар ясалади, баъзиларининг ичига, четларига бўртма ёки ўйма нақшлар ўйилади, эртаси куни хумдонда пиштиради. Маҳсулот сал тиниқкач, гул чизилади, бўёқлари яркираб туриши учун кайтадан хумдонга солинади. Сопол кўғирчоқларни ясаш янада мураккаб.

Ўзи Тошкентда фаолият юритаётган эса-да, бир оёғи хануз ота уйдан узилмаган, Ватанимиз тарихига оид бадий китобларни “қувиб юриб” ўқийдиган тадбиркор йигит Олимжон Саримсоқовнинг айтишича, бошқа кўп юртлардаги, хатто ўзимизнинг Бухородаги кулоллар маҳсулот ясаш учун лойга кўшимча нарсалар аралаштиришга мажбур бўлса, унинг Риштондаги тупрокка сув қўшилса кифоя экан. Шу боис, тупроғимиз ўзининг накадар ноёблигини кўз-кўзлаб тураверсин, дегандек, маҳаллий сополчилар идишларнинг тагига ранг беришмас экан. Бунинг замирида она заминга нисбатан юксак эҳтиром, чексиз миннатдорлик ётганини англаб олиш қийин эмас.

Хитой кулоллари – дунёда энг машҳури. Идишларга бўртма усулда нақш беришни улар ўйлаб топган. Шундай бўлса-да, Исроилда ташкил этилган халқаро кўргазмада, риштонликларнинг бўртма усулда безатилган лаганлари хитойлик кулолларникидан қимматроқ баҳода тез сотилиб кетди. Сабаби шуки, Хитойда бўртма нақшлар идишга ускуна ёрдамида туширилса, Риштонда қўлда қилинади. Қўл меҳнати эса ўзининг бошқача бежиримлиги билан ажралиб туради, бу соҳа билимдонлари томонидан алоҳида кадрланади. Шунинг учунми, Равшанбек илгари асосан Қирғизистон, Тожикистон бозорларига кириб борган бўлса, энди Исроил, Жанубий Корея каби давлатлардан ҳам буюрмалар туша бошлади.

Тадбиркор Саидахмад Акбаров ҳали ёш бўлишига қарамай, чинни идишлар ясаш корхоначасини ташкил этиб, ўзбекларнинг кундалик турмушида доим керак бўлиб турадиган чойнак-пиёла, коса, лаган, тақсимча кабилар ясашни йўлга қўйди. Сополчиликдан фаркли ўларок, чинни идиш ясаш учун Риштон тупроғига четдан бир неча хил хомашё келтириб қўшиш лозимлиги сабабли, бу соҳа анча серхаражат бўлса-да, оғир юмушнинг улдасидан чиқибгина қолмай, хориждан қўшимча ускуналар сотволиб, иккинчи цехни ҳам ишга туширди.

Саидахмад ҳозиргача юз нафарга яқин кишини ишли қилди. Улар учун маҳсус ошхона қурилиб, бепул овқат бериб борилмоқда. Ўртача маош саккиз юз минг сўмдан тепада. Оила қуриб, алоҳида эшик очган ўғли ўз рўзгорини тебратиб туришни ўрганиб олиши ҳам ота-оналарга бир олам қувонч бахш этаверади. Уч нафар фарзандининг каттаси эндигина бошланғич синфда ўқиётган бу навқирон йигит эса, оиласини еплашдан ташқари, неча-неча тумандошига ҳам ризк топиб

бераётгани кўп-кўп ёшларимиз учун ўзига хос бир намунадир. Тасанно, азамат!

Давлатимиз хазинасини чет эл валюталари билан бойитишда туризмнинг аҳамияти бекиёс. Шу туфайли, илгари эътибордан четроқда қолиб келган бу соҳани кескин ривожлантириш учун юртимизда кенг қўламли ишлар амалга оширила бошланди.

Фарғонада бири табиатининг ўта фусункорлиги, бири тарихий обидаларга бойлиги, бири қадимий касб-хунарларни ҳануз асраб келаётгани, бошқаси таъминнинг оламда қиёси йўқ мевалари билан довруғ солган Кўкон, Марғилон, Шохимардон, Сўх, Қувасой, Олтиарик, Учқўприк, Кўштепа, Кува сингари масканларда чет эллик сайёҳларни ўзига мафтун эта оладиган жиҳатлар беҳисоб. Худоёрхон ўрдаси, Норбўтабек, Камол қори, Саййид Аҳмадхўжа мадрасалари, Модарихон, Убайдуллохон, Хўжа Азиз бува, Али Охунд, Абдулазизхон дада мақбаралари, ҳазрат Хувайдо, Йигитпирим, Биби Убайда, Зўрой она, Оқ ота, ҳазрат Али Шохимардон, Садқак ота зиёратгоҳлари, минорадор Жоме, Хўжа Эгиз, Ҳожа Форсо, Оқил мингбоши, Хўжа Илғор, Қиёк, Подшоҳпирим деб аталмиш қўҳна масжидлар янглиғ дилияш-натар жойларимиз, ноёб экспонатларга бой музейларимиз шулар жумласидандир.

Риштон ҳам хорижлик туристлар диққатини ўзига тобора кўпроқ жалб этаётган гўшага айланиб бормоқда.

Кулол Саиджон Аҳмедовнинг хонадониди бўлганимизда, бир нарса алоҳида диққатимизни тортди. Омадни қарангки, бу йигитнинг томорқаси бошдан-оёқ кулолчиликка мос тупроқдан иборат экан. Олисдан кидириб юрмай, хомашёни шу жойнинг ўзидан қазиб олишавараркан.

– Айланасиям, чуқурлигиям тўрт метрга тўрт метр қилиб қавланган жойдан қирк тонна лой чиқади, – деб изоҳ берди Саиджон. – Бир ойда кўпи билан икки тонна лой ишлатишимизни ҳисобга олсак, ўн сотихли томорканинг тупроғи хали кўп йилларга етади.

Дарвоза ортидаги айвонга қатор-қатор териб қўйилган бири биридан жилвакор идишларни қўриб, кўзимиз камашди. Буларнинг талай қисми чет эллик сайёҳларга сотилаётганини эшитиб, сира таажжубланмадик.

Туристлар энг кўп ташриф буюрадиган жой – машҳур кизикчи Муҳиддин Дарвишев “Тоҳир сопол” деб лақаб қўйган, идишларга безак беришда игна-бигиз қўллаш усулини ихтиро этгани туфайли маҳсулотлари бошқаларникидан яққол ажралиб турувчи Тоҳиржон Ҳайдаровнинг Жалойирдаги хонадони. У устахонага айланган уйдан ташқари алоҳида томорқада ўзига хос музей ҳам ташкил этган. Бу макондан деярли барча МДХ давлатлари, Италия, Хитой, Англия, Жанубий Корея, АҚШ, Испания, Австралия каби олис мамлакатлардан келган туристларнинг оёғи узилмайди. Ҳатто, сайёҳлардан бири, уй эгасидан рухсат олгач, уч-тўрт ойдан сўнг хотини ва кизиниям етаклаб келиб, шу хонадоннинг ўзида бир неча кун истикомат қилиб кетибди. Бунинг нимаси кизиклигини сўрашса, ўзбекона шароитда яшаб, факат ўзбекона овқатларни, бир-биридан ширин меваларни еб, жуда яйрадик, дейишибди.

Тоҳиржон бу жойдаги уйни ота-буваларимиз анъанасига кўра, меҳроб-тоқчали, вассали қилиб қурди. Ташки деворларни оқлатмай, сомон сувоқлигича қолдирди. Кенг айвон остига ўрнатилган сўрилардаги хонтахталарнинг атрофига тўшақлар солиб, болишлар қўйиб қўйди. Сотадиган маҳсулотлари девор бўйлаб чўзилган тоқчалардан жой олди. Четдаги бостирма остида қўҳна ёдгорликлар кўргазмаси мавжуд. Ундаги икки-уч юз йиллик хум, кўза, хамиртоғора, киртоғора қабилар каторида қадимий омонч қўқонарава ҳам турибди. Бу араванинг бағдодлик эгаси Абдуҳолиқ отанинг айтишича, ундан буvasининг буvasи ҳам фойдаланган экан. Сайёҳлар учун шуларнинг ўзигина бир экзотика эмасми?

Бу йигит хали номи унчалик ёйилмаган пайтлардаёқ катта-катта оштовокларга Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Неъмат Аминов, Ўткир Ҳошимов, Озод Шарафиддинов, Рауф Парфи, Шавкат Рахмон, Муҳаммад Юсуф, Турсунбой

Адашбоев сингари адабларимиз расмини чизиб юрарди. Ҳозир музейдаги бундай расми товоқлар сони олтмишгадан ошди. Бундан ташқари, жаҳон ва ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг шеърлари, темурийлар, бобурийлар, Қўқон хонлари шажараси битилган яна ўнлаб товоқ ва кўзалар бор. Туман ёшлар иттифоқи ташаббуси билан бу ерда кутубхона, устоз-шогирдчилик мактаби очилди.

Хорижлик кезаргонлар мўъжизаларга бой юртимизни энди-энди кашф этипти. Кашф этганлар бошқа юртдошларига ўз хайрату ҳаяжонларини кўпроқ юктиравериши учун уларга янада қулай шароитлар яратиб бераверишдан толиқмасак бўлгани.

Тумандаги бир янгиликни эшитиб, “Страус фарм” фермасига бордик. Дарвозадан ўтиб, ўзимни бирданига Африкада юргандек ҳис эта бошладим. Агар, бундан йиғирма-ўттиз йил бурун бирон-бир авлиё башорат қилиб, Риштонда туяқушлар пайдо бўлади, деб юборса, уни тентакка чиқаришлари аниқ эди. Мана, дўппи бир айланди-ю, буни энди ҳамма ўз кўзи билан кўриб турибди.

Тадбиркор Фарангиз Азимова бу соҳага қўл уришдан олдин кўп ўйланди, кўп ўрганди. Охири қатъий тўхтамга келди, учта парваришлов ангари, инкубатория корпуси, алоҳида жўжахона, озука тайёрлаш цехи, ем омбори кабиларни қуриб, Ўзбекистон – Буюк Британия қўшма корхонасига асос солди. Ўн бешинчи йилда Жанубий Африкадан самолётда бир ҳафталик жўжалар олиб келиниб, парваришлов бошланди.

Айни кулларда туяқушлар сони бир юз олтмиш уч бош экан. Шулардан эллик иккитаси уч-беш ёшгача, йиғирма бештаси йиғирма ойликдан ошганлари, қолгани етти ойлик атрофидаги жўжалар. Буларни кўриб, ҳаёлимда бир мутойиба шарпланди. Булбуллар, қумрилар, беданалар у ёқда қолиб, ўзбек шоирлари келгусида туяқушлар ҳақида ҳам ёниқ-ёниқ шеърлар тўкий бошласа-я!

– Бу жониворларнинг энг ўзига ҳос фазилати – очофат эмас, – дейди иш бошқарувчи Хусанбой Аҳмаджонов. – Олдига уч барабар кўп озука солсангиз ҳам, фақат керагини ейди.

– Булар нима ейди ўзи?

– Цехимизда тайёрланадиган асосий емнинг ярмидан кўпи беда, соя, қолгани макка, бугдой, арпа донлари аралашмасидан иборат. Бундан ташқари, соғлиқларини яхшироқ асраш ниятида қизилча, сабзи, шолғом, олма, қарам сингари қўшимча озукаларниям бериб борамиз.

Туяқуш ўртacha етмиш йил умр кўради, қирк беш йил давомида тухум беради, етилганлари бир юз қирк килограммгача тош босади. Халастерин моддаси атиги бир фоздан сал кўпроқни ташкил этувчи пархезбop гўштининг кўриниши ҳам, таъми ҳам қорамолниқига яқин, Тошкентдаги айрим ресторанлар доимий мижозга айланиб қолган.

Ушбу жониворнинг қони фойда эканлиги шундаки, гўшт ва тухумидан ташқари, териси, суяги, ёғидан тортиб, тумшугу пати, тирноғу тухумининг пўчоғигача сопилади. Айниқса, териси юқори қадрга эга бўлиб, кўримлилиги бўйича тимсоҳникидан, пишиқлиги бўйича қаркидонникидан кейинги ўринда туради. Ошланган терининг бир квадрат метри жаҳон бозорида тўрт юз эллик долларгача баҳоланади.

Озука маҳсулотларини сотиб олиш анча қимматга тушаётгани ишни янада ривожлантиришда асосий тўсик бўлиб келаётганди. Ниҳоят, бу муаммо ҳам ечимини топиб, бундан буён ўзлари арзон озука етиштиришлари учун Марказий Фарғона ерларидан жамоага эллик гектар экинзор ажратилди...

Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида ишлаб чиқилган 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳужжатини ўзига дастурамал қилиб олган фарғоналиклар вилоят халқ хўжалигининг ҳар бир бўғинида бири бирдан улкан юксалишларга эришмоқдалар. Булар орасида ўта омилкор ва беҳад меҳнатсеварлиги билан донг таратган риштонликларнинг ҳам муносиб ўрни бор.

Ёдга тушар умрим парчаси

Ўткир РАҲМАТ

Кўнгил кўчасида кўклам чиройи,
Гуллаган дарахтдай сиғмас ўзига.
Шодлиги ногаҳон кетади бойиб,
Баҳорга ўхшайди дунё кўзига.

Кўнгил кўчасига ёғиб қолар қор,
Қошу киприклар ҳам оққа беланар.
Боладай мулойим боқиб беозор,
Таскинлар умрга бориб уланар.

Кўзимда сувратинг,
Ўзида йўқ дил,
Гўёки абадий олган муҳрлаб.
Шошилиб бирма-бир ўтиб борар йил,
Хаёлим, соғинчим тўхтамас йўллаб.

Қорлардан бўшаган тупрок кўпчийди,
Чечаклар жилмаяр ҳайратни кучиб.
Юрагим қутмаган кунга бош қўйди,
Фирокнинг бодасин юрибман ичиб.

Булоқда бир умр тинмайди ғайрат,
Ундан рухланади мавжланиб маъво.
Жодудай сеҳрлаб сендаги сийрат,
Қалбимни титратган,
Куйлатган наво.

Ўткир РАҲМАТ – 1948 йилда тугилган. Самарқанд давлат университетининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини битирган. Шоирнинг “Ирмоқ”, “Созинч”, “Райҳон ҳиди”, “Ой ёғдуси”, “Хаёл ифори”, “Юракдаги қуш”, “Оҳанглар ранги”, “Ўтли рух” каби ўндан зиёд шеърӣй тўпламлари нашр этилган.

Шаффоф орзуларни кучоклаб, суюб,
Ойнинг ёғдусида эркалаб ёндим.
Қандайдир илоҳий меҳрни туйиб,
Ногаҳон, ўзимдан ўзим қувондим.

Киприк кокканчами умр ораси
Ёки бир лаҳзада ялт этган чақмоқ.
Жунбушга солади ўчмас ноласи,
Тақдирим бахш этган бир киё боқмоқ.

Шамоллар ёнимдан ўтар шивирлаб,
Елпинган япроқлар бўяр юзини.
Қунлар ҳам чидолмай, сўзга очмай лаб,
Окшомнинг қўйнига ташлар ўзини.

* * *

Бу оқим қаърига олар мени ҳам,
Жимгина узилиб ололмайсан ҳеч.
Гоҳида шодланиб, гоҳи киприк нам,
Қунларинг югурар бўлгунича кеч.

Шундайми, дунёнинг битмас ишлари,
Барига офтобу ой бўлар гувоҳ.
Гул тутган қувончу ғамнинг тишлари,
Умр йўлларида савобу гуноҳ.

Ташвишлар титроғи бермайди ором,
Тинчимас кўксимда ўтли ғалаён.
Талпиниб яшайман сенга дилором,
Шундан таскин топар вужудимда жон.

Бош олиб қайга ҳам борардим, ахир,
Бу дарё шаштлари, барибир, ҳоким.
Яхшиям, сен билан бутун бу бағир,
Сенчалик умидбахш бўлолмас ҳеч ким.

* * *

Қир-адирни босиб белидан
Илондайин ўрмалайди йўл.
Чанг қўтарган шамол феълидан
Ижирғанмай кетмоқда кўнгил.

Ғам-ғуссалар ортда ҳилвираб
Қолган, энди қилолмас эрмак.
Изларига етолмас сачраб,
Эртасидан умидсиз қўлмак.

Узокларда шафак ёлкини,
Куннинг тафти шаштидан тушган.
Самоларда кушлар тўлкини
Булутларга гўё туташган.

Бокавериб синмайди нигоҳ,
Сукунатда очилар шовкин.
Соғинчига қўшилади гоҳ,
Гоҳ шодликлар бўлади якин.

* * *

Сени истаб бордим, жуда соғиниб,
Вужудим меҳрдан эди лиммо-лим.
Ўйловдим, соғинч ҳам кутар қувониб,
Қоқиниб, юлкиниб чиқмади ҳеч ким.

Гўё ҳамма нарса сохта кўғирчоқ,
Безаниб, ясаниб олгандек сахна.
Вужудим парчалаб ташлар ошпичоқ,
Қайданам ўртага тушди бу раҳна.

О, ҳатлаб ўтмоқлик нақадар қийин,
Нотаниш нигоҳдек ғалат, бегона.
Шукухли кунларни эслаган сайин
Яшашга чорлайди энди афсона.

* * *

Бошимдан тушмас осмон,
Кўнглимни булут босган.
Ташвиш тиши беомон,
Кайфият қовок осган.

Вужудимда уйғок шахд,
Жилов бермас бедов кун.
Жилмаяди дилда аҳд,
Орзуга етмоқ учун.

Сафаринг қандай тугар,
Борса келарми йўлинг?
Беҳаловат, беҳатар,
Алдасми ўнг, сўлинг.

Яширмайин борини
Дала-дашт ёйган сепин.
Бу дунё бозорини
Умрим айланар секин.

Сархади йўқ оламнинг
Олди-берди аҳволи.
Тинмас саси ноламнинг,
Жавоб топмас саволи.

Пастга тушмайди осмон,
Ер кўтариб хормайди.
Ўз измини ҳеч қачон
Ўзгаларга бермайди.

Борса келар ё келмас,
Бу йўл қисмат, эҳтимол.
Не бўлар тақдир билмас,
Яшайверар бемалол.

Кўхна дуннинг қўйнида
Азалдан қувончу ғам.
Бу ҳаётнинг уйида
Кўришар уни баҳам.

Қадим қўшиқ эски куй
Мослашади ҳар замон.
Мезбон десам, қийнар ўй,
Бунда мен ахир меҳмон.

Кўрганларим бор-йўғи
Қошу қабоғ экан-да.
Хайрият, руҳим чўғи
Юрак деган Ватанда.

* * *

Кўнглим эрий бошлар қарошларингда,
Зулмат йўлларида милтиллар чирок.
Ҳасаднинг отилган тиг тошларида
Ҳали ҳам қадалар
Нимадир, биров.

Тирналган, қақшаган, йиғлаган яра
Зулукка айланиб, симирар фурсат.
Йилт этган умидим ҳамон овора,
Мени ҳам қўллагин,
Ҳаёт, йўл кўрсат!

Ҳасрат тутунидан димиккан нафас
Шаффоф ҳаволарни кутиб яшайди.
Орзулар уйғониб қолганда беҳос,
Пойига ҳаёлим
Гуллар тўшайди.

Парвозга шайланиб қолар тараддуд,
Намланган киприкдан сизади титрок.
Бошимга энгашган булутлар беҳуд,
Кўзёши тўкишга
Хоҳиши кўпроқ.

Нега индамайсан, нечун бепарво,
Дарёдай мавжланиб, тинмайсан оқиб?
Наҳотки, ўзимни топанумча то
Дунё кенглигида
Юрсам улоқиб?

Шабнамлар бўйнидан кучоклайди нур,
Жилвалар жимирлар бағрин тўлдириб.
Балки бу хўрсиниш, балки бу ҳузур,
Хаёлим банд этар,
Ўйга чўмдириб.

* * *

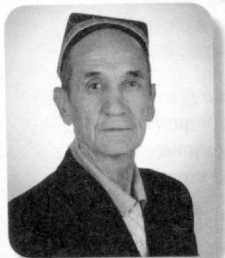
Эргашгандек бўлар тоғлар ҳам,
Дов-дарахтлар хилвираб қолар.
Киприкларим оғушлаган нам,
Ногоҳ, дилга соғинчни солар.

Автоларда йўк эди ором,
Пастга чошиб ўрмаларди йўл.
Кўприк тутиб пишқираб Дарғом,
Парво қилмас унга ўнгу сўл.

Ортда қолмай чопар далалар,
Қўринмайди этаги – сўнгги.
Қўнглим топиб, туйғум аллалар,
Топиларми бу онлар тенгги.

Илдамланар мен билан умр,
Ғалағовур шаҳар бошланар.
Нимагадир бўш келмас ҳузур,
Нимагадир дилим ғашланар.

Хаёлимни қўйвормас, ахир,
Дала-дашту тоғлар барчаси.
Бирдан яйраб кетади бағир,
Ўдга тушар умрим парчаси.

Собир ЖАББОР

Вужудимда гуллар ҳаяжон

Тароват

Булут оҳанг севалаб ўтди
Боғлар узра, далалар узра.
Тоғлар узра қаҳқаҳа кетди,
Куёш қизик латифа сўзлар.

Покизалик – дарахт, гулларда,
Шаббода кучоклаб олгулик.
Ер хиди уфурган йўлларда
Кўнгил наволарга солгулик.

Кўлмакларни пуфлайди еллар,
Титрар куннинг, булутнинг акси.
Мангуликка чорлайди йўллар,
Мангуликка ўқийсан таҳсин.

Интиқлик

Ҳали бери уйқум келмайди,
Бўғотлардан томчилар оҳлар.
Аҳволимни билиб-билмайин
Титрамоқда энтиккан шохлар.

Этак қокди қаҳратон охир,
Яна тўққиз қўшмоқчи февраль.
Бор-э, шунча соғиндик, ахир,
Кўкламойни тез айтиб юбор.

Собир ЖАББОР – 1955 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) журналистика факультетини битирган. Унинг “Яшаиш имкони” шеърый тўплами нашр этилган.

Турналар

Турналар учиб кетаяпти,
Нигоҳим самога талпинар.
Кетмокдадир офтобнинг тафти
Билан ёниб, яшнаган кунлар.

Учиб кетаяпти турналар,
Қанотида баҳорнинг хиди.
Пастда олча, олма, хурмолар
Баргларининг ачимсиқ дуди.

Кетмокдадир турналар учиб,
Кий-чув қилар ерда болалар.
Шунда, нигоҳ самодан кўчиб
Болаларга келиб боғланар.

Шафтоли гули

Шафтоли гулин кўриб,
Болари бўлгим келди.
Гулгун чехрали ёрим,
Бағрингда кулгим келди.

Шафтоли гулин кўриб,
Болари бўлгим келди.
Гул, ари топар сурур,
Мен нима қилай энди?

Шафтоли гулидайин
Бўса тутсанг нимтатир,
Уйғонар дилда майин
Хамир учидан патир.

Кел, сени гуллатайин,
Сувратингга тикилдим.
Шафтоли гулидайин
Тўкилди дил, тўкилди.

Сенсиз

Аллазамон бўлди – сенсизман,
Аллазамон сен чўғ солган дил.
Сен ўзингни, дединг, тенгсизман,
Булбулини тополдими гул?

Армон ўраб олган беармон,
Қўконсойман – сени изларман.
Эғаликман деганинг ёлғон,
Сенгамас, кадрингга бўзларман.

Қадр надир?
Меҳр-муҳаббат,
Нилуфардек кўзимда қолдинг.
Кўз олдимда ўша малоҳат,
Чирқираган сўзимда қолдинг.

Аллазамон бўлди – ёлғизман,
Ўз ёғига қоврилади дил.
Чексиз сахро, сувсиз денгизман,
Сендан кўнгил узолмас кўнгил.

* * *

Бир гап бор булутнинг вазминлигида,
Шамол титраб кўйди, худди бир гап бор.
Бир гап бор оловнинг маҳзунлигида,
Тутаб, ёнолмасдан ўтин беадор.

Келдинг. Вужудимда гуллар ҳаяжон,
Шаррос ёмғир куйди шамол аралаш.
Дилим – аламазон, сўз – аламазон,
Оловни яшнатди бу яраш-яраш.

Ёлғизлик

Ёлғизлатманг ёлғиз одамни,
Кенг деб билсин ёруғ оламни.
Тенг деб билсин ёруғ оламни,
Ёлғизлатмас одам одамни.

Кенг деб билсин ёруғ оламни,
Нигоҳлари нурдан яшнасин.
Ўн саккиз минг олам аламли
Бандасининг кўзи ёшланса.

Тенг деб билсин ёруғ оламни,
Чечак бўлинг томорқасида.
Унутолсин ёлғизлик ғамни,
Мункимасин ғам орқасидан.

Ёлғизлатмас одам одамни,
Оқибатда оқил бўлайлик.
Ёлғизлатмас ёлғиз одамни
Яратганга яқин бўлайлик.

ХОДИМЛАР БЎЛИМИ БОШЛИҒИ

Усмон АЗИМ

Ҳикоя¹

Биров ишдан кетса, ишхона деган ғовур-ғувур жойдагилар бирдан адолатли фикр-лай бошлайдилар. “Э, бекор бўлди-да!”, деб қолади кимдир кечаги ҳамкасби ҳақида. Ҳамма шу фикрга қўшилади. Бошқа биров тўғрисида “бори нимаю, йўғи нима” тарика – шунчаки бирров гапиришиб қўйишади – қайтиб эсга олишмайди. Бошқа бировлар эса, тирик афсонага айланади: “Мана шу одам бизда ишлаган” кабилида фахр билан эслаб юришади. Ишхонанинг тантанали мажлисларида бу идоранинг нақадар аҳамиятли эканлигини кўрсатиб қўйиш учун уларнинг номлари санаб ўтилади.

Умр кўз очиб юмганча ўтиб кетар экан.

Ишхонанинг эшигидан кечагина мўлтирабгина кириб келган ёшгина инсон, “ха-ё ху” деб нафақа ёшига етиб келганини билмай қолади. Энди кучга тўлиб, обрў-эътиборга эришдим деганингда, бошликнинг “ҳамиша сафимиздасиз”, деган ёлғон гапига чин юракдан ишонгинг келиб, бир даста гулни кўтарганингча, ноқулай жилмайиб, негадир ўпканг тўлиб, ишхонангни тарк этасан. Бу жойга энди эрталаб-лари кечикишдан хавотир олиб, шоша-пиша келмаслигингга негадир ишонмайсан. Ортингга бурилиб қарайсан. Кузатиб чиққан битта-ярим ҳамкасбларинг худди сени курортга жўнатаётгандай ажиб бир хуррамликда, юзларида табассум билан “хайр” деб қўл силтаб қўйишади. Сен энди ўзингни тутиб туrolмайсан. Ичингдан бостириб келган хўрсиник кўксингни бир кўтариб ташлайди, кўзларинг намланади. Назарингда, ҳеч кимга керак эмасдай бўлиб қолган умрингнинг қолганини кўтариб, номаълумлик сари юрасан. Бу дунёдаги бажарадиган ишингни бажариб, ишлаганингни ишлаб бўлдинг. Энди... У ёғини ўйлагинг келмайди. Шунда миянгни пинҳон қатида яшириниб ётган, сени асрашга бел боғлаган бир туйғу не-не тасаллилар билан бу аҳволнинг пешвоз чиқади. Қайсидир бир донишманднинг қаердадир эшитганингми-ей, ўқиганингми-ей бир гапи “чарс” этиб эсингга тушади. Унинг айтишича, “одам зоти умрининг охиригача ўзининг ишини бажаришда давом этар” экан. Аммо қанақа иш? Иш ишхонада қолиб кетмайдими?

Ходимлар бўлими бошлиғи Муяссар Қодировнанинг нафақага чиқиши ҳақидаги гап аллақайдан учиб келиб, коридору хоналарда хира пашшадай айланиб қолганда, ишхона ҳамжиҳатлик билан бу гапга ишонмади. Ким кетади? Муяссар Қодировна? Қўйсангиз-чи! Одам ишонадиган гапни айтинг, биродар! Осмон ўйилиб тушади, денг, “хўп” дейин! Йигирма биринчи декабрда, майялар айтганидек, охирад

¹ Охирги қисм. Бошланиши ўтган сонларда.

қўпади денг, жим турай! Водийлик ишбилармон Миррихда помидор-бодринг сотиб ўтирганлигини америколик олимлар телескопда кўришибди, десангиз ҳам ишона-верай!.. Аммо Муяссар Қодировна!..

Бу гапни айтган одам бир қадар мулзамликда қолади. Негадир ўзини оқлагансимон гапира бошлайди. Мен ўзим ҳам ишонамайман-ку-я! Энди... эшитганимни айтаямман-да! Тешик кулок! Одамлар ҳам гап деб бир балоларни чайнаб юришади-ей!..

Шодмонбеков эса одатдагидай бу гапнинг доврўғини дoston қилади. Эмиш-ки, майяларнинг ҳисоб-китобича, бутун ёруғ дунёнинг тақдири Муяссар Қодировнанинг нафақага чиқиш-чикмаслиги билан чамбарчарс боғлиқ – агар у йигирма иккинчи декабрда ишдан кетса, дунё қоронғи даврдан бир қалқиб, сон-саноксиз куёш порлаб турган ёруғ замонлар даврига ўтади; нафақага чикмаса, инсоният зулмат ичида мунгайиб, чўчиб, кўнгли хуфтон бўлиб яшайверар экан. Ҳозирги эра неча минг йиллардан буён Муяссар Қодировнанинг эраси, уни тугатиш қачонлардир ўлиб кетган дами ўтқир майяларнинг қўлидан келмаса, болаларининг эмас, бошлиқларининг суратларини ҳоналари деворига осиб қўядиган ҳозирги раҳбарчаларнинг қўлидан келмас экан... Афсусланадиган жойи шундаким, бу шовур-шувурлару ўринсиз ҳазиллар Муяссар Қодировнанинг қулоғига етиб бормайди. У бир томону, бутун ишхона бир томон! Ишхона Муяссар Қодировнага сир бермасликка ҳаракат қилади. Чунки тартиб-интизомни пинҳона бузишлар; ишдан кечикиб келингандаги ёлғон бичиб-тўқишлар; ишни қўйиб, коридору фойеда гап сотишлар; чекиш баҳона ишхона олдидаги бир парча боғда сайру томошалар; сохта касаллик варақалари... – барча-барча найрангу фитналарни у аямасдан фош қилган. Юзу кўзинг деб ўтирмаган! “Мана мен” деб керилганлар маошини тўлиқ ололмай, ғазнанинг олдида мўлтираб қолган! У билан ўрлашганларнинг қанчаси хайфсан олганини ўқигач, “Эълонлар тахтаси” ёнида ранги оқариб, кўкрагини чангаллаганча, лолу қарахтликда қотмаган дейсиз! Ишдан ҳайдалганлар-чи! Катта-матта одамлар ишхона эшигидан қон йиғлаб чиқиб кетганлар! Унга қасдма-қасд нафақага кетиш учун ариза ёзган Олим Жўраевич дегани зўриққанидан қон босими ошиб, уйига етар-етмас, тилидан қолиб, йиқилиб тушмадими? Тушди! Оқибат, бир ҳафта ўтар-ўтмас, у дунёга бенавбат йўл олди! Йўқ, Муяссар Қодировна билан тортишиб бўлмайди! Аҳрор Валиевич деган бир бошлиқ унга беписанд қараб, нима қунларга тушмади! Ван Гунг деган телба гумаштаси билан санқи рассомларга қўшилиб кетди. Тунов қун ўрисларнинг телевизори Прансиядаги бир шаҳардан шу тўнкани кўрсатиб қолди. Елкасига тушган сочини от думи қилиб боғлаб олибди. Соқоли ўсган. Аллабалоларни алжияпти. Бўёқ қалпиб ташланган аллақандай расми кўрсатиб, “бахтлиман” дейдими-ей! Хуллас, дунёни бузишга қасд этганларнинг бетартиб сафига қўшилгани аниқ. Агар Муяссар Қодировна Прансия бўлганида, бу баттолнинг елкасига тушган сочини кестириб, беш-ўн йилгинага Ўрисиянинг Сибирига меҳмонга жўнатарди! Минг таассуфким, Муяссар Қодировнага ҳатто биттагина одамни ўша совуқ жойларга жўнатиш ҳуқуқи берилмаган. Дунё эса тартибсизликдан қулай-қулай деб турибди! Тартибсизликни дастуриламал билган бу дунё ҳали кўрганини кўради! Муяссар Қодировналарни кўп эслайди!

Аммо “ўт бўлмаса, тутун қаердан чиқади?” деган гап бу гал ҳақроқ чикди. Муяссар Қодировнани ҳам ғафлат босдими, ёхуд майялар қаромат қилганидай, давру-давронининг қуни битганмиди, уни қақришиб, “шундай фикр бор”лигини айтишганда, ичидан бир силкиниб кўзгалган доду фарёд бўғзига тикилган бўлса ҳам, ўзини босди. Индамайгина ариза ёзди. Чунки “шундай фикр” пайдо бўлгандан кейин, қаршилиқнинг фойдаси йўқлигини у жуда яхши билади. Бу мулоҳаза ин-

сониятни рамкада ушлаб турадиган улкан тартиб-интизомнинг муҳокамадан озод темир қонуни эканлигини ҳам тушунади.

Ишхона негадир у билан мулозаматсиз хайрлашди. Ҳатто уч-тўрт кишини қакириб, номига йиғин ҳам қилинмади, ими-жимиди жўнатиб юборишди. Муяссар Қодировна ўрнига келган ёшгина қизга ишни топширди-да, бошини мағрур кўтариб, ишхонадан чиқиб кетди. Ҳеч ким қузатгани ҳам йўқ. Ишхона негадир хоналарга бекиниб олди. У кетаётганда коридорлар бўм-бўш эди.

Муяссар Қодировна шаҳар четидаги кўпқаватли иморатнинг пастки қаватида – бир хонали хонадонда яккаю ёлғиз яшайди. Фарзанди йўқ, эр ҳам қилмаган. Унинг ҳар лаҳзада кўриниш бериб турадиган темир иродали феъли эркакларга ёкмаган. Эрликка номзодлар бир-икки кўриниш берганларидан кейин ғойиб бўлганлар. Ўзини негадир “Муяссар Қодировна” деб таништирган бу қизнинг телесухандонлардай сўзни чертиб-чертиб гапириши-ю, раҳбарларга хос бўйрукнамо оҳанги эркакларни чўчитган. Натижада эрликка номзодлар ошиқлик мақомига кўтарилмасдан, жуфтани ростлаганлар. Аммо бу қисқа давр ичида улар дунёнинг тораяётганини ҳам, осмоннинг пасаяётганини ҳам, рухларини аллақандай маҳобатли қудрат босиб, беҳаракатлик маҳкам тутиб бораётганини ҳам ҳис этиб улгурганлар. Бу қизнинг атрофида гўё ҳаво йўқдай эди. Эрликка номзодлар қочиб қолганларидан сўнг, ойлаб-йиллаб нафасларини ростлаш билан овора бўлганлар ва анчагача аёл зотига қараёлмай юрганлар.

Муяссар Қодировна эса ўзини ишга бағишлади. “Кўз-қулоқлик” вазифасига жон-жаҳди билан амал қилди. Иш учун ўзини ҳам, бировларни ҳам аямади. Эрга тегиб олмаган лаззатларни ишдан – вазифасини аъло бажаришдан топди...

Аммо
энди
бир хонали бу уйда
ёлғиз ўзи
нима қилади?

Нима қиларди, роҳат-фароғатда кун кечиради! Идорани тартибга соламан, деб ишдан чиққан асабларига дам беради. Худога шукр, овунаман деса, юмуш кўп; саёҳат этаман деса – бутун дунё кўл чўзгулик жойда! Ана, теле... Йўқ, нима эди? Тилинг кесилгур Шодмонбеков нима дер эди? “Ойнаи жаҳон!...” Адо бўлгур шу гапни тўғри айтган! Керак бўлса, ойнаи жаҳон, ана, қаршингда! Телеочкичнинг истаган мурватини боссанг, хоҳлаган жойингга саёҳат қиласан; қўшиқчилар минг муқом этиб, ашула айтиб беради; истаган машҳур одамнинг ҳаётини авра-астарини қолдирмай ҳикоя қилади – отаси асли ким, энаси ким билан юрган, кўкидан қанча тўлаб, башарасини операция қилдирган, эри билан нимага яшамайди, ким билан яшашни орзу қилади... Бу гаплар қулоғингнинг қитиғини келтирса ҳам, зерикмайсан! Уялибгина бўлса ҳам томоша қиласан! Айниқса, сериаллар! Бу каналда тугамасдан бунисида “опажон, бизни ҳам томоша қилинг!” деб турибди.

Муяссар Қодировна шундай қилди! Аммо томошабинлик ҳам осон иш эмас экан. У аввал ордона қолгур ишхона билан бўлиб, ойнаи жаҳонни томоша қилишдан чиқиб қолганига иқрор бўлди. Бу кинони кўраман десанг, буниси ўтиб кетади, бу сериални бошласанг, униси бошланиб қолади... Улгуролмайсан! Муяссар Қодировна, албатта, бундай тартибсизликка бепарво қараб турмади. Бир ой ичида масалани жиддий ўрганиб чиққач, зарур чоралар кўриш учун ҳаракатга тушди. Аввал газета киоскига... Йўқ, нима эди? Тилингга терскан чиккур Шодмонбеков

нима дер эди? Ҳа, “кўшк”! Хуллас, газета кўшкига бориб, энг мукаммал теледас-турлар эълон қилинадиган газетани сотиб олди. Уларни эринмай ўрганиб чиқди. Ўзи учун керакли кўрсатувларни бир бошдан белгилаб олди. Кечкурун бериладиган кўрсатувлар эртага – кундузи қайтарилишини ҳам фаҳмлади. Демак, кечкурун кўришнинг имкони бўлмаган киноларни ёки кўрсатувларни эртага кўрса бўлади. Уларни ҳам бирма-бир белгилади... Хуллас, ҳафталик яшаш дастури тайёр! Муяссар Қодировна ҳаёти тамоман ўзгарди. У энди уй ичида бемалол юрмас, вақти теле-визорнинг ҳукмида – реклама пайтлари югуриб бориб, чой кўяр ёки овқат учун пиёз арчар; дўконга чопкиллаб бориб, чопкиллаб келар; йўл-йўлакай учраган та-ниш-билишларига салом берса ҳам, сўрашишни омонат этиб, зинғиллаганча уйига ўтиб кетаверар эди. Қўни-қўшнию, қариндош-уруғларнинг тўй-маъракаларига бо-ришдан ҳам зигирча маъни топмайди. Қўпинча бормай кўя қолади. Мабодо борса ҳам, хуноби хун бўлиб ўтиради. Безовталиққа чулганиб, очарчи нима деб вайсаёт-ганинию, отарчи нима деб бакираётганини эшитмай, ковоғини уйганча, тўрсайиб олади – ундан тарқалаётган диккинафаслик атрофни шу қадар тутадик, дастурхон атрофидагилар қарахт ахволга тушади. Бечоралар бу ноқулайлик қаердан келаётган-ини тушунмай, у ёқ-бу ёққа зимдан назар ташлашади; қулиш нари турсин, ҳатто баландроқ гапирмокка ҳам журъат этишмайди. Муяссар Қодировнанинг улар би-лан нима иши бор! Ахир, “Сени кўрмасам, ўламан” сериалининг бир юз иккин-чи қисми ўтиб кетаяпти! Ўн дақиқадан кейин “Сен менинг ҳаётимсан”нинг ўн бешинчиси бошланади. Ахир, теле... йўғ-е, “ойнаи жаҳон” бекорга бу киноларни кўрсатмаётгандир! Одамлар кўрсин дейишгандир ахир! Булар эса ҳаммани овора қилишяпти! Йиғилиб, овқатни паққос туширишдан мурод нима?..

Муяссар Қодировна ўрнидан ноҳос забт кўзғалиб, ҳеч қимга эътибор бермай, жиддий қиёфада ташқарига равона бўлади. Унинг бу кетишидан шундай вазоҳатли куч тараладики, тўй эгалари “э, ўтирсангиз бўларди”, қабилидаги манзират сўзларини ҳам айтолмай, ортидан ҳайрон қараб қоладилар.

Дастурхон атрофидан эса бирдан диккинафаслик кўтарилади – аллақандай енгиллик оралаб қолади. Меҳмонлар эркин нафас олиб, бир-бирларига қулибгина қарайдилар, бироқ ҳалиги диккинафаслик қаердан келди-ю, қаерга кетганини та-саввур ҳам қила олишмайди. Бу ҳол бирпасда унутилади – “олинг-олинг” бош-ланади, кизишган жувонлар “қарсо-қарси”га рақс тушади, ҳатто кампирлар ҳам кўшилади; эркакларга ҳам журъат қайтади – дунёни бошига кўтариб айюҳаннос со-лаётган отарчи мусиқани енгилсизга уринганча, бор овозда кучаниб, суҳбатлашмокчи бўлишади. Аммо бу шовқинга бас келолмай, иложсиз қолишгач, яхшиси, қадахларни тўлдиришни маъқул билишади. Муяссар Қодировна бирпасда эсдан чиқади.

Одамлар шунақа! Ҳамма нарсани бирпасда эсдан чиқаришади. Хотиранинг мазаси йўк! Кун ўтса бўлди! Кеча нима бўлган эди, эртага нима кечади? Ўйлаб ўтиришмайди. Ҳатто бу аёлдан бошланиб, дунёга таралаётган, ўзларини ҳозиргина ҳайиктириб турган бу Кучни ҳам бирпасда унутишади!

Муяссар Қодировна эса бу пайт ҳаллослаганча етиб борган, эшикхонани шиддат билан очиб, ичкари қираётган бўлади. Лекин у эшикни қанча шиддат билан очган бўлса, шунчалик авайлаб ёпади. Гап шундаки, эшикка пружина ўрнатилган. Пру-жинанинг бир учи эшикка маҳкамланган бўлса, иккинчи учи кесакига миҳланган. Агар авайлаб ёпмасангиз, тараклаб кетади. Бу мослама тартибни яхши кўрадиган Муяссар Қодировнанинг ташаббуси билан амалга оширилди. У парвойи фалак қўшнилари йиғиб, агар пружина қўйилса, эшик анқайиб ётмаслигини, эшикхона ёт кўзлар назаридан холи бўлишини, уйнинг эгалик эканлиги билиниб туришини

укдирди. Тушунмаганларга қайта-қайта тушунтирди. Ахир, эшик энг муҳим нарса! Очик эшик – эгасиз кўча! Пружина қўйилса, истасанг-истамасанг, ёпилади-қолади. Бунинг устига, тартиб-интизом бўлади. Санқиб юрган яхши-ёмон искаланиб, бош сукмайди. Тартибсизликдан Худо асрасин!

Шахсан ўзи бош бўлиб, харажатга пул йиғдирган. Доим кайф қилиб юрадиган бешинчи қаватдаги қўшниси уста Аҳмадни “Висол” деган пивоҳонадан шахсан топиб келиб, пружинани ўрнаттирган. Иш битгунча бошида қакқайиб турган. Бу ҳам ўша ишхонадаги Ван Гунгнинг... Йўғ-э... номинг ўчгурнинг исми нима эди?... Ҳа, ўшанинг бири – бетартиб. Арокнинг исини олса, Алпомишнинг чоҳидан ҳам “пир” этиб учиб чиқади! Опа мана шундай неча-неча пишиқдан-пишиқ ўйларни бошидан ўтказиб, қокқан қозикдай қатъийлик билан бир қадам нари жилмаган. “Опа, бора-веринг, ўзим ўрнатаман”, деганига қулоқ солмаган. Устанинг кўз олдида эса пиво! Сап-сарик, кўпириб турган оромижон! Эндигина бир хўплаганда, бу балойи қазо этиб келганини қаранг! Аммо уста “миқ” этмаган. Бир ишга, бир “опа”га қараб – пешонасига тўппонча тиралганини кўриб турган асир қаби ишлайверган, ишлай-верган, ишлайверган... Унинг назарида, ойлар, йиллар, асрлар ўтиб кетган! Аммо бу опа вақтнинг ўтганини сезармиди? Башарасидан заҳар тўкиб, унга тикилганча тураверган, тураверган, тураверган... Не-не оғир ишларни ўйнаб-қулиб бажарадиган уста Аҳмад терлаб-пишиб кетган.

– Опа... – деб гап бошлаган у яна, ҳеч кимдан сўрамай, ишбошқарувчилик масъулиятини зиммасига олган бу аёлга Худодан инсоф тилаб.

– Мен опа эмасман! – деган опа, унга инсоф-пинсоф керакмаслигини муз уфурган оҳангда оламга ошқор айлаб. – Муяссар Қодировнаман!..

Уста жунжикиб кетган.

– Уйингизга кириб ўтираверинг, дейман-да... – деган бўшашибгина. – Дам ол-иб... Битказсам, ўзим айтиб чиқаман...

– Ташвишимни қилманг. Мен ишдан қочмайман! – деган Муяссар Қодировна. Сўнг Муқбил тошотарнинг каттагина “тош”ини қайси бир замонлардан топиб, унинг нақ бетига аямай отган: – одамлардай ишни ташлаб, пивоҳонага қочишни ўйлаётганим йўқ.

Шунда уста бу хотин ўйлаётган ўйидан ҳам хабардорлигини, шунчаки бошида гунг қарғадай дўнмаганлигини, балки бу дунё унга топширган муҳимдан ҳам муҳимроқ постда аллақандай яширин вазифани сидкидилдан адо этаётганлигини бутун вужуди билан ҳис қилган. Муяссар Қодировна ҳақиқатдан ҳам ўз постида – бечора Аҳмадни қатъий назорат остига олмаса, дунёнинг иши битмаслигини чуқур англаган ҳолда, кўнглидан не-не ўй-хаёллар кечиб, сабр-тоқат билан турган. Ахир бу дунё ҳам мана шу уста Аҳмаднинг худди ўзи! Одамларини каттиқ тутмасанг нималар қилишмайди! Бири пивоҳонага чопади, бири бозорга, яна бири чойхона-ни маскан этса, бири ўйнашникига!.. Баъзилар эса анақа... Ван Гунгга (бўйнинг сингурнинг исми нима эди!) ўхшаб, расм чизади... Уларнинг бу юришида дунёнинг юмушини ким бажаради? Деворлар идраб, эшигу дарвозалар ланг очилиб кетади-ку! Очик эшиқда сиру асрор қоладими? Ахир қазо-қазо мартабаю мансабларнинг, не-не идоралару маҳкамаларнинг обрўйи, одамларни хуркитадиган савлати эшиқларининг маҳкамлигидан-ку! Келган одам эшик олдида озгина тўхтаб, у ёқ-бу ёққа карасин, ўпкасини босиб олсин, шавкату сулуқатни кўрсин, юрагига салгина ҳадик тушсин! Юрагида ҳадиги йўқ одам, ахир, хатарли! У ҳеч нарсадан қайтмайди! Агар бундай кетаверса, Шодмонбековга ўхшаганлар идораларнинг тегра-сидан панжараларни ҳам олиб ташлашни талаб этишади!

– Уф-э!... – деган уста Аҳмад сўнгги бурама михни ўрнатиб бўлгач, пешонасининг терини кир қўли билан артиб. – Қутулдимми, оп... Муяссар Қодировна!

У яна “опа” деб юбормаганидан хурсанд, Муяссар Қодировнага қараб илжайган.

– Уста Аҳмад, – деган жahlдан энтикиб Муяссар Қодировна. – Қамокхона эмас-ман, мендан кутулгани. Мен...

Шу пайт йўлакда учинчи каватдаги Зулхумор лайлак пайдо бўлган. Қўлида се-лофан халта! Ичида муштдайгина алламбало – келяпти хиргойи қилиб! Бармоғини кирсиллатиб ҳам қўяди. Бу ёруғ оламда бир ўзи яшаётгандай! Унга катта-кичик-нинг фарқи йўқ. Дунё тўпиғига чиқмайди! Устиди хемирилиқ қўйлак, оёғида артил-са, ойда-йилда бир артиладиган арзон хитойи тапичка, сочи таралмаган, юзида бах-тиёр табассум – кунгабоқарнинг пўчоғини атрофга бетўхтов пуфлаб, ялло қилиб келяпти!.. О, бу хотин! Худо одамни ҳам шундай яратадими? Бирор танишининг қораси бир чакирим нарида кўринса ҳам, овозини борица бакириб, салом беради, учинчи каватдаги уйнинг деразасидан, қарши уйнинг балконидаги қўшнилари би-лан сўрашади; ҳар соатда “дом”ларнинг ортидаги бозорчага бориб келгани келган. Ҳеч қачон иккита нарса олмайди. Битта-битталаб ташийди: бир чиққанда нон, яна бир чиқишда пиёз, яна бир чиққанида туз... Улар ҳам оз-озгинадан – кўпроқ олсам, кўчага чиқолмай қоламан, деб ваҳимага тушса керак.

– Муяссар опа! – деб олисдан бакирган Зулхумор лайлак. – Ассалому алайкум!

– Секин, Зулхумор, секин, – деган Муяссар опа.

Лайлак парво ҳам қилмаган. У гап сочадиган мошинадай, йўл-йўлакай тева-рак-ка гап тараб келаверган.

– Айтганингизни бажармай қўймайсиз, опа! – Муяссар Қодировнанинг қатъиятидан бахт топгандай, унинг башараси бир товоқ табассумга айланган. – Уста Аҳмад ҳам қўлга тушибди-да! Ассалому алайкум, Аҳмаджон! Қўлга тушдин-гизми? О, бу киши сизга Потти анқовингиз эмас! Алдаб бўпсиз! Пивохонанинг тағи-да бўлсангиз ҳам, томида бўлсангиз ҳам, топиб келадилар! Аммо Поттингиз тилло хотин – сизга чидайди...

Уста ичига оғрик киргандай афтини бужмайтирган. Опанинг қаҳри келиб, илон монанд захри келиб, тўлғониб кетган. Аммо Зулхуморнинг парвойи фалак – доим тўлиб-тошиб турадиган гап халтасидан вайсашни тўрт тарафга сочиб келаверган.

– Вой, пружина ҳам ўрнатдиларингми? Халтура килмадингизми, Аҳмад? Сиз ба-жарган ишни уч кундан кейин бошқа устага қайта қилдирардик... Лекин яхши бўпти! Қаллангиз ишлайди, опа! Қойил! Овора бўлганларингга яраша ўзи ишлайдими?..

“Бу жойда мендан бошқалар ҳам бор”, деб ўй-хаёлига ҳам келтирмайдиган Зул-хумор эшикни зарб билан ланг очган-да, қўйиб юборган. Таранг тортилган пружина эшикни палахса тошдай учириб, кесакига бор бўйича қарсиллатиб урган. Но-хос “га-а-ақ” этган овоздан Муяссар Қодировна чўчиб тушган, юзи бир бужмайиб, ёкасига “туф-туф”лаган. Уста Аҳмаднинг пешонаси эса тиришган.

– Аммо бизнинг хизмат битди! – деган у ҳозир машмаша бўлишини аниқ се-зиб. – Кетдим. Ишим кўп.

У пивохонанинг олдида озодлик зорикиб кутаётганини бутун вужуди билан туюб, қанот қокмасдан ўша тарафга учган.

– Аммо зўр бўпти! – деган гапни автомат ўқидай сочаркан, устанинг кетишига зарра ҳам парво этмай Зулхумор. – Пушкининг... Нима эди, отинг ўчгур... Ҳа, зам-билнинг... Йўғ-е, замбаракнинг ўзи бўпти!

– Зулхумор... – деган опа.

– Эшикмисан, эшик! Қарсиллатиб очиб-ёпаверамиз!

– Зулхумор!..

– Ҳа, опа!..

Аёл Муяссар Қодировнага қараган. Қараган-у... унинг юзидаги ифодани кўргач, гапи милтиқнинг стволига тикилиб қолган ўқдек бўғзида тўхтаб қолган. Осмон ўйилиб тушган бўлса керак, деб ўйлаган. Ва бу ишда ўзининг ҳам катта айби борлигини бирдан англаган.

– Нима қилдим, опа?.. – деган у ниҳоят, бўшашиб. – Нима қилдим?

Опа ҳатто ўзининг айбини ҳам сезмайдиган бу хотиндан кўз узмай, ингичка лаблари қахрдан янада ингичкалашиб, минг ғазабли афсусда бош чайкаган:

– Бу кишимнинг орзусини қаранг! Эшикни қарсиллатиб очиб-ёпармиш!.. Бу дунёда маданият бор, Зулхумор! Тартиб бор! Тушундингми?

Зулхумор Лайлак тушунмаган.

– Қандай ёпай, опа? – хайрон қолган у. – Очсам, ўзи қарсиллаб ёпилиб кетяпти-ку. Мана...

У яна эшикни бир тортиб очган-да, қўйиб юборган. Таранг пружина эшикни яна қарсиллатиб, кесакига урган.

Опа энди чидаб туролмаган.

– Бефаросат! – деган опа ва бу сўз шу лаҳзада заррача ҳақорат эмаслигини, балки бу аёлнинг феълу атвориға қуйиб қўйгандай ярашганини шундоқ хис қилган.

– Вой, опа, менда нима айб? – Лайлак парво ҳам этмаган. – Бу эшикка пружина ўрнатганининг фаросати бўлмаса, мен гунохкорми? Уста Аҳмадни сўкинг! Шундай юмшоқкина эшикни эшикхонанинг бетига қарсиллатиб соладиган қилиб қўйибди! Эшикмас, шапалок! Мана, қаранг, ўзидан ўзи!..

Зулхумор яна эшикка қўл узатган. Ҳозир гумбураб ёпиладиган эшик, дунёни остин-устун этадигандай, опа унинг билагидан илдам тутган.

– Бас қил-э!

Муяссар Қодировнанинг овози шундай катъий жаранглаганки, Зулхумор Лайлак қарахтланиб, тутилиб, таъбиридан адашган. Ҳа, ҳаётида биринчи бор гапиришга тили айланмаган! У бу аёлнинг овозидан қимлардандир элас-элас эшитгани қандайдир кўрқинчли воқеаларнинг шарпасиними-ей, аллақачон ўтиб кетган, энди эртақнамо туюладиган даҳшатли замонларнинг ҳавода қолган аллақандай қудрати эпкининими-ей аниқ туйган – бадани жимирлаб, ҳавотир аралаш хайронликда опага чўчиб қараган. Чунки бу қудратнинг эпкини шу аёлдан таралаётганини, эҳтиёт бўлмаса, бу эпкин беаёв гирдобга айланиб, қаърига тортиб кетишини ҳам дафъатан сезиб улгурган! Негадир кўзига опа ҳам ҳеч қимга сир бермай, писиб ётган, аммо пайти етса, бир ҳамла билан дунёни эзиб-эзгилаб ташлайдиган улкан йирткичга ўхшаб кўринган.

Зулхумор хўнграб йиғлаб юборган.

– Нима қилдим? – деган у йиғи аралаш. – Нима қилдим? Бундай ёмон қараманг, опажон! Шу қурмагур эшик очик турса ҳам бало урмас эди. Пружинага бало борми? Ҳамма жойнинг эшигини ёпиб ташлаяпмиз! Очик эшик қолмади...

У бирдан яна хато гапираётганини Муяссар Қодировнанинг юзидаги жиддийлик ниҳоятда қуюқлашганидан фаҳмлаган.

– Узр, опажон!.. – деган ёшли кўзларини мўлтиратиб. – Узр. Доим бир балоларни валдираб юбораман. Бувим “сен тилингдан топасан”, деганлар. Ҳақиқатан ҳам... Айтинг, қандай ёпай, опажон?

Муяссар Қодировнанинг лабларига табассум югурган.

Эшикнинг қандай очиб-ёпилишини аллақандай йўриқномадан аллақачон ўқиб, ёдлаб олгандай, илмини намоиш эта бошлаган.

– Мана бундай ушлайсан-да, секин тортиб...

Шу пайт тепа каватдан тушиб келётган Фотима зинада пайдо бўлган. У эшикхонанинг нимкорончилигида аёлларга арвоҳ монанд кўриниб кетган. Эшикни очиб-ёпишни машқ қилаётганлар чўчиб тушганлар.

Бох, бу хотиннинг бешарпа юриши! “Қилт” этган сас чиқармайди! Доим рўбарўнга якин келганда кўрасан! Ерга караб, салом беради-да, бошини кўтармай, ўтиб кетаверади. Ҳеч кимга эътибор бермайди. Гўё ичида кимдир бор. Ўшанинг айтганини бажаради. Ўшанинг айтганини эшитмасдан қолмай, деб ўйлаганиданми, ҳамиша жимгина юради. Авваллари узун сочи бўлар эди. Ичидаги одамдан шошилишч бўйрук келганми, бир кун қутилмаганда калтагина сочда кўриниш берган. Қўшни хотинларнинг гап кўзгаб, “очиқлибсиз”, “ярашибди” деган гапларига эгган бошини кўтармай, “рахмат” деган-да, ўтиб кетаверган. Яна бир кун атрофдаги “дом”дагиларни лолу хайрон қолдирганча ҳижобга ўраниб чиққан. Барча лолу қарахликда қолган. Муяссар Қодировнадан бошқа аҳли аёл қўлини кўксига қўйиб, салом берган. Аммо Фотима ердан кўзини узмасдан, пичирлабгина саломлашган-да, йўлидан қолмаган. Аёллар унинг бу кўринишини муҳокама этиб, бирор қарорга келмасдан, у яна ўзгарган. Барқ уриб елкасига сочилган сочларини ҳилсиллатганча, тиззасини ёпиб-ёпмайдиган қўйлақда эшикхонадан чиққан. Дунё билан иши йўқ, кўзини ерга тикиб, овози ўчирилган телевизордай товуш чиқармай, қайгадир шошилибгина илдам кетган. Бу аёл гўё бу дунёнинг ўткинчи дўқонида ўзига мос либосни танлаб, ёқмагач, ечиб қўяётгандай; ўзига турфа киёфаларни тинмай танлаётгандай – ичидаги одамнинг йўриғига биноан нималарнидир тинмай излаётгандай... Бу изланишларнинг қўшнилар кўзидан пинҳон ботинида эса барчага ноаён, фақат унгагина аниқ кўриниб турадиган нимадир бордай эди. Аммо Фотиманинг ҳар қандай киёфасида ҳам қўшнилар бу аёлга ботиниб ҳазил-хузил қилишолмас, аксинча, иззат-хурматини жойига қўйишарди. Тўртинчи каватда яшовчи олим Раҳимжонов эса, нихоятда жиддий тарзда: “Бу жуводна гап кўп. У ўзини излаяпти”, деган.

Мана, ҳозир ҳам у ўша бесас, тезкор юришида зинадан тушиб келяпти.

– Вой! Юришингиз қурмасин, Потти, – деган Зулҳумор. – Одамни ўтақасини ёрай дедингиз-а! – Ва одатича, ҳозиргина кўзёш қилиб турганини унутиб, машғулотларининг маъносини тушунтира кетган. – Қаранг, Потти, эшикка пружина қўйдирилди. Уста Аҳмадингизни опам пивохонадан топиб, қўл-оёғини занжирлагандай олиб келиб, ўрнаттирди. Энди эшикни қандай очиб-ёпиш кераклигини ўргатаптилар.

Фотима бир зум тўхтаб, бу гаплар унга алоқаси йўқдай, бошини ҳам қилиб эшитган-да, индамайгина уларнинг олдидан ўтиб кетмоқчи бўлган.

– Шошманг, Потти, – деган эшик очиб-ёпишнинг нақадар муҳим иш эканлигини энди чуқур англаб етган Зулҳумор жон қуйдириб. – Сиз ҳам кўринг. Опа, кўрсатинг, Потти ҳам билсин!..

Фотиманинг юзида ҳеч қандай ўзгариш зоҳир бўлмай, тўхтаган.

Фотимадан кўз узмай турган Муяссар Қодировна унинг бировлар ташаббуси меҳнатини қадрламай ўтиб кетишидан кўнгли оғринганини сездирмай, ўзига ярашиқ виқор билан эшикни қандай очиб-ёпилишини намойиш этишга киришган.

– Эшикни бундай ушлайсан-да, пружинанинг тортишига караб қуч ишлати-и-иб, очасан. Ташқарига чиқиб олганингдан кейин, қўйиб юбормасдан, аста-а ёпиб қўясан...

Опанинг гапи тугамасданок, Фотима “тушундим” дегандай бош ираб, шарпасиз бурилганда, индамай кетаверган. Муяссар Қодировна тушунтириш ишларини тамом унутиб, ортидан қаҳр-ғазаб билан караб қолган. Ҳатто юзлари кизариб кетган.

– Бировнинг гапни гап демайди-я! – деган у ўртаниб. – Ахир, одобнинг ҳам тартиби бор. Икки бирдай одам гап уктириб турибди-ю, арвохга ўхшаб ўтиб кета-веради-ми?

– Аммо лекин... – Зулхумор хозиргина қандай аҳволга тушганини бирдан эсидан чиқариб, Фотиманинг тарафини олган: – Шу Поти зўр одам экан. Билмас эканман, опа! Елка қисиб юрганини кўриб, саҳронинг ҳаси, чумчукнинг саси, деб юрибман. Йўқ, бу Поти мусича бошқача экан! Бир ойча аввал телевизорни қўйсам, мусичайи беозор телевизорни шундай тўлдириб турибди! Галстук таккан учта дуппа-дуруст одам таърифни қилди, таърифни қилди – дoston қилиб юборди. Бир хорижлик одам “Фотима Эшмуродовадай одамлар кўпайса, дунё яна ҳам меҳру муҳаббатли бўлар эди”, деди. Эмишки, у кишим бирбало жонғармасининг...

– Нима? Жонғарма? Жонғармаси ҳам чиқдими? – деган опа фигони фалакка чиқиб.

Фигони чиқмай бўладими! Ахир, бинойидай ўрисча ёзиб юрилган эди! Бировнинг хотини талок бўлаётгани йўқ эди! У ўрисча иш қоғозларни минг бир азобда ўзлаштириб, далолатномани ҳам, мажлис қарорини ҳам, буйруқлару маълумотномаларни бирпасда қойилмаком қилиб ёзиб ташлайдиган бўлганда, бу адо бўлгурлар ўзбекча ёзишни расм қилишди! Давлат тили дейишдими-ей!.. Муяссар Қодировнага қанчалар азоб беришди!..

– Ҳа, шунақаси бор экан, опа! Шунақаси чиқибди! Анақа... Ҳа, “хайрия жонғармаси” дейишди.

Опа Зулхуморнинг нима деётганини энди фаҳмлаган:

– “Фонд” дейишгандир, Зулхумор! “Хайрия фонди” дейишган.

– Ўз қулогим билан эшитдим, опажон! “Жонғарма” дейишди!

– Тилларига қоқилиб ўлгурлар қайдан топишадилар бу сўзларни!.. Аммо у Худо жонингни олгурларнинг шу сўзини эшитганман... “Жонғарма” эмас... Тилимининг учиди турибди-я... – Муяссар Қодировна бу сўз тепада учиб юргандай, диққинафаслик билан осмонга қараб турган ва ушлашга қийнала-қийнала, охири тилига кўндирган: – “Жамғарма!...” “Жамғарма! Хайрия жамғармаси!...”

– Хуллас, опажон, Поти шу хайриянинг аъзоси экан! Топган-тутгани ўшаники экан! Одамлар берганини ҳам олиб, етимхоналарга, қарияларнинг ғарибхоналарига тарқатар экан! Ўзи овқат еёлмайдиган касалларнинг оғзига қошиқда овқат тутар экан! Опа, бало экан бу Поти!.. Шундай ҳурматим ошиб кетди!.. Ҳавасларим келди!.. Жимгина юриб, қилган ишларини қаранг бу мусичани!

Зулхуморнинг бу гапларидан энди Муяссар Қодировнанинг энсаси қотган:

– Нима, шу ишларга Фотиладан бошқа одам ўлиб кетган эканми? Етимхоналарга ҳам, касалларга ҳам давлат қарайди. Нима қилади давлат ишига аралашиб, ундан кўра, пивоҳона теграсида итдай айланиб юрадиган эрига қараса бўлмайдими?

– Вой, опажон, Фотима шу эрини яхши кўради. Уста Аҳмад билан улар етимхонада бирга бўлишган экан! Ўшодан бир-бирини топишган экан! Ҳеч кими йўқ-да! Ота-онаси ҳам, ака-укаси ҳам шу Аҳмад! Ичишини айтмаса, уста жуда яхши одам!..

Зулхумор сайраб кетган! Бирпасда баҳор келган кўнглидан гулларни анқитиб, булбулларни сайратиб мақтаган. Уста Аҳмад бу дунёда тенги йўқ одам! Зулхумор уйини таъмирлайман, деганида, пул сарфлаб ўтирасанми, ўзим қилиб бераман, деган. Қундуз қаерлардандир юмушларини бажариб қилиб, кечаси бир пайтгача ишлаган. Шунча ишни қилиб, бир тийин ҳам олмаган! Болаларингга сарфла, деган! Фотима ҳар кун овқат қилиб чиққан. Овқат еяётган эрига термили-и-иб ўтирган! Шундай термилган, шундай термилган!.. Эри ҳам овқатдан аҳён-аҳён бош кўтариб,

унга “Поти...” деб кўяр экан. Шундай айтар эканки... Зулхуморнинг йиғлагиси келар экан! Фотима эса жилмайиб кўяр экан. Шундай жилмаяр эканки!.. Эру хотиннинг бир-бирларига меҳрибонликларини айтиб адо этиб бўлмас экан!..

Муяссар Қодировна унинг гапини бўлишга мажбур бўлган:

– Майли, Зулхумор, – деган у қуруққина қилиб. – Фақат эшикни очиб-ёпишга эҳтиёт бўл! Қўшниларга ҳам айт!

Аммо Зулхумор айтармиди! Опадан қутулганига шуқр қилганча, хиргойини авжидан олиб, тепа қаватга равона бўлган. Шу билан опанинг насия гапини тамам унутган. Эшик эса қарсиллаб ёпилаверган! Қарсиллаганда ҳам, сериалнинг энг кизик жойига келганида гумбурлаган. Опа эса эртаси “эшикни авайлаб ёпинг!” деган эълонни ўқловдай ҳарфлар билан ёзиб, эшикка ёпиштириб қўйган. Шунда ҳам барибир эълонни писанд-мисанд этмайдиганлар топилган. Муяссар Қодировна охири қўшниларнинг умуммажлисини ўтказишга мажбур бўлган. Барчани йиғиб, эшик қандай очилиб-ёпилишини намоён этган. Шундан сўнг эшикни ёпишда хатога йўл қўядиганлар жуда камайиб кетган. Баъзан кимлардир билиб-билмай бу хатони такрорласа, Муяссар Қодировна сериал кўриб ўтирган бўлса ҳам, шашт туриб, балконнинг деразасини очган-да, ромдан адолатнинг тимсоли мисол кўриниш бериб, гуноҳкорнинг пўстагини қоққан. Бу хатога йўл қўйган гуноҳкор неча алвон кечиримлар сўраб, опанинг темир панжасидан омон қолган. Фақат ўн еттинчи хонадон соҳиби – кўзойнак тақиб юрадиган паришонхотир олим Раҳимжонов ҳар гал хушмуомалалик билан илжайиб, қўлини кўксига қўйганча, узрини айтган бўлса ҳам, яна такрор ва такрор бу хатога йўл қўяверган. Тўғри, у эшик қарсиллаб ёпилган заҳотиёқ нима қилиб қўйганини доим англаган: эшикка негадир жилмайиб қараганча, қарахтланиб тўхтаб қолган, аммо бўлар иш бўлган – балкон деразаси очилиб, тинчлик ва тартиб қўриқчиси Муяссар Қодировна аллақачон ромдан унга қаҳр билан қараб турганига кўзи тушган.

– Уйингизнинг эшигини ёпиб юришни уdda қилолмайсиз-у, – деган опа, бу одам билан жиддий гаплашмаса, мақсадга эришолмаслигини тушунгач. – Шогирдларингизга нимани ўргатасиз?

Раҳимжонов ноқулай илжайганча, яна қўлини кўксига қўйиб, кечирим сўрамокчи бўлган-у, улгуролмаган.

– Менга кечирим сўрашингиз керак эмас, – деган опа гарангсираб турган Раҳимжоновга кетма-кет зарба бериб. – Эс-хушингизни йиғиб олинг! Қўшниларга бундай беписанд бўлманг! Олим деган номингиз бор! Тартиб-интизомга риоя қилинг!

Раҳимжонов имтиҳонда жавоб беролмаган талабадай хижолатдан терлаб кетган.

У ниҳоят қўлини кўксига қўйиб, нимадир демокчи бўлганда, дераза аллақачон ёпилган, Муяссар Қодировна эса ғойиб бўлган.

Қаттиққўллик билан кўрилган бундай чора-тадбирлар ўз кучини кўрсатган – чамаси бир ойлар ичида барча қўшнилари эшикни очиб-ёпишнинг шундай ҳадисини олишганки, мушукдай бесас чиқиб, бесас қирадиган бўлишган. Қўшнилари тартибга солганидан Муяссар Қодировна бахтиёр – сериаллари роҳату фароғатда томоша қиладиган бўлган.

Хуллас, кўрилган қатъий чора-тадбирлар натижасида тартиб-интизом ўрнатилди.

Аммо эшикнинг қарсиллаб ёпилиши барчанинг эсидан чиқиб, қўшнилари хатти-ҳаракати худди Муяссар Қодировна ўйлагандай изга тушган маҳалда, бир қараида арзимаган воқеа рўй берди.

Сериаллар орасидаги танаффус пайти уй олдидаги йўлакчада банияти шифо

айланиб юрган Муяссар Қодировнанинг қаршисидан, одатича завқу шавқ билан хиргойи қилиб, Зулхумор лайлак чиқиб қолди.

– Ассалому алайкум!.. – деди у бидиллаб. Аммо салом берди-ю, таъбиридан адашиб, бирдан тўхтаб қолди. – Ана уни қаранг, ана уни қаранг... – деди Зулхумор, опанинг боши оша нимагадир хайрат билан тикилиб. – Ана, ана...

Муяссар Қодировна ўтирилиб қаради ва кўпқаватли уйлар орасидаги йўлакчадан келаётган бир тўп курук одамларга қўзи тушди. Олдинда икки қатта бозор сумкани аранг кўтарган Фотима, ортидан аллақандай лаш-лушларни қўлтиклаган уста Аҳмад, ёнида елкасига кўрпа-тўшак ортмоқлаган ўттиз беш-қирк ёшлардаги йигит, улардан сал нарироқда беш-олти қаппайган тутунларни қўшбоғлаб елкаларига олиб, қўлларига ҳам аллақандай халтачаларни тутган, негадир бошини танғиб боғлаган ёшгина аёл, тўрт-беш қадам орқада эса қатта-кичик иккита бола йўртганча, уларга эргашиб келяпти. Болалардан бири скрипка ғилофини қучоқлаб олган, иккинчисининг икки қўлида икки боғлам китоб. Улар шу юришда, эшикхонага бурилишди. Фотима қўлидаги сумкаларни ерга қўйиб, пружинали эшикни зўриқибгина очди. Ҳамроҳлари бирин-бирин ичкари кирдилар. Лаҳза ўтгач, юкни қаергадир қўйган уста Аҳмад чиқди-да, хотинининг қўлидан сумкаларни олиб, яна изига қайтди. Фотима ўзини ичкарига олиб, эшикни Муяссар Қодировна кўрсатгандан ҳам зиёда этиб ёпди.

Эшикнинг очилиб-ёпилишида бирор нуқсон йўқ эди. Хавотирланиб қараб турган Муяссар Қодировна ҳам бирор айб тополмади. Аммо Зулхумор негадир “ух” тортди. Ҳақиқатан ҳам, Фотима ва ҳамроҳларининг ўтишидан ҳавода аллақандай орзу-умид ва матонат уфурган, аммо бу сурур ниҳоятда залворли – суякларни қисирлатадиган даражада оғир эди.

– Во-ей! – деди Зулхумор.

– Нега вой-войлайсан? – деди ҳеч нарса сезмаган Муяссар Қодировна. – Одам кўрмаганмисан?

– Билмасам...

Зулхумор бу пайт негадир оғир-босик одамга айланган, гапдонгина феълу атворига бегона тарзда ўйланиб турар эди.

– Хўп, опажон, мен борай...

Аёл оғзидан тушмайдиган хиргойисини ҳам унутиб, эшикхонага қараб кетди. Муяссар Қодировна унинг ортидан ажабсиниб қараб қолди. Зулхумор негадир Фотимага ўхшаб, бошини эгганча, жимгина кетиб борар эди.

Уйига кириб, телевизор қаршисидаги креслога чўккан Муяссар Қодировна эса, Фотимани негадир ижирғаниб эслади. Ўзи бир етимхонадан чиққан аёл бўлса! Каталакдай уйда яшаса! Нима қилади бунча меҳмонни лаш-лушлари билан уйига киргизиб! Эси йўқ! Ҳеч эси йўқ! Бетартиб!.. У Фотима ҳақидаги ўйларини охирига етказа олмади. Сериал бошланди.

Муяссар Қодировна ҳато қилди! Уч кундан сўнг Зулхумор эшик қоқиб келди. Унинг ҳовлиқиб хабар беришича, келганлар меҳмон эмас экан! Ҳеч ҳам меҳмон эмас экан!

– Жуда валдирайсан, Зулхумор, – деди опа ўйлагани нотўғри чиқаётганидан оғриниб. – Меҳмондан бошқа яна ким келади? Эшикдан киргандан кейин, меҳмон-да! Бувим “тешикдан кирган сичкон, эшикдан кирган меҳмон”, деб, кўп гапирар эдилар...

– Вой, улар эшикдан кирганлари билан меҳмон эмас экан, опажон!

– Бўлмаса, ким бўлади? – деди Муяссар Қодировна чиндан хайрон қолиб.

– Меҳмон эмас экан, опажон! Ҳеч меҳмон эмас экан! Улар энди уста Аҳмаднинг уйда яшар экан!

Опа нималарни кўрмаган! Аммо Зулхуморнинг гапидан бир калкиб тушди.

– Фотиманинг уйи икки хоналими?

– Икки хонали, опа!

– Икки хонали уйда бунча одам қандай сиғар экан?

– Билмасам... Поти ўйнаб-қулиб юрибди-ку! Жуда қувониб юрибди! Лекин уйи зўр тақирланган!

– Нима қилинган?

Зулхумор ўйланиб қолди.

– Тақирланган... дейишадими, опа?

Муяссар Қодировна ҳам ўйга толди. Барчани овора қилди булар! Ўрисча гапираверса, осмон ўйилиб тушармиди!

– Ҳозир... ҳозир... Тилимнинг учиди турибди!.. – Бирдан Муяссар Қодировнанинг юзи ёришиб кетди: – Томир!.. Томир!.. Томирлаган!

Зулхумор чўчибгина опага қаради:

– Йўғ-е, опа... Уй дарахт эмас-ку, томирласа!

Опа гап қайтарганни ёқтирмайди. Зулхуморни силкиб-силкиб ташлади:

– Ўзинг билмасанг, билганнинг гапига қўнамасанг! Вайсаганинг вайсаган!..

Аммо Зулхумор бу гапга эътибор бермади. Бирдан юзи бир рапида қувончга айланди:

– Топдим, опа! Топдим!.. Таъмирланган!.. Ана шу Фотиманинг уйи зўр таъмирланган! Уста Аҳмаднинг қўли гул-ку! Кирсангиз, оғзингиз очилиб қолади! Бир бало қилиб бўяган! Хоналар саройдай катта кўринади! “Нимага бундай кўринади?” десам, уста қулиб, “Кўнгли кенг одамнинг уйи шунақа бўлади”, дейди. Деворларига расмлар осилган! Ромлари шундай чиройли!

– Кимнинг расми? – опа хаёллари қаерларгадир бориб, дафъатан шубҳаланди.

– Ҳеч кимники эмас, анакалар чизади-ку!..

Муяссар Қодировнанинг кўнгли бирдан хуфтон бўлди! Кўз олдида Асрор Валиевич ва Ван... Йўғ-е!.. Лақаб орттирмай ўлгур!.. Бокибой... Ҳа, Бокибой келди!.. Шу мусича Фотимаю, уста Аҳмад ҳам ўшалардан экан-да! Айтдим, юришлари бошқача!

– Ана у болалар ҳам, опажон, нақа экан!

– Қанақа экан?

– Кичкинаси исcriпка чалар экан, каттаси расм чизар экан! Ўша чизадиганининг расмларини Поти эъзозлаб, коридорига осиб ташлаган. Уста Аҳмад билан иккаласи томоша қилиб, тўйишмайди, опа. Бошларини сарак-сарак қилиб, “зўр” деб қувонишади. Бир кирсам, кичкинаси исcriпка чалди. Опа, бир оғир куй! Йиғлагиларим келиб кетди!.. Бу ўлгур ўрис мусиқа ҳам одамни йиғлатар экан! Телевизўрдан кўрсам, гингшимай ўлсин, деб, дарров бошқа жойга бурардим-а!.. Нимага эшитмаганман, опа?

Муяссар Қодировна чидаб туролмади:

– Э, ҳадеб йиғлайверасанми? Ёлғонни ҳам дўндирасан! Сенга гап бўлса бўлди!

– Вой, ёлғон айтсам, тил тортмай ўлай! Шундай чалади, шундай чалади... Уста Аҳмад эса уларни мактагани мактаган! Айтишича, бу болаларга Худо берган экан! Дохий дедими-ей, даҳо дедими-ей!..

– Шу алкаш уста Аҳмад бу гапларни қаердан билар экан?

– Билар экан, опажон! Билар экан! Мен ҳам хайрон қолдим! Сиз ҳам шу болаларни бир кўринг, опа! Расмларига қарасангиз бир йиғлайсиз, исcriпка эшитсангиз, икки йиғлайсиз, уста Аҳмад билан Потининг қувонганини кўриб, адойи тамом бўласиз!

– Бу болалар қариндошлари эканми?

– Йўқ, опа, буларда қариндош борми? Етимхонада ўсганлар-ку. Уста билан Поти қайси бир тупканининг тубига борганларида, шу болаларни Худо учраштирибди. Ота-онасининг қўллари қисқа экан. Буларнинг нақаси пойтахтда, яхши муаллимларнинг қўлида тез нақа бўлар экан. Шунга кўчириб олиб келишибди.

– Ота-оналарини кўриб турибсанми?

– Йўқ, опа! Улар тонг саҳардан ишга кетишар экан...

– Нима иш қилишади?

– Худонинг иши кўп-ку, опа! Мардикорчиликка боришар, кўча супуришар, бозорда олди-сотди қилишар... Ризқларини тергани кетишган-да. Ҳа, болаларнинг отаси “мен умримни шу болаларимга бағишлайман. Улар Ўзбекистоннинг номини ҳали оламга машҳур қилади. Фотимахону уста Аҳмаднинг химмати билан йўлнинг бошига чиқдик, энди, Худо хоҳласа, шу адоқсиз йўлдан кетаверамиз”, дебди!

Қанақа адоқсиз йўл? Қайёққа кетишади? Ўзбекистоннинг куни шуларга қолганми? Буларнинг ҳаёлида нима бор? Асрор Валиевич билан ана у ўлгур... Ван... Боқибой ҳам шундай тушуниксиз гапирар эди! Булар шунча кўпми? Булардан кутулиб бўлмайдими? Мана, ҳатто унинг эшигининг олдига етиб келишди!

– ...Опа, Поти уста Аҳмад билан иккала болани етаклаб юрибди. Кичкинасини кампазитёр музыка ёзадиганларга, каттасини... нақаларга кўрсатишибди! Ҳаммаси “Қойилмиз!” дебди. Бугун “Қойилмиз!” деганлар билан бирга, болаларнинг кичигини глир деган мактабга олиб кетишди!

Зулҳумор яна нималарнидир узок гапирди. Аммо Муяссар Қодировнанинг кўнглига шундай ғашлик тумани чўкдики, дунё кўзига тор кўриниб кетди, қулоғига бошқа гап кирмади. Тинмай вайсаётган кўшни аёлнинг қаршисида лолу қарахтликда туриб қолди. Зулҳумор гапдан тўхтамаяпти! Хурсанд! Хўш, у нимага хурсанд бўляпти?

– Сен нимага хурсанд бўляпсан?

– Билмадим, опа! Аммо лекигин болаларнинг чизган расмини кўрсангиз, скрипка чалишини бир эшитсангиз! Ичим қувончга тўлди! Бу Потини қаранг! Аҳмадни қаранг! Тўрт бирдай жонга текин бошпана бериб, яна шоду хуррам! Ҳеч кимга ҳавасим келмаган менинг ҳам, шуларга ўхшагим келди-я!.. Потига, мени ҳам музейларга элтинг, дедим, кампазитир музыкага ҳам боравераман, дедим!.. Поти мени қучоклаб олди! Шу хотин шундай яхши!..

Бу дунёга бир бало бўлди! Мана, умрида бирор бир рассомнинг суратинию, бирор композитор мусиқасини томоша қилмаган Зулҳумор лайлак ҳам уларни мактаёпти. Бу тоифа одамлар дунёни бузишини нега ҳеч ким англамайди? Ахир, бутун бир ишхона нима бўлди? Остин-устун бўлиб кетишига озгина қолди-ку! О, булар хатарли!.. Бетартиб одамлар! Индамасанг, дунёни чаппа айлантирадилар!..

– Хўп, хайр. Мен борай, опа! Уларнинг келишига бир қошиқ овқат қилмокчи эдим. Кўчадан оч-наҳор келишади...

Зулҳумор шошилиб, ғайрату шиддатга тўлиб хайрлашди. Шиддатининг шошқини шундай зўр эдики, Муяссар Қодировнанинг эшигини беихтиёр қарсиллатиб ёпиб, ташқарига отилди. Опа сесканиб тушди. Лайлак кечирим ҳам сўрамади. Фақат зиналардан тапилаб, тепага югуриб кетаётгани эшитилди, холос.

Шу Лайлак чин юракдан қувоняпти! Нодон! Уй-жойини ташлаб, лўлидай кўчиб юрган шу рўдаполарга ақили одамнинг ҳаваси келадами? Топганлари бир орқа кўрпа-тўшагу, скрипкага бало борми? Ё буларга ҳеч нарса писанд эмасми? Могу дунё, мансабу мартабага қайрилиб қарашмайдими?.. Уларга нима керак?

Дунё хавосини “ўша”лар дафъатан олиб қўйгандай, Муяссар Қодировнанинг бирдан нафаси қисилди. Балконга чиқиб, деразани очди. Дунёда чиндан ҳам ҳаво йўқдай эди! Улар ҳавони ҳам олиб қўйишдими?.. Ё... уларга қўшилмаганларга энди ҳаво йўқмикан? Опа давомини ўйлашдан ҳам қўрқди. Қўзларини юмди.

Аммо бу тўс-тўпалон дунёда бирпас тин олиб бўладими? Ногаҳоний “ур-э!” деган хайкириқдан ўзига келди. Қаршидаги уйнинг бурчагидан қўлидаги скрипка ғилофини ғолибона силкитганча, рўдаполарнинг кичик ўғли югуриб чиқди. У еру осмонга сиғмай, хайкириб келар, гўё бола эмас, бола киёфасидаги қувонч чопиб келаётгандай эди.

– Ур-э-э!.. Зулхумор хола!.. Ур-э!..

Тепа каватдаги деразанинг шакирлаб очилгани, сўнг Зулхуморнинг ховлиққан овози эшитилди:

– Ўқишга кирдингми?! Глирга кирдингми?!

– Кирдим!.. Глиэр мусиқа мактабига олишди! Глиэрга! Зўр экансан, дейишди!.. Зўр, дейишди!..

Уй бурчагидан боланинг ота-онаси, акаси, Фотима ва уста Аҳмад кўринди. Улар ҳам ойдаи яйраб, офтобдай порлаб келишар эди.

– Зулхумор хола!.. Эшитинг!.. Зулхумор хола!..

Болақай Зулхуморнинг деразаси тагидаги асфалт йўлакчага қўлидаги ғилофни қўйди-да, шоша-пиша ичидан скрипка ва камонни олди. Пойида – чанг йўлакда очилиб қолган ғилофга парво ҳам қилмай, скрипкани ияги тагига қўйди. Оёқларини кериб, қўкрагини қўтарди. Энди у Зулхумор лайлакка эмас, гўё дунёга концерт беришга шайланган маэстро эди! Мана, қўзлари ним юмилди, камонни торлар устига қўйди ва... мусиқа таралди! Армон каби ҳазин садо инсон билан юраги ўртасидаги чегараларни бир лахзада бузиб ташлади. Учинчи каватдаги Зулхумор мусиқа садоси янграши билан келган жойида тўхтаб қолган Фотима бошчилигидаги “маэстро”нинг ишқибозлари, осмондан тушгандай пайдо бўлган Раҳимжонов домла, ховлидаги сим дорга кир осаётган аёл, белини қўлига тираганча, унга гап сотаётган кампир, уйлар орасида кун бўйи соғлигини қувиб изғийдиган нафақадор чол – Эркин ака, ҳар кун эски “Волга”сини ювишни канда қилмайдиган Йигитали, қўлбола турникда осилаётган бўзболалар – икки иморат орасидаги барча сомелик-да қотдилар. Мусиқа эса тобора авжланиб, ўзига сиғмай мунгли нола этар, юракларнинг кат-катларини аллақандай энтиктирадиган, орзиштирадиган, беихтиёр кўзга ёш келтирадиган тушуниксиз дардлар билан нозик оғриқларда ўртар, ховлига тангадай жой қолдирмай соя ташлаган улкан чинорларга чулғанар, ўзини аямай тупроққа отар, латиф бир парвозда хаёллар ҳам етмайдиган баландларга ҳаволанар, дунёга сиғмай, изиллаганча юксаклардаги кимгадир илтижо этар эди. У кимга илтижо этапти? Мусиқани яратган инсоннинг юраги бу мусибатли дардларга қандай дош берган? Бу болақай бу оғриқларни қаердан билади? Ё шу мурғак жонни Қодир Парвардигор одамларга чексиз-чегарасиз дардлар борлигини етказиш учун дунёга келтирганмикан? Бу дардларни бандаларига етказгани миллиардлаб одамлар орасидан шу норасидани танладимикан? Нега у дунёга сиғмаяпти? Дунё шунча торми? Қайси кенгликлари истапти бу бола?.. Ё, Парвардигор!

Болақай эса мусиқа нолаларига дош беролмаётгандай эгилиб-букилиб, ажиб бир тўлғонишда – скрипка торларини аямай, ҳамон қўзларини юмиб, камон тортади. У ўзини тамом унутиб, оҳангга қўшилиб кетган, қайсидир – одамлар қўзидан пинхон дунёларга бориб қайтапти...

Скрипка жони чиқаётгандай, бўлиниб-бўлиниб фарёд қўтарди-да, тўхтади. Су-

кунат чўкди. Негадир қўлларини кўксига қўйиб, мусика тинглаган Раҳимжонов домла ёқасини ушлади:

— Тавба! Тавба! — деди у. — Худойим! Мўъжизангни кара!

Сўнг болага қараб таъзим қилди-да, бор куч билан, сидкидилдан қарсақ чала бошлади. Унга Фотима ҳам, уста Аҳмад ҳам, болакайнинг ота-онасию акаси ҳам, учинчи қават деразасида турган Зулҳумор ҳам, ҳовлида ишини унутиб, анграйиб қолганлар ҳам жон-жаҳди билан унга жўр бўлдилар. Турник тагидаги ўспиринлардан бири ҳатто жўшганича, “браво” деб ҳам хайқирди. Ҳозиргина мусиқага ўртаниб жўр бўлаётган болакай эса, яна зумда қувончга айланди. У улкан концерт залини тўлдирган томошабинларнинг гулдурос олқишига миннатдорлик билдираётган маэстро киёфасида скрипка ва камон ушлаган қўлларини баланд тутди-да, аввал фалакка юз тутди, сўнг эса тўрт томонга қойилмаком таъзим бажо этди.

Дунё аллақандай мастона байрам кайфиятига бурканган эди.

Раҳимжонов домла болакай тарафга алқаб гапиринганча, югуриб кела бошлади. — Э, болам-а!.. Э, болам-а! — у шоду хуррамликда балкиб турган “маэстро”ни маҳкам бағрига босди. Юзларидан ўпди. — Ўзингни эҳтиёт қил-э! Бундай чалма-э! Сенга жонинг керак эмасми? Эҳтиёт бўл-э!..

У беихтиёр қўлларини дуога очди.

— Биру бор Парвардигор-о! Қодир-о! Самад-о! Аҳад-о! Шу болани ушбу қўйга мубтало этибсан! Энди ўзинг асра! Йўлини ёруғ қил! Яхшиларга ҳамдам эт! Ёмонлардан асра! Шу мурғак жонни ҳамиша паноҳингда тут! Омин!..

— Омин!..

Барча ихлос билан юзларига дуо тортди.

Муяссар Қодировна уларга қараб тураркан, нафаси баттар қисилди. Улар қўп экан! Дунёни забт этишган экан! Буларнинг шаштини қайтарадиган одам, наҳотки, қолмаган бўлса! Ҳовли оталарининг уйими, концерт бергани! Қарсақка бало борми? Каттаю кичиги ақлдан озган...

У ортиқча тоқат қилолмаслигини сезиб, бекитгани деразага қўл чўзди. Аммо шу пайт Зулҳуморнинг овози дунёни тутди:

— Зафар!.. Зафаржон!.. Зўр чалдинг!.. Қойил! Қойил!..

— Зулҳумор хола! Ҳозир бораман! Ҳозир! Сизга яна чалиб бераман! Ҳозир!..

Болакай шошилиб, ерда ётган ғилофга скрипка ва камонни солди-да, дунёни унутиб, эшикхонага қараб югурди.

Эшик зарб билан очилиб, қарсиллаб ёпилди.

Бу нимаси? Булар бу кетишда дунёни бузади! Ҳозир бир таъзирини берсами!.. Аммо Муяссар Қодировна ташқарига чиқиб, бу беодобга танбех беришга журъат этолмади. Ҳаяжондан жўшиб, қувончнинг завку шавқида бирлашган бу одамларга ҳозир ёлғиз ўзи қарши туrolмаслигини англади. Аламу иложсизликдан деразани ёпишни ҳам унутиб, гангиб борди-да, қаравотга бор бўйича ўзини ташлади.

Хуллас, тартиб бузилди! Шунча меҳнату заҳмат ҳавога учиб кетди! Келгиндиларнинг икки боласи ҳам Муяссар Қодировна ўйлагандай, тарбия қўрмаган зумрашлар бўлиб чиқди. Улар бола эмас, дунёни бузадиган аллақандай тўфоннинг худди ўзи: эрталаб эшикни ғажирлатиб очиб, югурганча эшикхонадан чиқишади — ортларидан эшик тарақлаб ёпилганча қолаверади. Муяссар Қодировна ҳатто деразанинг ёнига бориб ҳам улгурмайди, фақат қаршидаги уйнинг муюлишидан шамолдай шовуллаб ўтиб кетганларини илғаб қолади, холос. Ўтган йўлларида тартибсизлик сочиб кетадиган бу тўфон болалар туткич берармиди? Уларнинг ота-оналари ҳам

худди шарпадай – қачон кетиб, қачон келишларини ҳеч ким билмайди. Эшакдай ишлаб, ўзларича, умрларини шу бетарбия, одобсиз болаларга бағишлаб юришган-да! Қўшнилари опанинг меҳнатига ҳамон ҳурмату иззат билан қарашаётган – эшикни авайлаб ёпиб-очишни қанда қилмаётган эрсалар-да, барибир уларнинг бу ҳаракатлари аввалгидай эмас – бу жиддий ишдан ихлослари кўтарилган, шунчаки ўрганиб қолганларидан – бепарво бажарар эдилар. Ихлосу эътибор энди шу икки шумтаканинг атрофида гиргитгон – иккала уйдаги қўшнилари тилида фақат ака-уканинг оламшумул истеъдодидан гап айланар: учрашиб қолганларида, улар ҳақида завқу шавқ суҳбат авж олар эди.

Хуллас, ҳеч кимнинг эшик билан иши йўқ, унинг қандай очиб-ёпилиши муаммосини барча унутган, энг ёмони, Муяссар Қодировнани ҳам эсларидан чиқарган – ҳар гал уйларига яқинлашганларида кўнгилларидан кечадиган ҳавотир аллақайларга чекиниб, қўшнилари енгил нафас ола бошлаган эдилар. Муяссар Қодировна биргина хонаю митти ошхона тўла изтиробга айланган – бир зум ҳаловати йўқ, ҳатто кино кўраётганда ҳам ҳаёли кетиб қолар – кўзи экранда-ю, нима ҳақида гап кетаётганини тушунмас – кўксидан аҳён-аҳёнда “уф-ф!” беихтиёр узилиб чиқар эди. Наҳотки бу дунёда шу зум-рашаларни тартибга чакириб қўядиган, ундан бошқа одам қолмаган бўлса! Наҳотки бошбошдоклик кўнглига қелганини қилса! Наҳотки эшик тарақлаб очилиб-ёпилаверса!

Энди қатъият кўрсатмаса, барча саъйи ҳаракатлари бекорга кетишини опа тушунди. Аввал разведка сифатида кўнғирок қилиб, уйига Зулҳумор лайлакни чақирди. Зулҳумор Муяссар Қодировнанинг овозидан ниманидир пайқаган шекилли, одатига ҳилоф равишда, қопқонга тушишдан чўчиётган қуёндай эҳтиётгина бўлиб кирди. Муяссар Қодировна қўли билан ошхонага ишора қилди. Ўзи стулга омонатгина чўққан аёлнинг қаршисига ўтирди ва унинг кўзларига қурбонни авраётган илондай тикилди. Раҳматли устозлари ўргатган: бировнинг сирини билмоқчи бўлсанг, гапирма, қулма, бор иродангни, кучу қудратингни нигоҳингга жамла! Нигоҳинг найзага айлانسин! Сўнг суҳбатдошининг кўзларига тик қара-да, тикилиб туравер, туравер, туравер... Найза жон жойига такалиб, безовталанади, тараддудга тушади. Аммо сен найзани баттаррок ботир. Эту суягидан ўтиб кетгунча кўзингни узма! Ана шунда ютиб чиқасан!

Лайлак ярим дақиқа ҳам чидай олмайди.

– Ҳа, опа... – деди у кўзларини олиб қочиб. – Нимага чақирдингиз?..

У негадир кизариб кетди – барча ҳавотирини енгиб, ҳақини талаб қилишга журъат этган, аммо хали муросадан умидвор одамдай зўриккан алфозда опанинг кўзига туйқус қаради:

– Нима қилдим?..

Муяссар Қодировна юзидан расмий жиддият – яна анчагача Зулҳуморга тикилиб турди.

– Нималар бўлаётганидан хабаринг борми?

– Нимани сўраяпсиз, опа?

– Эшикни тарақлатиб очиб-ёпишаётганини эшитяпсанми?

Зулҳумор опага истехзоли қаради. Умида биринчи бор истехзо этишга журъат этди:

– Йўқ... Тарақлаяптими?

– Қулоғинг битиб қолганми? Эшитмайсанми, уй ларзага келяпти-ку!

Опанинг жеркибгина гапиришидан Зулҳумор энди муросаю мадора йўқлигини тушунди. Аммо Муяссар Қодировнани кўрганида пайдо бўладиган ҳадик негадир бирдан салкиди.

– Эшитмаяпман. Ким тараклатаяпти? – деди у ва кескинлик аралашган товушидан ўзи ҳам ҳайрон қолди.

– Ана у рӯдаполарингнинг ўғиллари!

Зулҳумор тушунмади. Рӯдаполар ким? Аммо кўнгилни ғаш этувчи суҳбатни тезроқ тугатишни, бу жойдан тезроқ чиқиб кетишни ўйлаб, беихтиёр ҳамишаги – таралла бедод оҳангга кўчишга уринди. Аммо лафзи барибир одатдагидай хавойи жарангламаётган эди:

– “Рӯдапо”лар деганингиз ким, опа? Гадоларни айтаяпсизми? Опа, менинг гадам йўк. Мен нима, гадоларнинг бошлиғиманми?..

Муяссар Қодировна бу сайроки куш чулдирашини бошласа, тўхтамаслигини англаб, унинг гапини бўлди.

– Фотиманинг уйидаги келгиндиларни айтаяпман! Кўчама-кўча кўрпа-тўшагини ортмоқлаб юргандан кейин рӯдапо бўлмай, ким?

Зулҳумор гап кимлар ҳақида кетаётганини жуда оғриниб ҳис қилди. Бирок қандайдир умид билан овози титрабгина сўради:

– Зафаржон ва Тохиржоннинг адаси билан ойисини суриштиряпсизми?

– Нимага довдирайсан? Зафаржоннинг ким?

– Нака... искрипка чаладигани...

– Тохиржоннинг-чи?

– Тохиржон... Каттаси-де... Ҳалиги... Расм чизадигани... – Зулҳумор болаларнинг боши устида булутлар қуюклашяётганини, шу сабаб тадбиркорлик билан – ҳар сўзини ўйлаб гапириши лозимлигини фаҳмлади ва бирдан уларни макташга тушиб кетди:

– Жуда яхши болалар, опагон! Шундай яхши!.. Опа, бир Потини уйига чиқинг! Зафаржоннинг искрипка чалишини эшитинг! Тохиржоннинг расмларини кўрсангиз...

– Скрипкаси бошидан қолсин! Рӯдаполарнинг сиркиндилари-да! Нега уларинг эшикни қарсиллатиб ёпади?

Зулҳуморнинг боши зирқираб кетди.

– Улар рӯдапо эмас... – деди у энтиқиб.

– Бўлмаса, ким?

– Яхши одамлар...

– Топган яхшингни қара! Бу яхшиларинг фарзандларига тарбия беришса бўлмайдами?

– Зафаржон ҳам, Тохиржон ҳам жуда одобли...

– Бу одоблиларинг нега эшикни авайлаб ёпмайди? Нима, бировга ўтказиб қўйганлари борми? Подшоҳнинг фарзанди эмаски, эркалик қилса! Келгинди одам сал бўйнини қисиб туради! Бу болалар эса мамлакат ўзларига қолгандай, хоҳлаган ишларини қиляпти! Ахир бу уйда бошқа одамлар ҳам яшайди! Бу уйнинг эшиги бор!.. Ўзи эшикни қандай очиб-ёпишни айтганмисизлар? Ўргатганмисизлар?

Опа билан баҳслашмоқ хунук оқибатларга олиб келиши мумкинлигини Зулҳумор аниқ сезиб турса ҳам, негадир кўрқмади.

– Айтганмиз, опагон, айтганмиз... Ҳали улар бола-да! Болалигига боради... Ўзим ўргатганман. “Мана, бунда-а-ай қилиб очасиз, кейин, мана, бунақа-а-а қилиб ёпасиз”, деганман!

– Ўргатган бўлсанг, нега у баттоллар бажаришмайди! Менинг қулоғим қар бўлишига оз қолди! Айтиб қўяй, оқибати ёмон бўлади!

Лайлак бироз тин олди. Ерга қаради. Кўкси оғир кўтарилиб тушди ва бирдан босиккина гапира бошлади.

— Опа, шу болаларни тинч қўйинг! Улар ҳозир жуда... нака... бахтли! Иккаласи ҳам ўқишга кирди. Оёқлари ерга тегмай, учиб юришибди! Уларнинг осмонини ер билан битта қилманг!

Муяссар Қодировна гезариб кетди. Бу Лайлак нима деяпти? Кимнинг тарафини оляпти? Бу ҳам дунёнинг тартибини бузаётган ўша рўдаполарга тамом қўшилибди-да! Олма олмадан ранг олади, дейишади-ку! Булар – келгинди! Ҳаммаси келгинди! Булар адашиб бу дунёга келиб қолишган! Аллақайси бетартиб оламдан бу дунёга бало-қазони етаклаб келишаяпти! Ер юзини тўфонгами, тошқингами бостирмагунча, булар тинчимайди. Булар туфайли ҳеч кимда ҳаловат қолмади. Ҳамма безовта... Муяссар Қодировна уларни ўз ихтиёрига қўймайди! Одамларни безовта этишга уларнинг нима ҳақлари бор?

– Огоҳлантириб қўй, яна эшикни тарақлатиб ёпишса, қўлимдан келганини қиламан! Ўша Фотимангга ҳам айт, дунёни кўзига қоронғи қиламан.

Зулҳумор ердан кўз узмай тинглади, ва дафъатан хайр-хўш ҳам демай, индамайгина ўрнидан кўзгалди. Эшикни очаркан, беихтиёр ортидан эргашиб келаётган опанинг кўзига қутилмаганда дадил қаради.

– Ёмон одам экансиз, опа, – деди у жуда сокин, аммо мардона овозда. – Жуда ёмон экансиз.

У эшикни опанинг юзига, қарсиллатиб ёпди.

Муяссар Қодировна серрайиб қолди.

Отинг ўчгур Зулҳумор нима деган, нима қўйган, ё ҳеч нарса демаганми, аммо ҳеч нарса ўзгармади.

Эшик тарақлаб очилиб-ёпилаверди. Муяссар Қодировна канчалик хушёр бўлмасин, болалар туткич бермади. Опа ўрнидан тургунча, қоралари муюлишда бир кўринади-да, ғойиб бўлади. Рўдаполарнинг бошқаларига айтай деса, мушукдай чикиб, мушукдай киришади, қачон кетиб, қачон келишларини билмайсан...

Уларга аталган аччиқ гаплар Муяссар Қодировнинг ичида йиғилавериби, бутун вужудию ўй-хаёлларини камраб олди. У бу аччиқ гапларни турли-туман кўринишларда ичида такрорлар, рўдаполарни лолу қарахт этиб, бурдалаб ташлайдиган янги-янги ибораларни ўйлаб топар, рўпарасида ер билан битта бўлиб қолишларини тасаввур этиб қувонар, аммо бунинг иложи топилмаётганидан уввос тортиб, ўзини деворларга ургиси келар эди. Энг аламлиси, Зулҳумор лайлакнинг ўзгаргани! У ҳам эшикни намоёишкорона қарсиллатиб ёпадиган бўлди! Опанинг деразадан қараб турганини сезиб турса ҳам, ҳеч кимни кўрмагандай, ҳеч нарса рўй бермагандай, қунгабоқар пистасини қарсиллатиб чакиб, пўчоғини атрофга пуфлаганча, ликиллаб – бепарво юришда бозорга қараб кетади. Опанинг ичи қайнаб қолаверади. Агар эски замон бўлгандами! Шу Лайлакнинг шахсий ишини умумий мажлисга қўйиб, бир муҳокама қилинганидами! Пинҳон хонага этиб, бирортаси ярим соатгина саволга тутгандами! Ўшанда кўрар эди у!

Ҳақат Фотима ўзгармади. У ўша-ўша – опага зарра ҳам эътибор бермайди – кўзини ердан узмай, салом беради-да, ўтиб кетаверади! Унинг ўзгармаганидан Муяссар Қодировнанинг ғзаби негадир баттар ўт олади. Ҳаммасини шу жувонмарг ўлгур бошлаяпти!

Муяссар Қодировнанинг кўнглини хотиржамлик – сериал кўраётганида туядигани роҳат-фароғат тамоман тарк этган, ўзини мажбурлаб томоша қилгани билан ҳеч вақони тушунмас, мудом ғзабда ўртаниб, фиғони фалакка чиққани чиққан эди. Опа бир куни ўзини ётоқхонадан ошхонага, ошхонадан балқонга ўтиб, рўдаполарга айтадиганини айтганча, гапириниб юрганини сезди.

Беҳаловатлик унинг бор-йўғини қамраб олган эди.

Эшик яна тарақлади.

Муяссар Қодировна югуриб дераза ёнига келди. Аммо ҳеч ким кўринмади. Ажаб-синиб ҳовлига назар ташлади. Деразасидан йироқроқдаги чинор тагида уймалашиб турган одамларга кўзи тушди. Улар нима қиляпти? Кўнглига хавотир тушиб, шиппагини оёғига илди-да, шиддатли юришда ташқарига чиқди. Чинор тагидаги скамейкада Эркин нафақадор қўлларини кўксида чалкаштириб ўтирибди, бир болақай тик турганча, унга дам-бадам қараб-қараб, катта альбомга ниманидир шиддат билан чизаяпти. Унинг атрофини эса бир тўда одам – Зулҳумор лайлак, тўрт-беш ўспирин, мудом дорга кир ёддиган аёл, бир қўлини белига қўйиб гап сотадиган кампир, Йигит-али, яна таниш-нотаниш қўшнилар ўраб олган – барчаси альбомда пайдо бўлаётган нафақадорнинг қиёфасига берилиб, хайратга тушганча, қараб туришибди.

– Ўхшаяпманми? – деб сўрайди Эркин нафақадор.

– Ўхшаяпти! Ўхшаяпти!.. – дейди барча негадир хурсанд бўлиб.

– Шундай... Шундай... Қимирламанг... Худди шундай жилмайиб туринг!.. Жуда чиройли!.. – Нихоятда жиддий самимиятда пичирлайди бола. – Шундай... Қимирламанг!.. Чиройлисиз, амаки... Жуда чиройли!.. Ҳозир... Ажинларингиз ҳам чиройли!..

– Вой, ажинлари чиройли бўлмай кетсин амакингизни, Тохиржон!.. – дейди бир қўлини ҳеч қачон белидан олмайдиган кампир.

Ҳамма боланинг ишидан кўз олмай, кулади. Скамейкада бужмайиб ўтирган Эркин нафақадор ҳам жилмаяди. Муяссар Қодировна эса сесканиб кетади.

Тохиржон дегани шу экан-да!

– Воҳ! Жуда яхши!.. Чиройлисиз, амаки!..

Боланинг қўллари тинмай ҳаракатланади.

– Менда кўрк колганми? – туйкус кўнглини очгиси келиб, гурунг бошлайди нафақадор. – Қирк йил конда ишлаган бўлсам...

У бир кўзғалиб олади. Кўксида чалкашган қўллари ёйилади.

– Кўзғалманг, амаки! Кўзғалманг деяпман!.. – дейди бола аллақандай тошқинланиб – Гапирмай туринг!.. Илтимос!.. Илтимос!.. Аввалги кўрсатганимдай туринг...

Эркин нафақадор боланинг гапидан негадир оғринмайди. Нега буйруқ бeryсан, демайди. Жилмайганича итоат билан қўлларини чалкаштиради-да, аввалги ҳолатига қайтади. Боланинг қўлидаги қалам эса бир зум ҳаракатдан тўхтамайди. То-мошабинлар ҳам яна жиддий тортиб, боланинг альбомида сурат тобора аниқлашиб, ёркинлашиб бораётганига махлиё бўлганча, тиниб қоладилар.

Муяссар Қодировнанинг жони халқумига келади. О, бу бола сеҳргар! Рўдаполарнинг ҳам-м-маси сеҳргар! Ким кўринса, уларнинг сеҳру жодусига илинади! Мана шу бўйи жимжилоқдай мишики ҳам барчани авраб олган. Сир-каси сув кўтармайдиган Эркин чолни қаранг! Шу одамга “унакамас, бунақа” деб бўладими? Дунёни сувга бостиради-ку! Юро-юр қилиб, ўлимни ҳам ёнига яқинлаштирайдиган шундай одам, мана, энди шу жодугарбаччанинг буйруғини миқ этмай бажариб, айтганига кўниб, мўмин-қобилгина бўлиб ўтирибди... Ҳали бу рўдаполар дунёни остин-устун этишини бу тажанг қария қаердан билсин!

Унинг юраги тез-тез ура бошлайди. Назарида, дунёнинг ҳамма эшиклари тарақлаб очилиб-ёпилаётгандай туюлади. Тарак-туруқдан боши гангиб, қулоғи чингиллаб кетади. Энди шайтонга ҳай бериб, сабру токат этса, юраги ёрилиб, мия-си портлаши аниқлигини ҳис қилади!

– Тоҳир сенми? – дейди у овози титраб.

Опанинг ичида йиғилиб қолган ғазаб ҳамласи қўшилганиданми, бу савол ёз кунда қайдандир адашиб келган кишининг изғирини каби совуқ уфуради. Одамлар илкис жунжикиб, Муяссар Қодировнага қарайдилар. Факат болакай саволни ҳам эшитмайди. Опадан таралаётган совуқни ҳам пайкамайди. У бу саволдан жуда юксакда – Қодир Парвардигор мурғак руху жонига бахшида этган Парвознинг қанотида сарсари учар, яратишининг шавку завқ иродаси жисмини тамоман камраб олиб, ўзидан бошқа ҳеч ким сезмайдиган элас-элас пинҳонликлар чегарасига етган – у жойдан ҳамма нарсани, ҳатто Эркин чолнинг юзидаги ажинлар чиройли эканлигини ҳам кўриш мумкин эди. Болани учуриб, юрагини ранго-ранг мавжда тўлқинлантираётган бу кучнинг нималигини бола нари турсин, ҳатто даҳо деб тан олинган Устозлар ҳам тушунтириб беролмаган – Илоҳнинг қудрати ила “ижод” аталмиш бесарҳадлик сари бошлайдиган шижоатнинг номини – ноилоҳликдан – сўз топиб бўладими? – жайдаричасига “илҳом” деб қўя қолишган! Бу Парвозга Муяссар Қодировнаю, унинг саволи қаердан етсин!

Бола тинмай пичирлайди:

– Яхши... Яхши!.. Гўзалсиз, амаки!.. Гўзал!.. Ҳозир!..

Муяссар Қодировна баттар тўлғонади. Нега бу бола уни писанд этмайди? Нега ўзини эшитмаганга олади?

– Тоҳиржон дегани сенмисан? Нега ўзингни қарликка оласан?

Опанинг овози ниҳоятда ғазабли жаранглайди. Бу ғазабли ҳайкирикни эшитмаслик мумкин эмас эди. Ҳам-м-ма эшитади! Бола сеҳридан юккан ҳайрат ҳам-м-манинг юзидан сидирилиб, оёқ остига тушади. Бирдан фалакдаги Парвознинг қанотлари шалвираб, чангу тупрокка йикилади, боланинг яраклаган руҳининг шиддатидан барча дарвозаларини очиб бораётган сарҳадлар шу заҳотиёқ така-так бекилади. Сарҳадларнинг даҳшатли залвори эса олислардан лаҳзада етиб келиб, боланинг кўксига, бўғзига тиралади. Эркин нафақадор ҳам бир қалқади-да, боланинг илтимосини унутиб, қўлларини ёйиб юборади, Зулҳумор лайлак “э-э...” деганча Муяссар Қодировнадан юз ўтиради, альбомга тикилиб, оғзи очилиб қолган кампирнинг беихтиёр белидан тушган қўли яна жойига қайтади, Йигитали машина ювадиган докани ўнг қўлидан чапига олади, доим кир ёядиган аёл негадир чўчиб, дорда қуриётган чойшабларига бир қараб қўяди...

– Ўзингни анқовликка солма? Сенга айтаяпман?

Бола бозор ўртасида уйқусидан уйғонган одам каби гарангсираб, нима бўлаётганини англамай жавдирайди. Биров олиб қўядигандай альбомни бағрига босади.

– Сен, жувонмарг, нега эшикни тарақлатиб очиб-ёпасан? Сенда ўзи тарбия борми, уйинг эшик кўрмагур!

Бола нимадир демокчи бўлди-ю, аммо Муяссар Қодировнанинг вазоҳатини кўриб, тили айланмайди. Сукунат чўқади.

– Нима-а? Нима деди-и?

Қўлини белидан олмайдиган кампир сукунатни писанд этмай, олдинга бир қадам ташлайди.

– Нима деди-и-инг?

– Бу бола эшикни тарақлатиб ёпгани ёпган!

Эшикнинг тарақлаб ёпилиши даҳшатини англашга уриниб, халойиқ яна жим қолади.

– Нима-а?..

– Бу бола эшикни...

– Во-я! Во-я!.. – дея унинг гапани бўлади Зулхумор, юзини тахир мева егандай буриштириб.

Томошабинлар энгил нафас оладилар.

Кампир эса яна бир кадам олға ташлайди:

– Шунга шунчами? – дейди у. – Шунга бир норасиданинг бошига дағдаға қилиб келдингми? Уят-э! Бор, уйингга бор-э!

О, булар аллақачон бирлашиб бўлишган! Энди бир ёкадан бош чиқариб, уни таъкиб остига олишяпти!

– Бу болага ҳали кўрсатиб қўяман! Рўдаполарнинг ҳаммасига кўрсатиб қўяман!

Йигитали шахдам юриб, унинг қаршисига боради.

– Опа, боринг!.. Ўзингизни ҳам, одамларни ҳам кайфиятини буздингиз... Боринг, Муяссар опа!..

– Мен Муяссар Қодировнаман! – опа дағ-дағ қалтирай бошлайди. – Билмасангиз, билиб қўйинг!.. – Сўнг болага қараб, жон-жаҳди билан бакиради: – Келгинди! Рўдапо!..

Бола альбомни бағрига босганча, жазаваси тутиб, бакираётган бу хотиндан кўз узмай турар, унинг жиддий тортган юзида бирор-бир ифода йўқ, фақат иякчаси аҳён-аҳён титрабгина қўяди.

– Оббо! – Эркин нафақадор скамейкадан йигитлардай шахт сакраб туради. – Муяссар! Сен, мана, менга гапир! Менга гапир!.. Мен билан гаплаш...

О, булар бунча кўп!

Муяссар Қодировна ичи ёниб кетаётган бўлса ҳам, ўзини мажбур этиб, ортига бурилади. Энди қўлидан келганини қилади! Энди ҳеч кимни аямайди! Ҳали унинг совунига кир ювишмапти! Буларга эшикни қандай ёпишни кўрсатиб қўяди! Уруғини қуритади! Искиртлар! Рўдаполар!

Ховлидагилар эса негадир хижолатли алфозда туриб қолишди. Зулхумор ташаббусни қўлга олиб, вазиятни тикламоқчи бўлади.

– Қўйинглар! Ўзи опа сал нақа-да... Эркин дода! Искемейкага ўтиринг!.. Тохиржон айтгандай, қўлларингизни нақа этиб...

Эркин нафақадор скамейкага ўтиради. Қўлларини “нақа” этади.

– Қани, Тохиржон! Дафтарингни оч! Чиз!..

Бола қимирламайди. У альбомни биров олиб қўядигандай, кўксига маҳкам босганича, қотиб туради.

– Тохиржон! Чиз, болам! – далда беради бир қўлини белидан олмайдиган кампир. – Чизавер!..

Аммо бола қилт этмайди.

– Парво қилма, – дейди Йигитали унинг елкасига қўлини қўйиб. – Қани, ишингни бошла!

Бола жимгина турар, кўзларига эса тубсиз мунг чўккан, эҳтимол, ҳозир тотгани нотаниш хўрликнинг беҳаё жуссасини қаршисида кўриб тургандай, “сенга нима қилган эдим?”, деб сўраётгандай эди. Унинг иягидаги титроқ лабларига қўчғач, бошини эгади.

– Тохиржон, чиз!.. – дейди Зулхумор юрак-юрагидан ёлвориб.

Бола “йўқ” дегандай бош тебратади ва бурилиб жўнайди.

Худойим! Бу боланинг кетишини!..

Барча этлари увишиб, унинг отидан қараб қолади.

– Яхши бола экан!.. – дейди мудом дорга кир ёядиган аёл.

Эркин нафақадор кўзларини бармоғи орти билан артади:

– Бу Муяссар Худодан топади, – дейди у.

Муяссар Қодировна кимлигини кўрсатиш ишига жиддий киришиб кетди.

Фотиманинг уйини текшир-текшир бошланди. Уйингдаги одамлар ким? Нима қилишади? Ҳисобдан ўтганми, йўк? Ҳар кун кимлардир – сумкали, портфелли, қўлида дафтар-коғоз кўтарган кимлардир қатнагани қатнаган. Маҳалла бошлиғи ҳам шу ерда, турфа нозирлар ҳам икки куннинг бирида кўриниш беради, яна алла-кимлар... Муяссар Қодировна балкондаги дераза ёнига стул қўйиб, “кузатув пункти” қуриб олди. Опа кун бўйи бу келди-кеттини деразадан мамнуният билан кузатади. Сериал кўришлар тамом унутилди. Инсон ҳақиқат учун курашганда, мана шундай йўқотишларга ҳам жазм этар экан!

Эшик эса барибир онда-сонда қарсиллаб очилиб-ёпилаверди.

Зинадан бировнинг қадам садоси эшитилмайди, ташқаридан биров келмайди, аммо эшик қарсиллайди!

Албатта, бу – келгиндилар уни масхара этишяпти! Бесас келиб, эшикни қарсиллатадилар-да, ғойиб бўладилар. Ё... Ҳа-а, тўғри!.. Тўғри! Улар жодугар! Шунча одамни авраганлару, бир эшикка сеҳру макрлари ўтмайдими? Булар дунёдаги барча эшикларни сеҳрлаб қўйишса, аҳволимиз не кечади? Улар барча эшигу дарвозаларни ланг очади! Дунёда тартибсизлик бошланади!

Бир марта Муяссар Қодировна кўнглидан кечган бу хаёллари ҳатто Раҳимжонов домлага айтди. “Хўш, айтинг-чи, кейин нима бўлади?” – деди. Домла беозоргина кулди:

– Энди... Нима десам экан?.. – деди у опани оғринтирмасликка ҳаракат қилиб. – Кейин ҳаммаси яхши бўлади... Қўрқманг!.. Ўзи булар тартибли одамлар...

Опанинг жон-пони чиқиб кетди:

– Тартибли одам эшикни қарсиллатиб ёпадами?

– Энди бу болалар... бошқача-да!..

– Нима, уларнинг ортиқча жойи борми?

– Ортиқча жойи йўқ... Йўқ... – домла беозоргина қаршилиқ қилди. – Нима десам экан?.. Уларнинг тартиби... – Раҳимжонов қўли билан фалакка ишора этди. – У ёқда... Уларнинг тартиби фақат Парвардигорга аён!..

Кейин у майингина илтимос қилди:

– Энди... Шу одамларни тинч қўйсак...

Муяссар Қодировнанинг қони қайнаб, миясига урди. Бу ҳам ўшалардан! Ўшалардан! Айтган гапини қаранг! Нега тинч қўяр экан? Ҳеч қачон! Ҳеч қачон!

Эшикхона олдида билинар-билимас чайкалиб, дард устига чипқондай турган уста Ахмадга дуч келди.

– Опа... Кечирасиз... Муяссар... ...ровна!.. – деди уста мўъжизага дуч келган одамдай довдираб. – Ёнингиздаги одам... қани?

Опанинг кайфи учиб кетди. Бу алкашнинг эси жойидами?

– Қанака одам?

– Ё... мен кўролмаёпманми?..

– Нималар деб алжираяпсан?

– Ким биландир баҳслашиб, жиғибийрон бўлиб келяпсиз-ку? Ўша одам... қани?..

Муяссар Қодировна ёнига бир қараб олди. Сўнг бу ҳаракатидан ўзи изза бўлиб, уни жеркиб ташлади:

– Ҳе, ичмай ўл!

Уста жеркишдан зарра чўчимади.

– Йўқ... Опа.. Кечирасиз... Муяссар... ...ровна! Сиз ёнингиздаги биров билан... уришиб келяпсиз. Ўша одам... қани?

– Кўзингга кўринган! Озрок ич!

Опа қарганиб, уйига йўналди. Аммо эшикни рисоладагидай очиб-ёпишни унутмади.

Муяссар Қодировна мақсадига етди.

Шаҳар кўчаларию ҳовлиларига куз оралаб қолган кунлардан бирида ниҳоят УЛАР эшикхонадан чиқишди.

Олдинда икки катта бозор сумкани аранг кўтарган Фотима, ортидан аллақандай лаш-лушларни қўлтиклаган уста Аҳмад, ёнида елкасига кўрпа-тўшак ортмоклаган ўттиз беш-қирқ ёшлардаги йигит, улардан сал кейинроқ уч-тўрт қаппайган қўшбоғ тугунларни елкаларига илиб, қўлларига ҳам аллақандай халтачаларни ушлаган, бошини танғиб боғлаган ёшгина аёл, тўрт-беш қадам орқада эса катта-кичик иккита бола – Зафар ва Тохир. Зафар скрипка гилофини кучоклаб олган, Тохирнинг икки қўлида икки боғлам китоб... УЛАР теграларидаги ногаҳон қалинлашган куз ҳавосини аранг ёриб, оғир қадам ташлаб боришяпти.

Кетишди! Ниҳоят, йўқ бўлишди!

Деразадан қараб турган Муяссар Қодировнанг кўнглида бекиёс шоду хуррамлик барқ урди. Томирларига бахтиёрликнинг илик лаззати таралаётганини ҳис этди. УЛАР қўшни уйнинг бурчагидан ғойиб бўлгунча бу лаззат оғушида роҳатланиб, қараб турди-да, сўнг енгил бир юришда бориб, телеочкичнинг мурватини буради. Энди хоҳлаган киносини кўради! Хоҳлаган сериалини томоша қилади!..

Аммо...

шу пайт

эшик яна

қарсиллаб

ёпилди.

Унинг товуши Муяссар Қодировна вужудида ҳозиргина барқ уриб турган бахтиёрликнинг анвойи гулларини қилич кесгандай, бир сермаб, яксон қилиб ўтди.

Опанинг ранги оқариб, турган жойида ўтириб қолди.

Опа курашдан чекинмаслик кераклигини яхши билади. Энди шошилинч қўшимча чора-тадбирлар кераклигини, бу ярамаслик кимнинг қўли эканлигини фош этиш, зараркунандаликни томири билан юлиб ташлаш лозимлигини англади. Шу сабабдан, у “Кузатув пункт”ини ўзгартирди – уйдан чиқиб, эшикхона олдидаги қачонлардир уста Аҳмад ясаган бежирим скамейкага мустақкам жойлашиб олди.

Энди тартиббузар қочиб қутулолмайди! Энди сеҳру жоду ўтмайди! Унинг кўз олдида биров эшикни тарақлатиб кўрсин-чи!

Ҳақиқатдан ҳеч ким бу ишга ошқора журъат етолмади.

Қўшнилар эшикни авайлаб очиб, авайлаб ёпишар, бироқ улар Муяссар Қодировнага салом беришни тамоман унутган эдилар. Аввалига улар эшикхонадан чиққанда, опа алик олишга ҳозирланиб турди. Бир гал ҳатто элдан бурун “во...” деб аликни бошлаб юборди, бироқ хайрият, ўз пайтида тўхтатиб, масъулият залворидан ҳориган одамнинг “во-ей!...”ига айлантиришга улгурди!..

Салом беришмаса, садкаи сар! Энг муҳими, эшик тарақламаяпти.

Муяссар Қодировна билан ҳазиллашиб бўлмайди! Икки кун каллаи саҳардан бир маҳалгача эшикхона олдидан жилмади. Учинчи кун энди музаффар дамлар етганини, бемалол телевизор кўриши мумкинлигини тушунди. Уйига кириб, энди телеочкичга қўл узатганда, эшик қарсиллаб ёпилди.

У ташқарига отилиб чикди.

Ҳеч ким йўқ.

Муяссар Қодировнанинг сарсон-саргардонлиги бошланди. Душманлар ниҳоятда айёр эди. Улар энди кўринмай эшикни тарақлатиб ёпишни хадисини олдилар. Опа эса дам уйга кирар, дам ташқарига отилиб чиқар – ғазабдан кўкариб, атрофга синчиклаб қарар, ҳеч кимнинг қораси кўринмагач, уйига қайтиб кирар, аммо яна эшик тарақлаб қолар эди.

Муяссар Қодировна – иродали одам.

У энди эшик олдидан бир зум жилмай ўтиришга қарор қилди.

Беш-олти соатлик уйқуни айтмаса, опа ўз “пост”ини бир лаҳза тарк этмай, кузни ўтказди. Совук-қирон кунлар келди. У ҳаммани ҳайрон қолдириб, ҳамон ўз “пост”ида эски пальтога ўралиб, титраб-қакшабгина ўтираверди. Охир кўшниларнинг сабр-тоқати тугади. Кутилмаганда Фотима билан Раҳимжонов домла Муяссар Қодировнага рисоладагидай салом беришиб, унинг қаршисида тўхташди.

– Муяссар Қодировна, – деди ним табассум билан домла. – Муяссар Қодировна, совуққа ўзингизни олдириб кўясиз, уйга кириңг!

Опа қаҳр билан унга қаради. Индамади.

– Опажон... – деди Фотима.

Унинг овозидан меҳру муҳаббат ифори уфурди. У қандайдир чорасизлик қўйида қолган опасини учратган-у, аммо уни қандай қилиб кутқазилгани билмаётган эгачининг ачинишида Муяссар Қодировнага эгилди. – Ичкари кириңг! Ўзингизни қийнамаңг! Қора совуқ бўляпти, опажон! Қалтирашингизни қараңг!

– Мени уйга киргазиб, эшикни тарақлатмоқчимисизлар? – Бақирди опа. – Муҳаббатларингга етмайсизлар!

– Э, шу пружина ҳам!.. – деди домла ғайратланиб. – Ҳозир Аҳмадни чақириб, олдиртириб ташлаймиз! Ҳаммамиз шу балодан қутуламиз!

Опа ўрнидан туриб кетди.

– Йўк! – деди пружина олинса, жони чиқиб кетадигандай. – Йўк!..

Дўхтирлар келишди. Қўни-қўшнилар йиғилишди. Врачлар у ёқ-бу ёқдан опа билан ажиб бир мулоимликда гаплашган бўлишди. Бир-бирларига маъноли қарадилар. Сўнг авраб-суллаб, Муяссар Қодировнани “Тез ёрдам”га чиқаришди. Фотима ҳам опанинг ортидан машинага кирди. Машина негадир текис асфальт йўлакчадан ортикча силкина-силкина, катта йўлга чиқиб кетди.

Баҳор келди.

Нечани бор бозорга бориб-қайтган Зулҳумор хиргойи қилганича, уйининг деразасини очиб юборди-да, телевизор қаршисидаги креслога ўтирди. Кресло ёнидаги чой-стол устига қоғозга ўралган кунгабоқар пистасини тўқди-да, экранга кўз ташлади.

– Вой, – деди у туйқусдан қувониб. – Вой!

Экранда Фотима кўринди. У каттагина хонани тўлдириб ўтирган – ҳаммаси бир йўсинда йўл-йўл қийим қийган эркак-аёлларга целлофан халтачаларда совға улашяпти. Нимаси биландир болаларга менгазайдиган эркак-аёллар миннатдорлик билан тортиқни қабул қилишяпти. Ҳаммасининг кўзида қувонч – арча байрамдаги болақайларнинг худди ўзи. “Бояқишлар касал, – деб ўйлади Зулҳумор. – Касал!.. Анака касал!.. Бечоралар! Потини ишини қараңг!.. Вой, Потини!..”

Ёши ўтган бемор аёл ўзида йўк қувониб, ўрнидан турди. У ҳаяжонланиб шод-ёна қулишда Фотиманинг қўлидан совғани олди. Ним таъзим қилди. Фотима уни бағрига босди. Қайта-қайта босди. Юзларидан ўпди. Сочларини силади.

Зулҳумор аёлни таниди. Муяссар Қодировна!

– Вой, Потини!..

Зулҳумор йиғлаб юборди.

Менга сўз бердингиз...

Тошпўлат АХМАД

Уйғоқ виждонимсан, Ватан!

Бу ёруғ оламда борлигимдирсан,
Кўксимда тумордай ёрлигимдирсан,
Минори Калондай ардоғимдирсан,
Гарди гиёҳимсан – Ватан,
Тийран нигоҳимсан – Ватан!

Чумоли зоти ҳам сендан розидур,
Нафасинг, соф сасинг беозордур,
Сенда туғилмокнинг ўзи орзудур,
Гулу райхонимсан – Ватан,
Тоза имонимсан – Ватан!

Ойбек айтганидай, агар бир куни:
“Куёш чикмай қолса, соғинар сени”.
Ахир, саждагоҳсан – нажот маскани,
Номусим, шонимсан – Ватан,
Уйғоқ виждонимсан – Ватан!

Ҳазрат ибн Сино сендан кетар чоғ,
Юрт меҳрин укканман кўриб бағрин доғ,
Ҳар кимга буюрсин туғилган туфроғ,
Беҳазон боғимсан – Ватан,
Таянчим, тоғимсан – Ватан!

Сен – Фитрат кўзида қотган ноласан,
Файзулла кўзида окқан жоласан,
Шаҳидлар қабрида унган лоласан,
Сўнмас ҳаётимсан – Ватан,
Кўшиқ баётимсан – Ватан!

Тошпўлат АХМАД – Ўзбекистонда хизмат қўрсатган маданият ходими. 1943 йилда туғилган. Самарқанд давлат университетининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини битирган. Ижодкорнинг “Ойдин ҳаёллар”, “Имон қалъаси”, “Шарқ тумори”, “Фигон”, “Чорбакр”, “Қутлуг остона” номли шеърый ҳамда насрий тўпламлари нашр этилган.

Сени хор этганлар, ўзи хор бўлди,
Беному бенишон, зорма-зор бўлди,
Хурликдан оғушинг шуълавор бўлди,
Руҳи равонимсан – Ватан,
Жону жаҳонимсан – Ватан!

Бугун сўзлаётир буюк боболар,
Бухорий, Термизий, канча Кубролар,
Амир Темур, Нақшбанддек сиймолар,
Эзгу қарвонимсан – Ватан,
Қадим кўрғонимсан – Ватан!

Муножот

Улфати чор бўлиб, суҳбат
Қураркансан қилиб роҳат.

Кўнгил боғинг айлаб хуфтон,
Чирокнинг ўчгани ёмон.

Қўлинг ошга етар чоғда,
Такдир гуллар тутар чоғда...

Жисму жонинг ўртаб фиғон,
Омаднинг қочгани ёмон.

Дарё кезсанг сузиб-сузиб,
Тўлкинларнинг авжин бузиб.

Соҳилга етганинг замон,
Гирдобнинг қучгани ёмон.

Бегонани дўст фахмлаб,
Дарду дилинг қўйсанг гуллаб.

У бошинг хам бўлсин дебон,
Сирингни сочгани ёмон.

Номардга дуч келишдан қоч,
Унга ҳамдард бўлишдан қоч.

У зўр келса, сотиб имон
Қасамлар ичгани ёмон.

Эй Аҳмадий, боғбонлик қил,
Эл-юртингга посбонлик қил.

Йўкса, ғаним пайт пойлабон
Яроғин санчгани ёмон.

“Амири Маъсум”

...Манғитлардан Амир Шохмурод¹
Факирликни хуш кўрган экан.
Карбос чопон, кавш-махси кийиб,
Эл-улусни сўраган экан.

Таомлари ҳам сал ғалати,
Эшитганга туюлар ёлгон.
Лек, арпа нон, арпа атала,
Мош ўмочи гуручли ёвгон.

Ва, ҳафтада уч-тўрт бўлак гўшт
Унга буткул кифоя экан.
Биров тортиқ этолмас пешкаш,
Ҳалолликка чин доя экан.

“Жаннат макон”, “Амири Маъсум”
Лақабларин олган шу амир.
Кимки золим: бойми ё ҳоким,
Жазоларкан аямай бир-бир.

Ўғриларнинг кестириб қўлин,
Соткинларни айлаб ҳукми дор.
Шариатнинг бор қонунларин
Авайларкан бамисли тумор.

Шу боисдан аҳли раият
Яшаб ўтган экан осуда.
Шундан дерлар, амирнинг рухи
Шод кезаркан еру самода.

Йўқ, окламок эмас муродим,
Гарчи бул шох бандаи жанда.
Хатолари лак-лакдир балким,
Ахир, у ҳам осий бир банда.

Мени қийнар ўзга бир савол,
Йўқми ҳозир мунофик зотлар?
Амал отин суриб бемалол,
Айш жомига ботган бедодлар.

Шундоқ ўйлаб, дейман: Алҳазар!
Тўққа шўхдан Худо асрасин!
Ўзин доно билган кимсалар
Амир Шохмуродни эсласин.

¹ Амир Шохмурод – Бухорода 1785–1800 йиллари ҳукмронлик қилган манғит амирларидан бири.

Не дейсиз?

Менга сўз бердингиз, не десам экан,
Кўнгил боғингизга не эксам экан,
Айтишим не бўлгай, гулми ё тикан,
Меҳрим бошингиздан сочсам, не дейсиз?

Майни қўя туринг, гулоб берингиз,
Бир чимдим катраи офтоб берингиз,
Тоза руҳ берингиз, шитоб берингиз,
Севгим пойингизга сочсам, не дейсиз?

Хар кимнинг белгили нону тузи бор,
Оллоҳ ўлчаб берган ризки рўзи бор,
Шоирнинг сизга деб, айтар сўзи бор,
Қалбимни сув килиб сепсам, не дейсиз?

Косани тўлдилинг, гар хикмат бўлса,
Сипқорай боз унда ҳамият бўлса,
Аммо, синдираман у миннат бўлса,
Сохта улфатлардан қочсам, не дейсиз?

Дунёда не азиз самимиятдан,
Бир-бирга тиланган улуг ниятдан,
Соз сухбат ғанимат, миш-миш ғийбатдан,
Гоҳ мавжли дарёдай шошсам, не дейсиз?

Айтинг, ширинмасми, болдан ҳам дийдор,
Меҳр турганда қаҳр не даркор,
Дўстларим, тилагим этайин ошкор,
Чехрангиз шуъласин ичсам, не дейсиз?

Муҳаббатим кўрсатсин сеҳр

Дилором ИСМОИЛОВА

Осмонингни кўргани келдим

Қашқадарё, ишки дарё, кўзингда виқор,
Кундуз куёш хумор сенга, тунда ой тумор.
Куйдек майин, қордек тоза ҳаволарингда
Онам айтган илк сўзларнинг жаранглари бор.

Бу далалар менинг ота-бобомдан қолган,
Толларига момоларим ҳалинчак солган.
Шаҳрисабз кизларининг оқ юзларига
Кечалари ой термила-термила толган.

Тоҳир оккан дарёларни кўргим келади,
Зухраҳоннинг сочларини ўргим келади.
Муҳаббатим сингиб кетиб адирларингда
Авжи баҳор кизғалдоқдай тўлгим келади.

Сенда ўсган битта гулни суйганлигим рост,
Ҳидларини хидлаёлмай куйганлигим рост.
Мен муҳаббат сирларига тўёлмадим ҳеч,
Азал унинг кўйларида сўлганлигим рост.

Соғинч – отига миндим, сен томонга елдим,
Сир яшириб бўлармиди бу доно элдин?
Қандай айтай ўшал гулни соғиндим дея,
Қашқадарё, осмонингни кўргани келдим.

Дилором ИСМОИЛОВА – 1965 йилда туғилган. Самарқанд давлат университетининг филология факультетини тамомлаган. Шоиранинг “Юрагимда гуллар шивири”, “Райҳон исли кунлар”, “Соғиниб кетдим”, “Меҳрибоним, қайдасиз?”, “Ватанни жонимдек асрагин” номли шеърий тўпламлари нашр этилган.

Умр нима

Умр нима, умр бир карвон,
Ўтаверар кўнғироқ чалиб.
Оҳангидан кимдир паришон,
Кимдир эса мафтункор ғолиб.

Эҳ, менинг бу бир чимдим умрим
Ўтса эди сенга термилиб.
Сен ҳам ташлаб ўжарлигингни,
Кўзларимга қайтсайдинг кўниб.

Энди армон, мухаббат армон,
Кўзларимга тўла олмадим.
Мен ҳам сенинг сочингга кўнган
Бир гардчалик бўла олмадим.

Нафакат ишқ, ҳатто инсон ҳам
Ҳаёт йўли армонга тиккан.
Вақти келса, у сув четиға
Чиқиб қолар бир хасча экан.

Кўргим келаяпти

Юрак, нима керак сенга бу азоб,
Бунча қийнамасанг ўзинг-ўзингни?
Йиртгим келаяпти ҳозир негадир,
Йўлига термилиб турган кўзимни.

Қайтаяпман, кўнгил йўлидан ортга,
Кетаяпман, аклим йўриғи сари.
Тезроқ тугасайди бу мастоналик,
Қани унутсайдим бари-барини.

Нега кўрмаяпти кўзим ҳеч нени,
Ё коплаб олдим ёшим пардаси?
Мендан бошқа иши йўқми дунёнинг,
Бошимда айланар хижрон дастаси.

Икки хоҳиш аро оввора жоним,
Жуда гўзал эрур ҳар иккиси ҳам.
Кўргим келмаяпти сени негадир,
Кўргим келаяпти сени жудаям.

Пичирлайди кўчада хазон

Пичирлайди кўчада хазон,
Ниманидир сўзлаб юрибди.
Янги чикқан ой кўк токида,
Сарик баргдек титраб турибди.

Кўнгил боғим кезаман, ундан
Келиб турар сизнинг хидингиз.
Атиргулу райхонларини
Эркалайди, суюди бир киз.

Хижронлардан сўз очманг зинҳор,
Уни баланд дорга илингиз.
Кийиб висол кўйлагин, эй ёр,
Энди йўлга тушиб келингиз.

Кўзларимдан узатдим меҳр

Сокин окшом. Кўкнинг бағрини
Ёритарди юлдузлар шами.
Ок юзини буриб бир четга,
Кўрдим ойнинг йиғлаётганин.

Юрагимдан узилди бир тор,
Етмай колди ўпкамга хаво.
Шунча баланд жойда турса ҳам,
Нега йиғлар ой ўзи, момо.

Эртакларда, сўзда таърифи
Бўй кизларни киёслар унга.
Ё соғинчи ортдими бисёр,
Етмадими ошиғи – кунга?

Маъюсланма, ёшингни тўкма,
Ёлғизман деб ўйлама зинҳор.
Хар кеч кўкка бокиб сен ҳақда
Ўйлаётган битта кизча бор.

Кел, меҳримни узатайин, ол,
Муҳаббатим кўрсатсин сеҳр.
Йиғлаётган ўша сулувга
Кўзларимдан узатдим меҳр.

Кетдинг

Кетдинг
Бошгинамга кулаб тушмади осмон,
Соат ҳам юришдан тўхтамади ҳеч.
Ҳаётимнинг сенсиз кунларида ҳам
Тонглар отаверди, тушаверди кеч.

Ари хабар олди кирмизи гулдан,
Дарахтлар шохида синди кечки нур.
Нафас олаяпман, тирикман, демак,
Осмонни тўлдирган хаволар биллур.

Факат нималардир рўй берди дилда,
Тўрт томонга бокиб кўзинг изладим.
Кўксимдаги юрак – кип-кизил гулдан
Келиб турар эди сенинг исларинг.

Соғинчлар

Соғинчлар, соғинчлар, соғинчлар
Бўйнимга сиртмоқлар солади.
Соғинчлар омбурдек буралиб,
Жонимни суғуриб олади.

Баҳорни соғинган дарахтдай,
Қўлларим сочингни соғинди.
Тўлиниб, сўкилиб, тўкилиб
Юрагим булутдек соғилди.

Воҳ, жоним куйикка айланди,
Ҳаммаси ўтади энди жим.
Дил куйик, кўз куйик, сўз куйик,
Уларни дарёга оқиздим.

КЕЛИН

Ҳикоя

Муҳаммад САЛОМ

– Хуув отаси, тулинг, турақолинг энди...

Олисдан таралгандай майин овозни отаси гўё эшитмас, кўрпага бурканганча кимираммай ётарди. Шунда овоз эгаси “каср”га оёк томондан қўл узатиб, кўрпани силкитди:

– Тулинг, отаси, келиниз чойга чакиряпти, келиннинг қўлидан чой ичмайсизми, отаси?

– А?.. Келин... – Отаси аввал қўзғалди, сўнг бошидан кўрпани сураккан, кўзларини очолмасдан уйкусираган каби ғўнғиллади. – Келдими? Қа... қаерда?

– Туш кўраяпсизми? Қаерга келади? Келин уйда, – деди аёл эрига раҳми келганча бош тебратиб. – Кўзизни очинг.

Шундагина у кўзларини аранг очиб, тепага нигоҳи қадалди-ю, қаерда ётганини англади: оппоқ доқа – пашшахона, унинг устида шийпон шифти – яшилга бўялган, калта, сербар тахталар хира ҳолда кўринади. Чап ёнида, пашшахона ортида сафсар рангли халат кийган хотини чўнкайганча, ярим илжайганча унга кўз тикиб турибди. У ўзини қувноқ тутишга уринса-да, анча хориганлиги, уйкуси чала кечганлиги яққол сезилади. Рўпарадаги тўрт қаватли уйнинг тоmidан тушаётган чирок шуъласи аёлнинг кийик кўзларида қандайдир мамнунлик, ички қаноатланиш ҳисси бақкиётганини ошқор этади.

– Тинчликми? Сахардан товукка ўхшаб қоғоғлаб ўтирибсан? – эр ёлғондакам тўнғиллади. Аслида ҳам уйкуси бузилганидан, бевакт безовта килинганидан у хурсанд эмас эди. Тўй ҳаракатлари, елиб-югуришлар уни бир мунча толдирган, бу толиқишлар бир кечалик уйқу асносида бартараф этилиши маҳолдай туюларди.

– Сахар қолибдими, отаси, – деди хотин ярим шавкли товушда. – Келин туширган одам кўчада бундай ётмайди-да, ахир. Бундай турииб, келинизни саломини қабул қилсайиз, кўрманайизни чўзсайиз... Бирга-бирга чой ичсак...

– Хўп, боравер, – деди-ю, отаси шундагина биринчи қаватда яшайдиган кўшнисининг боғчасида – иккита қўп қаватли уй оралиғида жойлашган шийпон-часида эканини, ҳадемай, йўлакдан ўтувчилар кўпайиши-ю, унинг талтайиб ётиши одамлар кўзига хунук кўринишини эслади ва устидаги кўрпани оёк сари сурди-

Муҳаммад САЛОМ – 1938 йилда туғилган. Самарқанд давлат университетини тамомлаган. “Кечирим”, “Юракдаги излар”, “Тошлоқдаги хазина”, “Севи тори” каби китоблари нашр этилган.

да, энкайганча пашшахона “девори”ни кўтариб, ўзини ташкарига олди. Хотини “уйча”ю тўшакни йиғиштиришга ёрдамлашаркан:

– Энди шу чайлада ётишнIAM тўхтатсайиз бўлар, – деди эрига ичи ачишиб. – Кўчни ҳозир уйга олиб кираколайлик.

– Йўк, ҳали шошмай тур, – бир нафас ўйлаб олгач, деди отаси. – Келинимиз уйга бироз ўрганишсин... Кўчиш қочмас...

– Шамоллаб-нетиб юрманг дейман-да. Кечалари анча салкин. Ахир ҳеч қачон кўчада бунча қолиб кетмагансиз-а.

“Кўчада” сўзи отага эриш туюлиб, энсаси қотди: “Нега кўчада бўларкан? Буни қаср демайсанми?”

Бу фикрини у ўзича асослади: ётган жойининг таги ертўлага ўхшатиб қурилган ихчамгина хона, унда эгасининг уйига сизмаган ашқол-дашқоллар қўйилган. Унинг устига гирди ажиб гуллар билан нақшланган, каттагина темир қаравот ўрнатилган. Бунинг ҳам ўз томи бор – қалин қувур-устунлар воситасида икки газча кўтарилиб, тепаси чиройли тунука билан қопланган. Қаравот атрофи кўздан пана – жонли тўсиқ-дарахтчалар ила бурканган. Рўпараю биқиндаги ерга бир тупдан олма, ўрик ва гилосдан ташқари рангго-ранг атиргуллар экилган. Гуллар оловдай ёниб, қуёшдай балқиб, кўзларни қувнатиб турибди. Фақат булар унга, ўзига қарашли эмас-да! Аммо бунинг аҳамияти йўк. Эгаси ташқарида ётишдан чўчийди ёхуд уялади. Қайтага текин кўрикчи борлигидан кўнгли тўк. “Кўрикчи” эса қаватли уйлариинг дикқинафас ҳавосига тоқат қилолмайди. Ҳар йили ёз чилласи бошланиши билан мана шу шийпончага тушиб олади, то август охириларига қадар пашшахона тагида қузуриланиб ётади. Бу йил эса “дала ҳовли” гаши анча чўзилди – мўлжалдан нақ бир ярим ой ошди. Шароит шунга тақозо этди-да... Келин унаштирилганидан бўён учинчи қаватдан меҳмон аримаса, нима қилсин?

– Бу йил қуз бизга мослашди-да, онаси, – деди ниҳоят отаси аёлининг гапига жавобан. – Асосийси – тўйни ўтказдик, энди ҳеч нимадан чўчимаймиз.

– Раҳмдил Эгамнинг марҳамати бу, отаси, – деди аёли мамнун оҳангда. Сўнг қўшиб қўйди: – офтобада сув, артинишга сочиқ туширдим. Ҳаялламам.

Онаси шундай дея йиғиштирилган пашшахонаю тўшакни қаравот панжараси сари сурди-ю зинадан пастга тушиб, учинчи қаватга йўлланди. Эри ўйчан қараб қолди: “Энди бу ёғи қандай кечаркин? Уйи торнинг кўнгли тор бўлиб қолмасмикан?”

У ўзини кўнгли тор ҳисобламас эди, барча яқинлари уни эшиги ҳам, дастурхони ҳам очик, деб айтишарди. Лекин хоналари тор ва бир-бирига яқин қаватли уйлар кенг ҳовлига тенг қелоламаслиги сир эмас. Хусусан, оилага янги, аввал бошқача муҳитда вояга етган, ўзгачароқ аъзо қўшилганда вазият қалтисроқ тус олиши ҳам мумкин. Агар келинчақ оилага дарров қўшилиб-қорилиб кетса-ку, ҳеч қандай муаммо туғилмайди.

– Бордию... йўк, йўк, унақасини Худо кўрсатмасин! – пичирлади у ювинаётган чоғида.

Шийпон зинасидан пастлар экан, йўлак топ-тоза, сув сепилганини қўриб, у лол қолди: “Ажабо, қачон улгуришди? Кимнинг иши бу? Ёнгинамда шунча иш қилишибди, сезмабман. Демак, қотибман-қолибман-да...”

– Ҳмм... Келинимиз! – ногоҳ унинг дили ёришиб, ҳамма чарчоклари зумда тарқалди. Бу лахзада у учинчи қаватга кўтарилиб, ўз эшиги рўпарасида тўхтаган, пастдан юқорига қадар барча зиналар, ён туткичлар, ҳатто тўртинчи қаватга кўтариладиган пиллапоялар ҳам артилиб, ювилган – ғуборсиз ялтирар, салкин, намхуш ҳаво бурунни сийпалар эди. – Худога шукр, келиндан ёлчибмиз, чоғи... Лекин бечорагинам... қачон уйғондийкин, шунча майдонни қандай эплади экан?..

Эшик нимочик эса-да, отаси киска йўталганча остона ҳатлади. Йўтални эшитиб, хотини катта хонадан шошилиб чиқди. Деярли ҳаммалари ўша хонада нонушта қилишарди. Қизи, кичкинтойи ҳам дастурхон атрофида. Факат келин-куёв кўринмаяпти.

– Киринг, отаси, – аёли уни тўрдаги кўрпачага чорлади. Фарзандлари ҳам салом берганча кимтиниб-сурилиб, оталарига йўл бўшатишди. – Келиниз чой дамляпти.

– Акмалжон ҳалиям ухляптими? – у ён-бу ён аланглаб, сўради отаси.

– Акам бозорга кетибдилар, – кулимсиради Дилрабо.

– Бозорга? – таажжубланди отаси. Чунки, унинг билишича, уйда ҳамма нарса бор, бозор қилишга эҳтиёж йўқ эди.

– Бирор нима керак бўлгандир-да, – деб аёли унга кўз қисиб қўйди.

Аслида ҳам ўғил нечундир отасига кўринмасликка уринаётган эди.

Оила бошлиғи тўрдаги кўрпачага ўтираркан, қўлларини кўтариб, дуо айтди-ю, юзига фотиҳа тортди. Айни шу топда очик эшикда товусдай товланувчан атлас қўйлак кийган, бошига юпка, зарринли оқ шоҳи рўмол ўраган нозиккина хилқат намоён бўлди.

– Ас-саомм, дадажон... – деган шивир эшитилди. Сўзларни қайната аранг илғаб, қаддини ростлади.

– Валеёкум ассалом. Баракалла, кўўп яшанг, кизим... – деди нечундир ўнғайсизланиб. Охирги сўзи тилида у қадар қовушмагандай туюлди. Бундан ўзи ажабланди. Нега? Ўз фарзандидан ўзгани биринчи маротаба “қизим” дегани учуми? Бу сўз ногоҳ ўзини кексайгандай кўрсатгани боисми? Бегона кизларга у асосан “синглим” деб мурожаат этар эди. Келинини қандай чақиритишни ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. Шу сабабдан тили яхши айланмадими? Энди мослашмаса, бўлмасов. – Ўтиринг, ки-қизим...

Келинчак нимадир деганча орти билан юриб, ошхона томон ўтди-ю тезда чойнак кўтариб қайтди. Ошхонада чойни қайтарган чоғи, ўтирмаган қўйи ундан пиёлага қуйиб, пиёлани учта бармоқчасида тутганча, хиёл эгилиб, қайнатаси томон чўзилди.

– Раҳмат, бахтли бўлинг, – қайната шошиб қўл узатди. Пиёлани олғач, таклиф этди. – Ўтиринг, ўзингиз ҳам чой ичинг.

– Келинизга нима берасиз? Кўрманга? – охангида қувонч балқиган овозда сўради қайнана. – Атаганизни чиқаринг, отаси.

– Хўп, хўп, онаси, ана, айвонда ўраб қўйилган ипак гиламни бердим.

– Раҳмат, – бошини хиёл эгиб, шивирлади келин ва ортига юрганча даҳлизга ўтди.

Ота чойдан ҳўпларкан, оиланинг янги аъзоси ўтирмаганидан, чой қуйишда давом этмаганидан бироз таажжубланди. Сўнг буни қайнатаси рўпарасида ўтиришга ийманганликка йўйди. Хаёлида эса оппоқ рўмолда келиннинг сал энкайиб, майингина “Ассалом” дегани нари кетмас, шундай кунга етказгани учун ичдан Оллоҳга шукроналик билдирар, унинг ҳам шу хонадонда палак ёйиб, ўз фарзандидай бўлиб қолишидан умидланар эди.

Шундай ўйлар оғушида у нонушта қандай кечганини сезмай ўрнидан кўзгалди-ю, ўз хонасига ўтиб, кийимларини алмаштириб, ишга жўнади. Кечкурун қўшниларию яқинларининг томоқ тақиллатишларига жавобан “супрақокди” ўтказди. Меҳмонларни кузатгач, даҳлизда дуч келган хотинига:

– Ман ётоғимга тушиб кетяпман, – деди кайфи борлигини сездирмаслик илинжида. – Бошқа бирор гап йўқми?

– Вой, ётоғизни кўчирувдик.

– Кўчирувдик? Нимага? Қаёқка?

– Шунчасигаям раҳмат, отаси! Ўғлиз қўймади, тўшакларизни ўзи олиб чиқди. Айвонга ўрин солиб қўйдим.

– Начора, – кулганча у туфлисини ечди-ю, шоша-пиша айвон-терасса сари юрди. Ўғлининг ишидан кўнгли кўтарилди. Чунки, куз кечикиб, кундузлари хаво илик эса-да, тунда гоҳо шудринг тушиб, кўрпа орасида ҳам совкотаётганди.

* * *

– Тур, туракол, кизим, кеч бўляпти... – деган сўзлар, гарчи паст овозда таралган эса-да, отасининг уйкусини кочирди.

– Пича ухлай... Ҳали эрта-ку... – Дилрабонинг уйкусирагандай эринчоқ товуши отани ажаблантирди. Сўнг ўзича бундан маъно топди: “Ҳм, сут олиб келишни айтгандир-да... Ёш кизини сахардан кўчага чиқаргунча бу ишни манга айтмайдими?”

– Туракол, асалим, кеннойинг кутиб колди...

– Ўзлари қилаверсинла, нима ман уларга...

– Жим... уят бўлади-я. Бўмаса ўзим бораман... – Онасининг қўзғалган шарпаси эшитилди-ю, Дилрабонинг шошқин кад ростлагани сезилди. Буни тасдиқлаб:

– Йўк, ўзим, – деган катъиятли, зардага йўғрилган овоз кўтарилди.

Товушлар, шарпалар тинди. Отаси ҳайрон бош қашиди, сўнг қўл силтаганча яна кўзларини юмди. Бирок энди уйку уни батамом тарк этган эди. Дахлиз билан айвон оралиғида ошхона борлиги, боз устига, эшиклар ёпиклиги шарпаларни бўғиб қўйса-да, уйғок отасининг кулоқларига айрим ҳаракатлар саси барибир етиб келар эди. Бу саслар гоҳ кучайиб, гоҳ сўниб – жимиб коларди. Ниҳоят, овозлар батамом йўқолиб, давомли сукунат чўкди-ю, отаси навбат ўзига текканини ҳис этди, охишта юриб ваннага ўтди. Шоша-пиша ювинганча йўлакка чикди ва кеча тонгда кечганидай яна дили ёришиб кетди: озодалик қандай яхши!

Ҳар бир қаватда ёғду сочаётган чироқлар топ-тоза, намхуш зиналарни ялтиратиб кўрсатади. Йўлакда авваллардагидай ёкимсиз, оғир хаво эмас, аксинча, кўнгилга хуш ёқадиған, енгил нафас кезинаётгандай... Йўлақлар ҳам энди озода, саранжом-сариштали, супурилган, сув сепилган – сўлим.

“Келини бор уйнинг файзи бўлакча-да”, – дилидан кечди отасининг. Бу ўйдан кўнгли кўтарилиб, ўзича ғурурланди. Кеча оқшом чойхонада зиёфат берганида шу йўлақлик қўшниси ҳам гўё уни мукофотлаган эди: “Бизни подъезд ҳам сонга кирадиган бўлибди-да. Раҳмат келинизга. Тарбияли экан...”

Отаси бошини ади кўтариб, атрофга разм солди. Бошқа уч йўлак эгасиз-қаровсиз каби чириган япроқлару хас-ғуборларга тўлиб ётар, жуда файзсиз кўринар, охириги йўлакнинг биринчи каватида яшайдиган ўрта яшар аёлгина гулзорчасига ва ўз йўлагига шлангда сув сепар эди. Аслида, ўша йўлакда ҳам икки ойча аввал тўй бўлган – талаба келинчак яшайди. Лекин... Э, ана, рўпарадаги уйдан, ўрта йўладан бир келинчак супургию челақ кўтариб, ховлига чикди.

“Қандай яхши... Қанча вақт давом этаркин? Дарвоқе, бу хонадонга тушганига бир йилдан ошди-ёв. Чақалоғиям бор... Баракалла...”

У айвонга қайтиб кирганида тўшаклари ўрнида ноз-неъматга бой хонтахтага дуч келди. Ҳадемай, хотини, кизи, ўғиллари ҳам унинг атрофидан жой олишди. Худди шу лаҳзада парилардай товланиб, бошию юзига шоҳи рўмолини ташлаганча оиланинг янги аъзоси пайдо бўлди. У кечагидай сал эгилиб:

– Ас-сомалайкум, дадажон, – деди эшитилар-эшитилмас овозда.

– Валек... – дедию отанинг сўзлари бўғзида котди, юзи яллиғланди. У сўзини давом эттиришга қийналаётгандай кўринарди. Миясидан эса: “Қизик, салом маъносини ўзи билармикан? Балки кеча ҳам шундай салом бергандир, мен пайкамагандирман”, – деган фикрлар кечарди.

Унгача келин жажжи пиёладаги чойни уч бармоғида тутганча, ўрнидан туриб, ярим эгилган кўйи кайнатасига чўзди.

– Раҳмат, – деди хўрсиникли оҳангда отаси пиёлани оларкан ва хафсаласиз тарзда кўшиб қўйди: – Ўрнингиздан турмасдан узатаверинг чойни. Майли, мен розиман, киз... келин...

Онаси, Дилрабо, Акмалжон ханг-манг бўлиб, оила бошлиғига кўз қадашди. Негадир отасининг кўнгли чўкканга ўхшарди. Сабаб? Савол назари ила бир-бирларига нигоҳ ташлашди. Унгача келин ортига сурилиб, ошхонага кириб кетди. Онаси “Ўзи нима гап?” дегандай эрига кўз тикди. Эри гап чўзишни истамай:

– Нима кераги бор ортикча такаллуфнинг, – дея тўнғиллади. Хаёлидан эса: “Буларга тушунтириш керакмикан? – деган ўй ўтди. – Ёки аввал келиндан суриштириш зарурми? Йўқ, орага совукчилик тушмасин. Кейин...”

Хадемай хонтахта атрофи бўшай деб қолди: кимдир ўқишга, кимдир ишга шошилди. Аммо онаси нечундир ошиқмас, эридан нимадир кутиб, унинг оғзини пойларди. Отаси эса аёлининг саволини кутмасданок:

– Келининг чой ичмайдимиз? – дея ажабсиниб сўради.

– Сизни ковоғизга қараб чой ичсинми? – пайти келганини сезиб, онаси эрига нина санчди. Отаси ҳали рисоладан чикканини, алик олиши гўё қандайдир ахлатлар ичида қолиб кетганини – саломга деярли алик олмаганини тушунди-ю, кизарганини кўрсатмаслик учун пиёлага ёпишди ва ундан бир қултум чой ичаркан, гапни бошқа ёққа бурди:

– Саҳарда Рабони уйғотаётувдинми? Қаёққа юбординг?

Уйда ҳамма Дилрабони “Дили” деб чакиришса, отаси “Рабо” деб эркалар, гўё чала атамани тўлдираб эди.

– Кеннойисига ёрдамлашди... – жавоб қайтарди аёл. Сўнг нима қиларини билмаган каби дастурхондан у-буларни йиғиштиришга тутинди. Отаси кеча ва бугун саҳар чоғидаги озодалик боисини, иш кўламини эслаб, воқеанинг тағига етди. Аввал келинига ачинган бўлса, энди нозиккина кизалоғига раҳми келди.

– Ўша пайтда ҳаво жуда салқин, қоронғийди... – ўзини оклади аёл.

– Яхши қилибсан, – деб юборди беихтиёр оила бошлиғи. Кейин ҳазиллашган бўлди: – келинимизни аябсан, баракалла, меҳрибон қайнана.

Эридан рағбат эшитган аёл ногоҳ дили ёришиб, кўнглидагини айтди:

– Шояд кизиз ҳам ўрганиб қўйса!

– Э, ўзи шартмикан саҳардан шу ишларни қилиш. Супаю йўлақларни озода тутиш ахир ҳамманинг иши-ку! Келинларни қийнаш яхши эмас-да!

– Урф-одат шунақайкан, нима қиласиз, отаси...

– Ўзинг бундай қилмагансан-ку, – қулганча у хотинидан гўё “ўч” олди.

– Бизда бунақа одат йўқ-да, отаси, бошимга тушса, қараб турмасдим... – онаси очикчасига ўтди. – Борди-ю кизиз тошкентликка тушса...

– Рабони тошкентликка бермайман! – шарт кесди отаси.

– Ундай деманг, отаси, пешонасидаги бўлади. Шу учун ҳозирдан пишигани яхши эмасми?

Отаси Худодан, тақдири азалга тил теккизишдан қўрқадиган одам. Гарчи, ошқора эмаса-да, кўнглида тақдирни тақбир қилиб бўлмайди, деб юрувчиларга эътироз билдирмайди. Ҳозир аёлининг гапи маъқул тушди-ю, лекин очик тан олгиси келмай:

– Э, буларнинг одатлари курсин: ҳам келин томон куёвнинг уйини мебелу матолар билан тўлдириши керакмиш, ҳам келинни, бировнинг дилбандини улар қулдай ишлатиши шартмиш, – деди тўнғиллаганнамо. – Ў, одам, уйингга янги одам, янги ишчи кучи қўшиляпти, шунинг ўзи зўр бойлик эмасми?!

– Қизишманг, отаси, кизишманг, – шивирлади аёли ошхона тарафга кўз ташлаб олгач. – Ҳай, айтинг, ёмон бўлди-ми? Ҳам ўғлимизни боши икки бўлди, ҳам уйимизга молу мебель келди.

Отаси енгилган каби бир нафас жим колди: нафсиламбрини айтганда, уй жиҳозларини кўриб, у ичдан суюнгани, мамнун илжайиб кўйгани рост эмасми? Буни хотини ҳам сезган-ку? Энди буни қандай изоҳлайди?

– Ўзинг яхши биласан, ман қудаларга бирор шарт кўйганим йўқ. Ҳатто уларга очик айтувдим: “Манга бойлик эмас, яхши келин керак”, деб. Айт, шундай демовдимми?

– Девдиз... Лекин урф-одат экан, кизларидан ҳеч нимани аямадилар. Қизимиз бахтли яшасин, деганлари-да бу.

– Э, кўй-э, шу матоҳлар билан бахтли бўларканми? Худо ҳар кимнинг ўзига берсин.

Салдан сўнг отаси ҳам ишга отланди. Кун бўйи уйдаги вазият, келиннинг юриш-туриши, кизининг тақдири ҳаёлидан нари кетмади. Кечқурун эса яна таъби тиррик бўлди. Эшик очган келин пастгина овозда:

– Ас-сомм, – деди-ю, дарҳол ортига бурилди. Қайната туткични асабий тутганча бир лаҳза қотиб колди. Ўзича бош чайқади: “Нима мунча димоғ-фироғ? Сепларга идлаоми? Ё бошқа муддао ҳам борми? Сўрайми, а?”

– Ноқулай-да, – деб қўйди ўзича у, эшикни ёпиб, ичкари кираркан. – Онаси орқали сўраган маъқулроқ. Ман кизишиб кетиб, қўполлик қилишим мумкин.

Ошхонада, қозон атрофида қуймаланиб юрган аёлини кўриб, у яна таажжубланди: “Наҳотки келинимиз овқат қилишни билмайди? Ёки...”

– Ҳа, келинингга ишонмадингми? – кўнглидан кечганини дарҳол ошкор этди у.

– Нимага ишонмай, отаси? – деди аёл нимтабассуму очик чеҳра ила. – Бировнинг эрка фарзанди, дарров зуғум қилмай дейман-да. Ўзимизга, уйимизга бироз ўргансин. Кейин қўлимдан ҳаммасини олади.

– Ҳа, шунаками? Майли, майли, – дея отаси одатдаги ўрнига ўтди-ю ойнаи жаҳон қулоғини буради. Кўзи экранда-ю, ҳаёлидан келини, ўғли нари кетмади: юлдузи юлдузига тўғри келди-ми? Булардан яхши оила чиқармикан? Бир-бирини унча ўрганишмаган. Аслида шунақа ёшлар тезроқ чиқишиб кетишлари қўп кузатилган.

Отанинг билишича, ўғли жуда ювош, камсукум, ўйин-қулгига у қадар ишқибоз эмас, ўқиши давомида қизлар атрофида айланмаган. Лекин жажли чикса, чакмок чақиши, кўрслик қилиб қўйиши ҳеч гап эмас. Келин шундан эҳтиёт бўлса... Келин эса бир мунча жумбоқдай. Наҳотки у ўта мағрур? Уни онасининг танишлари роса мактаб тавсия этишган. Биринчи учрашувдаёқ кизгина Акмалжонга маъқул тушиб, тезда тўй бошланди.

“Қизик, – ўйларди қайната, – бирор кўнгли тўлмаган томони бормики, келинимиз очилиб-сочилмаяпти. Кўпинча қоғоғи солиқ. Бегона жойдан қочган каби дарҳол ўз хонасига кириб кетади. Қўп ўтмай, эри ҳам унга эргашади. Ичкаридан кикир-кикирлар таралишига қараганда... Ишқилиб, охири бахайр бўлсин...”

Отаси келинидан сўрамокчи бўлган гапни бугундан ҳам қолдирди. Хотини орқали суриштиришдан эса бирор нима чиқишига кўзи етмади. Бу орада ёқимсиз, ғашга тегувчи ҳолатлар давом этаверди-ю охири қайната тоқат қилолмади. Навбатдаги нонушта чоғида келини ўша хомушлигича:

– Ас-сомайкум... – деганида қайната қўққисдан:

– Тўхтанг, келин, – деди босиқ овозда. Келин кўзларини катта очиб, қанақа айб иш қилганини ўзи ҳам билмаган каби довдираганча оила бошлиғига анқайиб қаради. – Отангизга шунақа салом берасизми?

Ўғил бесаранжом тўлғаниб, отасининг кўзларидан маъно излади. Онаси чўғдай

кизариб, лаблари кимтилди, бироқ, нимадир дейишга журъат этмади. Дилрабо отасига аланг-жаланг қараб:

– Отаа... – деганча индамай қолди.

Ҳамманинг эътирозини қўзгаган ўз ҳаракати мавруддан ташқари юз берганини хис этган эса-да, оила бошлиғи энди чекинолмаслигини туйди-ю, келинидан қўз узмай жавоб қутди.

– Ҳм, шундай... – деди келин сал сукутдан сўнг. – Нима қилибди?

– Шунақа салом бериш маъносини ўзингиз биласизми?

Келин елка кишиб, четга қаради.

– Маъноси ўз-ўзидан тушунарли-ку, – тўнғиллади Акмалжон. – Салом – бу биз биргамиз, бирдаммиз, яқинмиз, дегани эмасми?

– Сандан сўрамадим, чоғи, – отаси кесатди. – Салом бошқа, ас-сомайкум бошқа, ассалому алайкум умуман бошқа – фарқи ер билан осмонча.

– Фарқи нима, отажон? – эрка овозда сўради Дилрабо.

– Ассалому алайкум, дегани ман сизга сиҳат тилайман, ассом, ас-сомайкум дегани эса сизга ўлим тилайман, дегани.

– Вой ўлай... Йўғ-э... – Онаси бош бармоғи орқасини тишлади.

– Ҳа, шунақа... келинимиз келганидан буён билибми-билмайми, бизга ўлим тилаб ётибди. Билмадим, нега? – Отасининг сўнгги сўзи пастлаб, тушқин овозда эшитилди. Дилрабо янгасига ғазабнок, юмдалашга шайдай ўқрайди. Онаси эса айб иш қилиб қўйган-у уялиб, боши ерга теккудай эгилган. Келинчак бўлса, нима деярини билмай, изоҳ беришни истамай, қакқайиб турди-ю сўнг кескин бурилиб, ўз хонасига кириб кетди.

– Бу гапни қаёқдан олдингиз, ота? – ғазабу довдирашдан қутилгач, ўғил, ниҳоят сўрашга ўзида куч топди. – Кўпчилик шунақа салом беради, чоғи.

Бундай шарҳни отаси бир маърақада қисқа амримаъруф қилган домладан эшитганди. Кейинроқ буни “Ҳадис”лардан ҳам ўқиган қайната келинига ўринли танбех берганига қувонди, фақат сал кўполроқ тарзда бу ишни адо этганидан хижолат чекди. “Ҳадис”да ёзилишича, бундай саломлашиш Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи ва саллам ва бир яҳудий ўртасида бўлиб ўтади. Расулulloх унга: “Валейкум... ўзингга ҳам”, дея юмшоқ ва гўзал жавоб қайтарадилар. Саҳобалар яҳудийни оғир жазога тортишни талаб қиладилар. Бироқ, улуғ зот олийжаноблик намунасини кўрсатадилар: “Менга нимани тилаган бўлса, ўзига ҳам ўшани тиладим”, дея саҳобаларни ёмонликка яхшилик билан таъсир этишга даъват этадилар.

Бир кунни ота маош олгач, бозорга ўтиб, хилма-хил мевалар харид қилди. Одатдагидай, уйда ёлғиз қолган келин эшик очди ва тез изига қайтди. Қайнатанинг яна тарвузи қўлтиғидан тушди: “Ахир ман ким учун бозор қилиб келдим? Нега кўлимдан олмайди? Уйда қанақа тарбия кўрган экан-а, бу? Нима қилсам, ўз болаларим сафига қўшилади? Қаерда хатога йўл қўйдик? Қайнараси-ку, ел-патак, атрофида парвона – келинига дахлдор ишларни ҳам қилади. Лекин... Шу топда кўп таниш-билишларининг келинлари, ўзаро муносабатлар ҳаёлида жонланиб, тагин таажжуби ортди. У билган келинчаклар қайнатаю қайнана билан ота-кизу она-боладай кўринишади. Балки бошқаларга шундай кўриниш бериб, аслида кўча хандону уй зиндонми? Йўғ-э... Ўша келинчаклар очик чехра билан, чинакам эгилиб, таъзим қиладилар-эй...

Қайната келини билан илк дуч келган дами, унинг таъзимини ҳамда саломлашиш онини эслади. Шунда ўзича ниманидир кашф этди: хоҳлар-хоҳламай эгилди. Саломи эса ҳалигидай... Ҳм... “Ман сизларга бўйин эгмайман, билиб қўйинглр, сизларни кўргани кўзим йўқ”, деганими? Худо сакласин! Унда ахвол чигаллашади.

Буни эри сезармикан?.. Йўк, сираям сезмайди: унинг ёнида келин ўзини қувноқдай, елиб-югургандай тутади. Бунга эр буткул махлиё...

Отасининг қаттиқкўллиги боис фарзандлар севги саргузаштларини бошларидан кечиришмаган. Эҳтимол, ўшанинг таъсиридандир, Акмалжон кўз очиб кўргани – Мохира билан қаттиқ боғланиб қолган. “Буниси – тузук, бироқ, хотинга ўзни батамом топшириб қўйиш ҳам яхшилик келтирмайди-да, – деган хулосага келди ота. – Акмалнинг бўшанглиги... Эҳ...”

– Буни бефарқ қолдириб бўлмайди, – деди отаси ниҳоят ўзига-ўзи. – Келин билан чуқурроқ гаплашиб кўриш зарур.

Аммо гаплашиш жуда пайсалга солинди. Бу орада келин оғироёқ бўлди-ю, иш янада чигаллашди. Бундай шароитда вазиятни чуқурроқ кавлаштириш орқали сал очилган хандакни жарликка айлантатириш ҳеч гап эмас. Бироқ келиннинг янги қилиқлари қайнатанинг уйқусини қочирди. Ажабки, келин энди қайнанасига гўё эълонсиз уруш очган эди.

– Нима, ораларингдан қора мушук ўтдими? – сўради бир кеч оила бошлиғи хотинидан. Яна ҳазиллашган каби қўшиб қўйди. – Арпасини хом ўриб қўйдингми?

– Билмадим, – онаси кифт учирди. – Ўз-ўзидан гаплашгиси келмаяпти.

– Ҳамма ишларини қил, ҳатто кириниям юв, – деди отаси келини эшитсин учун овозини кўтариб. – Бошингга кўтариб юрсанг, янаям яхши.

Онаси сукут сақлади. Ичкаридан ҳам садо чиқмади. Оила бошлиғи эса аниқ жавоб кутар эди. Буни англаган аёли:

– Нима қилай, отаси, ҳамма ёқ ивирсиб ётса, қандай қараб турай ахир! – деди йиғламсираб. – Ўзидан билиб, қўлимдан ишни олмаса...

– Эҳ, мўмал! Чин қайнана ёки оналарга ўхшаб, сан ҳам бундай талаб қилсанг, бўлмайдими? Шуям керак экан-да... Қизимизга зугум қиласан-ку!

– У – қизим, ўзимники. Келин – бировнинг фарзанди... Гапим оғир ботса...

– Ҳаммаси ўзингдан! – дея отаси қўл силтаб, кўчага чиқиб кетди.

Эртасига тушлик қилиш учун атайлаб уйга келди. Ишхонаси – билим юрти яқинлиги боис бу имкониятдан у гоҳида фойдаланар эди. Қўнғироқ тугмасини босганидан сўнг анча кутиб қолди. Эшик очганида келиннинг уйқудан қоғоғи шишганлиги яққол кўзга ташланарди. Уйқуси ҳали ўчмаган, ярим қарахт кўринадди. Ҳеч нима демай, у изига қайтди. Қайната ошхонага ўтиб, қозондаги овқатни газ-олов устига қўйди-да, келини хонасига яқин бориб, секин:

– Келин, бу ёққа қаранг, – дея овоз қилди-ю, хонтахта рўпарасига бориб ўтирди. Салдан сўнг келин айвонга келиб, қайнатасига саволчан қаради.

– Овқатни иситишга қўйдим. Сузиб келинг, бирга овқатланамиз.

– Ман овқатланувдим...

– Унда ўтиринг, биир гаплашиб олайлик, – деди қайната ювошланиб.

Мохира ромга омонат суянганча қаравот қирғоғига ўтираркан, хомуза тортди.

“Юзини ювиб олса бўларди, – ўйлади қайната. – Фаросатдан Худо қисган...”

– Айтинг-чи, Мохира, – дея биринчи маротаба у келини исмини тилга олди, – сиз бирор масалада биздан, шахсан мандан ё қайнанангиздан ҳафамисиз?

– Йўк, нега ундай дейсиз? – қутилмаганда хушёр тортиб, келиннинг қоғоғи очилди.

– Унда нимага ҳамиша аразлаганга ўхшаб юрасиз? Нимадан ҳафасиз?

– Ҳеч нимадан... Ўзим шунақаман... – деди у паст овозда, ерга эгилиб.

– Шунакалигингиз ҳамманинг гашига тегишини ўйлаб кўрганмисиз?

Келин индамай ер чизди.

– Ё бизга келин бўлганидан афсусдамисиз?

– Йў-йўк, ундай эмас, – илкис бошини кўтарди келинчак. Лекин сўзига изох беришни, кўнглидаги дардни тўкиб солишни истамади. Ички гурур бунга йўл очмади, шекилли.

– Сабабини айтмасангиз ёки яхши томонга ўзгариш қилмасангиз, иш мушкуллашади. Биринчи навбатда, қудам билан, отангиз билан ўзим гаплашаман. Дам олиш кuni уларни чакириб, маслаҳатлашайлик...

– Йў-йўк, адамни аралаштирманг... Жаҳллари ёмон, – деб юборди беихтиёр келинчак. – Нима гап бўлса, ўзимга айтинг.

“Хм, бунинг қиликларидан отаси беҳабар... Демак, қандайдир ўргатувчиси бор: ҳукмронлик қилишни, бизни ўзи истаганча бошқаришни мўлжаллаган. Ёки...”

– Менга ҳам шуниси маъқул, – деди қайната бош силкиб. Сўнг миясига келган ўйни ошкор этди. – Балки алоҳида яшашни истаётгандирсиз...

Келин индамай яна ер чизди.

– Тўғри, ҳамма мустақил яшашга интилади. Аммо ҳар ишнинг мавриди, ўз вақти-соати бор. Ишхонага ариза бериб қўйганман. Уй беришса...

Келин жонланиб, кўзлари чакнаганини пайқаган қайната:

– Лекин унганча бир-биримизнинг ғашимизга тегмайлик, дилимизни оғритмайлик, – дея алоҳида таъкидлашни лозим топди. – Шу хонадонда кўкариб, палак ёзишингизни, кизимиз каторидан ўрин олишингизни жуда хоҳлаймиз... Шу фикрга қўшиласизми?

– Ҳа... – келин бош силкитиб ҳам ўз сўзини тасдиқлади.

– Майли, тўхтатиб қўйганингиз йўлакни ювишни мен талаб қилмайман. Лекин озодалик, саранжом-саришталик, очик чехралик – вазифангиз, – ҳукмнамо деди уй соҳиби. – Борди-ю бирор муаммо чикса, ўзимга очик айтинг. Маъқулми?

– Ҳа.

– Энди овқатни сузиб келтиринг, – кўтаринки руҳда деди қайната.

Дарҳақиқат, қайната-келин муносабатлари гўёки изга тушди. Бирок, келин бир оёғидаги оғирликни худди иккинчи оёғига ташлаган каби энди қайнанаси билан аразлашган кўринарди. Бундан қайнана ғам-гуссага кўмилган, бирок бирор қимсага дардини ёришни истамас эди. Ўғли нари турсин, ҳатто эрига ҳам бу ҳақда гапиришни ўзига эп кўрмасди...

Қутилмаганда маддалаган шиш ёрилиб, ўзини ошкор этди. Ўша кuni онаси наشريётнинг ёш бир муҳарриридан дакки эшитиб, изза бўлган, “қап-катта хотин тайёр матнни машинкада кўчиришда шунчалар кўп хатога йўл қўядими, а?” деган сўроққа лом-мим деёлмаган, индамай матнни қайта кўчирган ва яна ўзи сезмай баъзи сўзларни тушириб қолдирган эди. Кўнглидан эса: “Зулмат ичида кўчирганимни қаёқдан ҳам биласан, болам”, деган ўй кечиб, негадир йиғлагиси келганди... Ишдан қайтса, келин уҳлаб ётибди. Ошхонада овқат юки идишлар пашшаларга талаш, устолда сувараклар ғужғон ўйнайди.

– Э, Худойим, гул деб тиканга йўлиқтирган экансан-да, – деб юборди у курсига оғир чўқаркан. – Буни отаси кўрсалар, нима дейдилар? Таёқ яна мани бошимда синадими?

Аяган кўзга хас тушди. Айни шу топда отаси ҳам ишдан қайтди-ю ошхона йиғиштираётган аёлини, ҳамма ёқни ёкимсиз ислар босганини кўриб, захрини сочди:

– Баттар бўл!

– Бу кунимдан ўлганим яхши эмасми? – у йиғлаб юборди. Эри шошиб қолди: “Келин кўрслик қилганмикан? Наҳотки шунга ҳам аралашаман?”

Худди шу чоғ хонасидан чиккан келинига:

– Сизда ўзи заррача инсоф борми? – деб бўғиқ кичкирганини ўзи ҳам пайкамай қолди кайнана.

– Нима бўлибди? – рангги оқаринкираб сўради келинчак.

– Нима бўлибди эмиш! – хаётида биринчи маротаба келинига тик қараб, йиғи ара-лаш “портлади” кайнана. – Уялинг-э! Андишани отини бунча кўрқок қўймайдилар-да. Уйни аҳволини қаранг – одам яшайдими бу ерда? Отаси, – у эрига юзланди, – тоқатим тугади: бирор квартира топинг – ё биз чикиб кетайлик, ё булар...

– Биза кетамиз, – келин дарҳол ортига бурилди. Аини шунинг устига эри кириб келди-ю унинг рўпарасида тўхтади:

– Ҳа, нима гап? – дея у онасидан сўради. – Қаёққа кетасизлар?

– Бизани хайдаяптила, – деди Мохира йиғламсираб. – Бўлинг, кетамиз, Акмал ака.

Акмалжон аввал нигоҳи қаҳрли ёнган, лаблари гезарган отасига, кейин кўзлари ёшга тўлган онасига бир қараб олди-да, хотинидан сўради:

– Ўзларидан сўрасак? Йўл бўлсин?..

– Опамнинг кўшнисида бир хонали бўш уй бор экан. Гаплашайлик. Майли, булар бемалол, тинч яшасинлар...

– Ҳм, гап нимадайкан, – ўзича ғудранди отаси. Сўнг келин-куёвга жиддий тикилиб, фикрини дангал айтди: – Алоҳида яшашни ният қилган бўлсаларинг, майли, эътирозим йўқ. Аммо ҳеч қачон онангни малайликка қўймайман.

– Онамни ким малай қилмоқчи? – ҳеч нимадан хабари йўқ Акмалжон гуноҳкор каби боши эгик турган волидасига тикилди. – Ҳеч кимга малай-палай бўлмайдилар. Энди қўлизни совук сувга урганизни кўрмай, онажон, – дедию у хотинига шиддатли юзланди: – Биласан, кўчиш ҳақида ҳеч вақт майл билдирганим йўқ. Мен ҳеч ёққа бормамайман. Агар кўчгинг келса, ўзинг кўчавер. Харажатингниям бераман.

Мохиранинг рангги оппоқ оқарди, лаблари титраб, кимирлади, бироқ, нима деганини англаб бўлмади. Орага бир нафаслик сукунат ҳокимлик қилди.

– Иш қилган билан ўлиб қолмайман, болам, – деди ниҳоят ўзини тутиб олган онаси. Бу можароларга у ҳамон ўзини айбдор санаётган эди. – Тинчингга қара. Қарда бўлсанг ҳам бахтли бўл, болам. Ман розиман.

– Тинчим – ана шу уйим, ота-онам билан бир ҳаводан нафас олиш! – Акмалжон тахта-полга оёқ нукиди. – Бепарволик қилибман, онажон, мени кечиринг!..

* * *

Эртаси куни тонгда кўчага чиқаётган отаси ялтираган зиналарни, озода йўлакни кўриб, елка қисди, жилмайди. Айланиб қайтгач эса эшикда уни очиқ чехра билан келини қарши олди:

– Ассалому алайкум, дадажон!

– Тилингга шарар, кизим, – деганини ва киприкларига нам чикканини ўзи ҳам сезмай қолди отаси. Ўзини сал ўнглаб олгач, қўшиб қўйди: – йўлак ҳамманики. Ўзим жадвал тузиб бераман.

– Йў-йўқ, ўзим...

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, тўхтовсиз келаётган совчилардан бирига жавоб берилди: Дилрабо тошкентлик йигитга унаштирилди.

– Зиёли оила экан, майли. Рабо ҳам анча пишган, чидамли, – деб кулиб қўйди отаси.

Кўзим гавҳарида сайр қилар дунё

Ҳалима АҲМЕДОВА

Катта танаффуслар

Кузак деразаси осмонга якин,
Навраста қиз каби нозланар ёмғир.
Ва хазон хидидан айланиб боши
Соғинчнинг уйида йиқилар кимдир.

Шаҳарнинг олифта боғларида жим
Дарахтлар ҳаёлин чўқийди қарға.
Мискин туйғуларни тўзғитиб шамол
Бир маҳрам излайди дардин айтарга.

...Мен ҳам шамол каби тугъили бу дам
Кетаман болалик юртига томон.
Тўхтата олади мени на замин
Ва на кузак билан топишган осмон.

Хўрлигим келади қандай юпатай,
(Кўнгилга чирмашган бу ҳадигимни.)
Кўсак чувиб катта танаффусларда
Қўллари ёрилган болалигимни...

Мактаб ҳовлисида тикилган чодир
Остида чувардик тинмасдан кўсак.
Тўққизми, ўн ёшда эдик ўшанда –
Ярмида синганди афсона, эртак.

Ҳалима АҲМЕДОВА – 1960 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг филология факультетини (ҳозирги ЎзТвАУ) ҳамда Москвадаги Олий адабиёт курсини битирган. Ижодкорнинг “Кўзимнинг тили”, “Тунги марваридзуллар”, “Тийрамоҳ”, “Афсун”, “Умид сояси”, “Нигох қибласи”, “Шафақ ибодати”, “Ёсуман гулининг сояси”, “Яшил”, “Таибех” номли китоблари нашр этилган.

Ёмғирми, шамолми бўлиб гоҳида
Қочгим келар эди,
катта танаффусларда.
Олов ахтарардим ғўр ақлим билан
Кеч кузни безаган киров, музлардан.
(Безгандим мен катта танаффуслардан.)

Кеч куз, мени кечир, сендан гинам йўқ,
Шунчаки бир лахза хотирга қайтдим.
Қайси фаслдансан, сўрашди мендан
Уларга мен сендан эканим айтдим?

Сенинг нигоҳингда бокиб оламга,
Англадим, пушаймон на афсусдамиз.
Кўнгил сабоғидан аллақачонлар
Кетиб, хануз катта танаффусдамиз.

Қўшни киз кўлимга тутқазиб дафтар,
Ийманиб дер: қолсин орамизда сир.
Ўқийман, бир мисра қуйдиран кўзим:
“Меҳр бу – кўнгилнинг бошпанасидир!”

Шу икром зарбида яшайман узок,
Кўрганда алқайман шаффофдил кизни.
Ва дейман: сен катта шоир бўласан,
Алангадан топсанг ҳар битта сўзни.

Онасига десам, асранг бу кизни,
У дер: шеър – жиннилар машғулоту-ку!
Ва Нух тўфонидан сачраган томчи –
Киртайган кўзимда айланади сув.

Кўнглим мактабида катта танаффус,
Дунё – роботларнинг тантанасидир.
Пичирлаб қўяман гоҳи-гоҳида:
“Меҳр бу – кўнгилнинг бошпанасидир!”

“Янги дунё топдик, ерлар сотилар”,
Эълонлар тарқатилар устма-уст.
Меҳр боғларига кирмайди ҳеч ким,
Кўнгил мактабида катта танаффус.

Илма-тешик бўлган фазога бокиб,
Тижоратчи олим дер: “Фаразим рост.
Қуёшни парчалай олсак эдик биз,
Тоғдек уюларди энг тоза олмос.”

Қўрқаман, одамзот бир олма янглиғ
Сени ҳам емасми, эй она замин?
Билмаймиз, кўнгилсиз пучдан-пучдирмиз,
Нимадан олисмиз, нимага яқин?

...Ночорни жеркийди бозорчи хотин
Гўё узиб олар юрак парчасин.
— Бемехр экансиз, — десам у кулар —
— Қайда у сен айтган меҳр кўчаси?

Кеч куз. Хануз кўнгил мактаби очик,
Аммо ўқийдиган бирор толиб йўк.
Бу дунёнинг жангу жадалларида
Ҳақиқий ғолиб йўк, битта ғолиб йўк.

Вақт бўлди, кўнгилнинг дарси бошланди,
Муаззам мактабга қайтайлик, эй дўст.
Меҳр манзилини бешафқатларга
Кўрсатайлик ёки айтайлик, эй дўст.

Айтайлик, ҳақиқат чорраҳасидан
Ўтганда айланиб бир дарё каби.
Нурнинг булоғи бор ризвондайин пок,
Шу булок бўйида кўнгил мактаби.

Ҳар фасл биздадир, биз фаслдамиз,
Кўксимизда урсин тонгнинг юраги.
Токи, огоҳ этсин борлигимиздан
Шаффоф шудрингларнинг тоза жаранги.

Дунё дарвозасин тақиллатайлик,
Уйғотайлик кўча, ҳар бир хонани.
Меҳр мактабида тасдиқлатинг деб,
Кўнгил деган буюк гувоҳномани.

Аммо орзуларим янчиб беомон
Барча шошилади бозор томонга.
Ва нафс қони тепган, кизарган кўзлар
Ёвуз нигоҳини қадайдиган жонга.

Осмон томирини ушлаб кўраман.
Юраги суст урар, жуда-жуда суст.
Қичкираман, қачон тугайди ахир,
Кўнгил мактабида катта танаффус?

Болалар уйида ғамгин кизалокка
Ўйинчоклар ясаётган шамолни
Ва кимсасиз чолнинг ёстикларини
Югувчи меҳрибон, ойдin ҳаёлни

Ва фалаж боланинг бармоқчасини
Силаётган ўйчан чумолини ҳам.
Бир тунда ақлдан озган телбани —
Дегувчи: малҳам беринг, менга малҳам!

Дарахт тушларини ҳар тун кўриқлаб,
Тонг пардасин очаётган аёлни
Ва дадаси ташлаб кетган мурғакнинг
Бўғзидаги аччик, бетоб саволни

Куёш ҳузурига бошлаб бораман.
Ва дейман: Нахотки, ҳеч йўқ хабаринг,
Кўнгил мактабига боргувчи йўлни
Очиб бермайдими нури заргаринг?

Куёш дер: бир лахза қолибман мудраб,
Қара-я, келибди Исо нафас куз.
Ишон, менга ишон, бўлмайти энди
Кўнгил мактабида катта танаффус.

Дунёнинг йўлини, ҳаёт йўлини
Шиддат-ла бураман шу мактаб томон.
Токи, ер оналик ҳукуки билан
Айлансин ва ишқда кўз очсин осмон.

Яқинда ҳамманинг қалбин эғнида
Толиблик либоси меҳр бўлади
Ва борликнинг кўкси ҳарорат билан
Хайригулнинг шивирига тўлади...

Куёш ҳузуридан қайтарканман шод,
Ўйлайман: “яқинда...”
Бу қанча фурсат?
Замин ва осмоннинг оралиғида,
Дунё кўринади жуда баҳайбат.

Ва телба ёлвориб сўрайди яна:
Менга малҳам беринг, илтимос, малҳам!
Рухимда қакшаган фасллар билан
Шу телбага ўхшаб қолгандай мен ҳам.

Кетаман яқинда умид томонга,
Йилт этган умидга асирман-асир.
Худди калимамдай қайтараман боз:
“Меҳр бу – кўнгилнинг бошпанасидир!
Меҳр бу – кўнгилнинг бошпанасидир!”

* * *

Нега мен шодмонман бугун бунчалар,
Шамолга яқинман, оловга яқин.
Унутган қуларим, қутган қуларим,
Рухимга бостириб келмоқда тагин.

Осмон юрагини тўйиб хидласам,
Кипригимга қўнди абру найсонлар.
Гулга айланишни ўргандим, бугун,
Гарчи, сўлган эдим аллақачонлар.

Умиднинг какраган биёбонини
Мажнун ашки билан яна суғординг.
О, Тангрим, пойингда беҳушман, ахир,
“Қайта тирил!” деган пайғом юбординг.

Авжландим, авжимда ёввойи тўлқин,
Қалбим дарёларга бошлайди улар.
Бу шодлик шунча зўр, учкуним тегиб,
Куйлаб юбордилар настарин гуллар.

Уфқ танглайини кўтарган тонгнинг
Шаффоф соясида чайқалади сув.
Шамолдай девона, оловдай жўшқин,
Жонимга чирмашди мастона ғулув.

Қарайман, боғларнинг эски калбида
Олма гули сурар янгича хаёл.
Ва ўтган кунини ювиб, тозалаб,
Дорга илаёттир бир ғамгин аёл...

Мен эса кувончдан телба бўлгудай
Ичаман ненидир ҳаёт жомидан,
Парвозни унутган мусичаларга
Тинмай гапираман ишқнинг номидан.

Шу кенглик менманми, шу кенглик менми?
Қўзим гавҳарида сайр қилар дунё.
Менга нигоҳини тўлдириб олар
Рухимнинг руҳида кўқарган само.

Шодлигим жуда кўп, кўтаролмасдан
Майишиб кетади ҳаёт кураги.
Қанчалар шодмонман,
аммо, айт, Тангрим,
Менда йиғлаётган кимнинг юраги?!

Нега мен шодмонман бугун бунчалар,
Шамолга яқинман, оловга яқин.
Унутган кунларим, кутган кунларим,
Рухимга бостириб келмоқда тагин.

Гулчехра АСРОНОВА

ДИЛБАНД

Ҳикоя

Ғалати бир ҳис билан уйғониб, нимёруғ хонада ётганимни кўрдим. Оппок пардалар, китоб терилган тоқчалар, сандик устига текис йиғилган қавима кўрпалар... Ўз уйимдаман! Қайтганимга икки ой бўлибди ҳамки, ҳар сафар уйғонганимда яна ўша манзарани кўришдан кўриб, кўзимни очгим келмайди: тор хонада саккиз киши қатор ётибмиз, бурчакдаги стол устида идиш-товоқ, остига сумкалар қалаштириб тиқиб қўйилган, чала бўялган эшик туткичининг қасмоғи чиқиб кетган. Мусофирчилик!.. Кўзимни чирт юмиб, кенг ҳовлим, айвонли уйим, кейин мана шу деразаси кунчиқарга қараган ётоғимни тасаввур қилар ва шу ўйларга сингиб кетгим келарди. Бироқ, ғала-ғовур, туртиниш, асабий хитоблар, боз устига, йўқ ердан бинога келган қарз ташвиши тезроқ туришга, эғнимга топганимни кийиб яна бахайбат тўқайнинг совуқ бағрига киришга мажбур қиларди. Бир йил чидадим ўшандай машаққатга. Қора терга ботиб, олтин тоғларни ваъда қила-қила ёт юртларга олиб келган “валламат”лар йўлқира ҳисобидан бўйнимга илган ҳақни тўлаб, уйга бешикаст қайтдим. Аммо, ич-ичимда нимадир ўзгарган, вайрон бўлган эди. Энди эса... йўқлигимда кекса ота-онам олган қарзларини узиш учун яна ўша бенаво ҳаётга қайтишга мажбур бўляпман. Ҳа, қайтишим, қасдма-қасдига қайтишим керак. Пишиқ-пукта бўлиб... Қуруқ кўл билан келмайдиган бўлиб...

Ҳозир эса уйдаман. Бу ернинг тонглари ўзгача. Аёлим аллақачон ҳовлини чиннидек тозалаб, нонушта тайёрлаб қўйгандир. Бугун чипта олгани борардим, эртарок уйғотишмабди-да. Аяшган мени. Келганимдан бери аяшади... Кеча ошналарим билан ярим тунгача отамлашиб ўтирганмиз. Тошдек қотиб ухлабман ўзиям. Лекин, оёғимга нима бўлди? Ие, бу не ҳол?! Кимнинг иши бу?

...Мен уни ҳаммадан кўп соғингандим. Йўл бўйи ўйлаб келдим: бир йилда анча улғайгандир, бўйи чўзилган, тили бурродир. Мени танимаса-я, деган қўрқинчли ўй ҳар замон миямга яшиндек урилар, шунда унинг меҳрини қозониш учун боримни пойига тўшашга тайёр эканлигимни ҳис қилардим. Ҳозирча эса биттагина машина ўйинчоқ сотиб олишга қурбим етди. Ўғлим, дилбандим Шохжаҳон учун! Каттагина машина, бунакаси бизнинг пайтларда бўлмаган.

Болам деярли ётсирамади. Уч-тўрт кунда соядек эргашиб юрадиган, ўтирсам

Гулчехра АСРОНОВА – 1968 йилда туғилган. Тошкент давлат аграр университетини таълимлаган. “Ота уйим оқшомлари”, “Осмонини топган қуш” номли ҳикоялар тўпламлари нашрдан чиққан. Фарғона вилоятида чоп этиладиган “Водий оқшоми” газетаси бош муҳаррири.

тиззамдан тушмайдиган бўлди. Қаердандир улоқ-сулоқ ингичка аркон топиб, тумшуғидан боғлаб олганча, бутун кишлоқ болаларига машинасини кўз-кўзлаб, судраб юргани-юрган. “Сен келиб, боланг яшнаб кетди, ишқилиб, ортингдан ичикиб қолмасин-да”, дейди онам. Кечаги қилиғидан кейин, ўзим ҳам шундай хавотирга тушиб қолдим.

Сўрида бу сафар кимлар билан кетиш, нима иш қилишим ҳақида маслаҳатлашиб ўтиргандик. Пастда Шохжаҳоннинг гапларимизни укиб ўтирганига эътибор бермабмиз. Қарсиллаган товушдан чўчиб қарасак, машинаси ағдарилиб ётибди.

– Йўқ, кетмайсиз, кетмайсиз!!!

Ўғлим шундай деб йиғлаганча кўчага отилди. Ортдан аёлим югуриб кетди. Ота-онам жим, менинг эса ичимга муз тушди гўё. Шу бўйи қайтиб ёнимга келмади. Бу орада дўстларим келиб қолди. Уларни кузатиб кирсам, ўрнида йўқ. Аразлаб, бувисининг ёнида ухлабди...

...Оёғим... боғланган эди. Сапчиб туриб, кўрпани устимдан отиб юбордим. Улоқ-сулоқ, эски арконнинг бир учи билан оёғим, иккинчиси эса токча тагидан ўтган қувурга боғланибди. Ҳа, бу ўша, Шохжаҳоним мен олиб келган арзимагина, аммо ўғлимнинг назарида дунёда ягона ўйинчоқ машинанинг тумшуғидаги ипи. Болажоним... Отасини ёнида олиб қолиш учун ақли етганича чора кўрибди. Иссиқ дийдор билан ўзига боғлаб ололмаган норасидам мана шу эски аркон билан тушовлаб кўймоқчи бўлибди беқарор отасини... Укувсиз тугилган арконни сийпалаб, ечишга журъатим етмай узок ўтирдим. Кўз олдимга дилбандимнинг кўзмунчоқли жажжи кўлчалари, қулча юзига салга қалкиб чиқадиған қулғичлари, тиниқ нигоҳлари келди. Юзимдан иссиқ томчилар оқиб ўтди.

Мен ўзга юртда хор-зорлик кўрдим, калтакландим, кадрим топталди. Лекин бирон марта йиғламагандим. Эр бошим бунчалар эгилмаганди...

Аёлимнинг кириб келганини сезмабман ҳам. У хавотир билан қаршимга чўккалаб ўтирди:

– Дадаси? Вой ўлмасам, сизга нима бўлди?

– Буни қара.

У бир муддат боғлиқ оёғимга тикилиб, қотиб қолди.

– Шохжаҳон... – дедим мен, овозим дарз кетиб.

– Эрта тонгда машинасини кўтариб қираётганини кўргандим. Ғилдираги чанг, ташқарига қўй десам, азза-базза оёқ тираб туриб олди. Кейин анча қолиб кетганди. Сиз билан ётибди дебман...

Унинг қароғида ҳам ёш йилтиллади.

Аркон осонгина ечилди.

– Ҳозир қаерда экан?

Ташқарига чикибок, мени кўриб ҳовли ўртасида қотиб турган Шохжаҳонга кўзим тушди. У кўркибми, ё шунча уринишлари беҳуда кетганидан ўқинибми, жавдирабгина қараб турарди. Ёнига бориб тиззалаб ўтирдим-да, боламини бағримга маҳкам босдим. Юзимга ширин нафас тафти урилди. Миттигина вужуддаги юракча кўксимга бош ураётганини ҳис қилдим. У бағримга сингиб кетгудай кичкина эди. Аммо шу муштдеккина жуссадан таралган меҳр қуввати руҳимда улкан эврилиш содир этаётганди.

– Кетмайман, болам, сени ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман!

Бу менинг қатъий қарорим эди.

Наргиза ТЎХТАЕВА

ИЗЛАНИШЛАР САРҲИСОБИ

Сўнгги пайтларда ҳаётимизда рўй бераётган ижобий янгиланишлар маънавиятимизда ҳам бўй кўрсатмоқда. Президентимизнинг республикаимизда китобхонликни ривожлантириш ҳақидаги қарор ва кўрсатмалари, жумладан, болалар адабиётини тарғиби қилиш, айниқса, мактабгача ёшдаги болалар учун ҳам махсус бадий асарлар яратиш борасидаги кўрсатмалари адабиётимиз равнақи учун муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Хусусан, сўнгги йилларда ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг энг сара асарлари замонавий дизайндаги муқоваларда қайта-қайта сифатли нашр этилмоқда. Масалан, Худойберди Тўхтабоевнинг деярли барча асарлари, жаҳон адабиётидан Ханс Кристиан Андерсен, Шарл Перро, Жонатан Свифт, Жанни Родари асарлари сўнгги икки йилда кўпгина нашриётларда қайта чоп этилди.

Ўтган йилги болалар насрини кўздан кечирганимизда ҳам анча ўқишли асарлар яратилганига гувоҳ бўламиз. Яратилаётган асарлар шаклий-услубий жиҳатдан ҳам, жанр нуқтаи назаридан ҳам ранг-баранглик касб этмоқда. Атоқли адиб Худойберди Тўхтабоевнинг “Тағоб қишлоқ эртақлари”, Эркин Маликнинг “Набирамга мактублар”, Отабек Қувватовнинг “Олимжоннинг саргузаштлари”, Маъруфжон Йўлдошевнинг “Зарчодир остида”, Зиёдулла Латиповнинг “Мўъжизакор ҳаёт” каби қисса ва ҳикоялар тўплами шулар жумласидан.

Чунончи, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоевнинг “Тағоб қишлоқ эртақлари” китобида адибнинг болалик хотиралари бадий ифодаланган. Биографик характерга эга бўлган ушбу асар болалар ёшига хос ҳаётий воқеаларга бойлиги, юмористик руҳнинг етакчилик қилиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Асар қаҳрамонлари оддий қишлоқ болалари бўлиб, улар ижтимоий воқеликка, катталар ҳаётидаги муаммоларга бола нигоҳи ва беғубор қалби билан қарайдилар, ўзларича ечим ҳам топадилар. Ёзувчининг маҳорати шунда намоён бўладики, адиб энг фожеий қисматларни ҳам эртақ шаклида ҳикоя қилиб беради. Бу эса асарнинг ҳам ўқишлилигини, ҳам ибратомуз тарбиявий аҳамиятини янада оширади. Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли намоёнлари қаламига мансуб “Тағоб қишлоқ эртақлари” номли ушбу асар ҳам адибнинг кўплаб роман ва қиссалари сингари, нафақат, ўзбек болалар китобхонлари, балки жаҳон болалар адабиёти ихлосмандлари қалбидан муносиб ўрин олади деб ўйлаймиз.

Таниқли ёзувчи Эркин Маликнинг ҳам латин, ҳам қрилл ёзувида чоп этилган “На-

Наргиза ТЎХТАЕВА – 1977 йилда туғилган. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида таҳсил олган. Ўттизга яқин илмий мақолалари чоп этилган.

бирамга мактублар” китоби ҳам жанрий-услубий ўзига хослиги билан ажралиб туради. Китобдан “Хавас ва хасад”, “Омонат”, “Дўст ва душман”, “Шукур”, “Сўзамоллик”, “Ихтиро”, “Одамни англаш”, “Қўл телефони”, “Хушёрлик”, “Тил сеҳри”, “Чирок бу илмдир”, “Ишонч” каби саксонга яқин мактуб шаклида битилган кичик-кичик бадиий-публицистик ҳикоялар, пандномалар ўрин олган. Уларда болаларни қизиқтирган, улар тарбияси ва камолида муҳим ўрин тутадиган жуда қўп саволларга оддий, содда ва лўнда жавоб берилган. Ҳикоялар ўзига хос ҳаётий ўхшатишлар, мисоллар билан зийнатланган. Масалан, “Хурлик ва қуллик” мавзусидаги мактуб шундай жумлалар билан бошланади: *“Бир бургут бўлган экан. Ойёни баланд қоялардан ҳам баландда экан. Гоҳ қуён, гоҳ мустовқ овлаб кун кечираркан. Унинг ҳаётига ҳеч бир ғаним таҳдид сола олмас экан. Бошқа қушларга қараганда озод ва ҳур, бир сўз билан айтганда қушлар подшоҳи экан.*

Бир кун қушлар ўртасида миш-миш тарқалибди. Нима эмиш, овчи бургутни оёғига ип боғлаб ўлига ўйинчоқ қилиб берганмиш. Ана холос...” Болалар эшитиб одатланган мажозий эртақлардаги каби бошлама уларни қизиқтириши ва воқеанинг давомига чорлаши аниқ. Хуллас, заҳмат чекиб ов қилишга эринган бургут яйловга ташлаб қўйилган лаҳм гўшт – тайёр лукмага эришаман деб, овчининг тузоғига тушади.

Ёзувчи шу тариқа болаларга нафс балоси ҳақида поэтиклашган сабоқ беради. Ҳикоянинг бош ғояси “Қаноат қилган қул хурдир, қаноат қилмаган хур қулдир”, деган мақол билан ифодаланади.

“Набирамга мактублар” китобидаги ҳикоялар нафақат болалар учун, балки болалар тарбиясида масъул бўлган ота-она, бобо-бувилар учун ҳам тарбиявий аҳамиятга молик қўлланма сифатида қимматлидир.

Навбатдаги ҳикоялар тўплами “Яхшилик излаган бола” деб номланади. “Буви ва набиралар” туркумидаги ўттизга яқин ҳикоялар жамланган ушбу китобчада ҳам болалик олами ўзига хос тарзда тасвир этилади. Тўпламдаги “Аҳиллик”, “Чирок ҳақида сабоқ”, “Ақлли ака”, “Жумбоқли музқаймоқ”, “Зина”, “Қорхат”, “Тўрт тилак” сингари ҳикояларда ҳам реалистик, ҳам мажозий-рамзий образлар тасвири орқали болалик оламига сайр қилинади.

Чунончи, “Чирокнинг уйи каерда?” деб номланган ҳикояда буви неварасига чирокни кундуз кун икки исроф қилмасликни, йўқ-са у хафа бўлиб уйига кетиб қолиб, қоронғида чироксиз қолиш мумкинлигини уқтиради. Қизиқувчан бола, табиийки, “Чирокнинг уйи каерда?” деб сўрайди. Буви соддарок қилиб сув омборларида, тўғонларда деб тушунтиради. Бундан ўзича хулоса чиқарган болакай қрандан оқаётган сувни бурай туриб бувисига, *яна чирок оқиб кетмасин*, дейди... Ҳикоянинг жонли ва ҳаётийлигини таъминлаб турган асосий жиҳат бола тасаввури ва унинг нутқидаги ифодасидир. Болалар эшитган, кўрган нарсаларини тўғридан-тўғри қабул қиладилар ва соддадиллик билан муносабат билдирадилар. Ҳикоя қаҳрамони Нодирбек ҳам чирок билан сув бир жойда яшашини эшитгач, чирокнинг сув билан бирга оқиб кетишини болалик тасавури билан англайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, болалар адабиётида воқелик шунчаки кичик китобхон руҳиятига мос қизиқарлилик талаби билан қаламга олинмайди. Балки ўша қизиқарли сюжет замирида тарбия ётади. Узок йиллар очик дидактикадан зериккан болаларга, образли қилиб айтганда, энди турли матодан турли бичимдаги либослар яратилмоқда.

Болалар адабиётидаги жанрий-услубий изланишлар ёш ижодкор Отабек Қувватов ижодида ўзига хос бўй кўрсатмоқда. Ёш китобхонлар уни кичик ҳажмли эртақлари, қизиқарли ҳажвий шеърлари орқали яхши танишади. Яқинда унинг “Олимжоннинг саргузаштлари” номли икки саргузашт-фантастик киссадан иборат китоби минг нусхада нашрдан чиқди. Китобдан ўрин олган илк кисса “Олимжоннинг саргузаштлари замон ва макон оралиғида” деб номланади. Асар ўзбек халқ эртақлари асосида фантастик жанрда яратилган.

Китобга сўзбоши ёзган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев асар-

га юкори баҳо бериб, бугунги кунда жаҳон адабиётидан киланаётган таржималар кўпайиб бориши борабариди “болалар қалби, онги, рухига ўз она тилида ва миллий характерда ёзилган асарлар кўпроқ таъсир этиши”ни айтиб, “ёш ёзувчи Отабек Қувватовнинг ушбу асари ўз вақтида ёзилган асарлардан бири” эканини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, китобдан ўрин олган қиссалар атоқли ёзувчимиз таъкидлаганларидек, болалар оламини миллий заминда ифодалаши билан эътиборга молик. Биринчи қисса қаҳрамони Олимжон исми олтинчи синф ўқувчиси. Асарда қаҳрамон саргузаштлари воситасида эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши ҳикоя қилинади. Олимжон ота-боболар тажрибаси битилган “Эзгулик” китоби борлигига ишонади ва уни бутун дунё бўйлаб излайди. Воқеалар эртакнамо сюжет ва фантастика асосида қурилган. Ўсмир йигит орзусига эришиш мақсадида изланавериш замон ва макон оралиғида адашиб қолади. Шу тугун ёш китобхонни янада қизиқарли воқеалар сари бошлайди ва қиссанинг давомини ўқиб ечимга етишга ундайди. Болалар адабиётининг етакчи хусусиятларидан бири ҳам сюжетнинг ранг-баранг бўлишидир. Қисса қаҳрамони Меҳрибонлар мамлакати подшоҳидан олган сеҳрли узук ёрдамида гоҳ қадимги Рим империясига, гоҳ замонавий дунёга тушиб қолади. Ёзувчи ёш китобхонни Эзгулик китоби яширилган ҳазина қалитини излашга чорлаб, турли тоифадаги инсонлар, жумладан, подшоҳлар, донишмандлар, илм кишилари, ихтирочилар, оддий одамлар билан учраштиради, турли саргузаштлар билан ошно қилади. Асарда интерпол, махсус хизмат, изқуварлик каби янги тушунчаларга ҳам болаларча муносабат билдирилади. Асарнинг қизиқарлилиги ва ўқишлилигини таъминлаб турган асосий жиҳат муаллифнинг қисса воқеаларига дахлсизлигидир. Ёзувчининг дастлабки ижодий машқларида баъзан бўй кўрсатиб қоладиган панд-насихат беришга мойиллик, тарбиявий аҳамиятга молик ечимга ошиқиш каби ҳолатлар бу асарда бартараф этилганини кўришимиз мумкин.

Жаҳон болалар адабиётининг буюк намоёндалари Ханс Кристиан Андерсен, Жонатан Свифт, Жанни Родари, Корней Чуковский асарларида муаллиф “мен”и асар воқелиги ва қаҳрамон рухига сингиб кетиши билан ажралиб туради. Адибнинг маърифий-эстетик нуқтаи назари бутун асар моҳиятидан англашिलाди. Шу маънода, энг яхши асарлар, назаримда, керагича ишлов ва безак бериб иткитиб юборилган ғилдиракка ўхшайди. Агар ғилдирак ўз ҳаракат траекториясини ўзгартириб адиб истамаган томонга бурилса-ю, муаллиф уни тўғри йўлга бошлашга уринса, табиийликка путур етади. Аксинча бўлганда эса ҳаётӣ, ишонарли, табиӣ пухта-пишиқ асар дунёга келади. Отабек Қувватовнинг “Олимжоннинг саргузаштлари” китобидан ўрин олган икки қиссаси ҳам муаллифнинг ана шу йўлдаги илк уринишлари сифатида қимматлидир. Биринчи қисса якунида Олимжон буюк аллома Ал-Хоразмӣ билан кўришади ва ундан Эзгулик китобининг қалити илм-фанда, ота-боболар ўғитида эканлигини билиб олади. Бу эса фарзандларимизнинг аجدодларга муносиб фарзандлар бўлиб камол топиши, китобхонликка меҳр қўйишига ёрдам беради. Асарда келтирилган ҳикматлар ҳам ўрта ёшли китобхоннинг ғашига тегмайдиган тарзда – қизиқарли суҳбатлар кўринишида берилган ва қиссанинг бадиӣ қимматини оширишга хизмат қилган. Қиссада модерн адабиётга хос ифода унсурлари ҳам кўзга ташланади. Бу ҳол болалар адабиётида ҳам янгича тасвир усулларини қўллашга ҳаракатлар бўлаётганидан далолат беради.

“Сеҳрли мамлакат” деб аталувчи навбатдаги қисса ҳам саргузашт-фантастик жанрда ёзилган. Асарда Эзгулик шаҳрида содир бўлган ноҳақликлар, ёвузликнинг вақтинчалик ғалабаси ва бу билан боғлиқ ранг-баранг қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Манман номли китобнинг қора дев қўлига ўтиб қолиши, Мастон муаллимининг ёвуз кутубхоначига айланиши каби қизиқарли сюжет воқеалари вайрон этилган шаҳар ўрнига халқнинг бирлашиб янги шаҳар барпо этиши, Мастон муаллимининг аввалги меҳрибон устозга айланиши каби ечимлар билан якунланади. Эзгуликнинг азалий тантанаси яна ўз исботини топади, бу эса ёш китобхонда юксак инсоний фа-

зилатларни шакллантиришда, ватанга, халкига, илм-у маърифатга, эртанги кунга бўлган ишонч ва меҳр-муҳаббат туйғуларини сингдиришда катта аҳамиятга эга.

Кўп йиллик ҳаётий тажриба ва педагогик маҳоратга эга бўлган хаваскор каламкаш Зиёдулла Латиповнинг “Мўъжизакор ҳаёт” деб номланган ҳикоялар тўплами китобхонлар эътиборига ҳавола этилди. Кичик ҳажмли китобчадан ўрин олган ўндан ортик ҳикояда муаллифнинг методист-ўқитувчи сифатидаги узок йиллик ҳаётий тажрибаси, кузатишлари, хулосалари бадий ифода этилади. “Тарбия”, “Ўқинч”, “Танбех”, “Изтироб”, “Мухим қарор” каби ҳикоячаларда инсон ҳаётида учрайдиган айрим кундалик муаммолар, ўқитувчи-ўқувчи ўртасидаги зиддиятлар, ўсмир ёшдаги болалар психологиясидаги мураккабликлар ўзига хос ечим ва тарбиявий хулосалар ҳамда ибратомуз насихатлар билан бадий ифодаланади.

Филология фанлари доктори, Маъруфжон Йўлдошевнинг “Зарқодир остида” номли ҳикоя ва эртаклар тўплами олимнинг бадий ижодда ҳам ўзига хос маҳорат эгаси эканлигини намойиш этди. Ушбу китобдан ўрин олган ҳикоялар реалистик йўналишнинг модерн кўринишида ёзилган, десак адашмаймиз. Адиб кўп йиллар ўзбек ҳамда хориж олий ўқув юрларида талабаларга сабоқ берди. Тилшуносликнинг турли соҳаларига оид китоб ва юзлаб мақолалар ёзди. Муаллифнинг кенг дунёқараши, ўзгача тасаввур олами, ҳаётий тажрибалари ёзган ҳикоялари қаҳрамонлари кифасида намоён бўлади. Турли мамлакатлар, турли хил инсонлар, ранг-баранг ҳайвонот ва ўсимликлар олами тасвирида инсон руҳиятига, унинг ички “Мен”ига муносабат мутлақо янгича, бетакрор талкида ифодаланади. Инсон ҳаётнинг илк кунидан бошлаб турли ҳикоялар ичида яшашини, ўзи ҳам ҳикояларнинг бир қисмига айланиб боришини кузатасиз. Жаҳон болалар адабиётининг сара намуналари сингари кенг мушоҳадага ундовчи турли-туман воқеалар талқини китобхонни бефарқ қолдирмайди. Китобни кўп нусхада чоп этиш ва ўзбек китобхонларига тавсия этиш жоиз.

Болалар публицистикасига ҳам, одатдагидек, эътибор юқори. Тохир Малик, Эркин Малик каби адибларимизнинг ватанпарварлик пафоси билан сугорилган туркум бадий-публицистик асарлари ёш китобхон маънавиятини ўстиришга, уларнинг жамиятимизга муносиб шахс бўлиб тарбияланишига муҳим ҳисса қўшмоқда.

Албатта, 2017 йил ўзбек болалар адабиётидаги энг катта воқеа икки томлик “Ўзбек болалар адабиёти антологияси”нинг тўлдирилган шаклда учинчи бор нашрдан чиққанлиги бўлди. Бу икки китоб ўзбек болалар адабиётининг сўнгги йиллардаги мазмун мундарижасини ўзида жамлаганлиги билан қимматли. Ёш китобхон антология орқали XX аср ўзбек болалар адабиёти атоқли намояндлари ва уларнинг энг сара ижод намуналари билан танишади. Антологиянинг биринчи жилди назмга бағишланган бўлиб, XIX аср охири XX аср бошларида ўзбек болалар адабиётининг пойдеворига асос солган Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ғайратий каби адиблар ижодидан сараланган намуналар билан бошланади. XX асрнинг 60–80-йилларида ўзбек болалар шеърятининг ҳаққоний об-ҳавосини яратган Зафар Диев, Пўлат Мўмин, Қудрат Ҳикматнинг ҳамда бугунги кунда ҳам самарали ижод қилаётган Анвар Обиджон, Қўзи Исмоил, Кавсар Турдиева, Ориф Тўхташ каби ижодкорларнинг болалик олами акс этган бадий пишиқ юмористик шеърларидан намуналар билан яқунланади. Антология болалар адабиётининг фидойилари Турсунбой Адашбоев, Абдурахмон Акбар, Дилшод Ражабов томонидан тузилиб, болалар адабиётининг захматкаш олими, адабиётшунос Раҳматулла Баракаев сўзбошиси билан нашрга тайёрланган.

Антологиянинг иккинчи китоби XX аср ўзбек болалар насрининг энг сара намуналарини ўзида жамлаган бўлиб, атоқли адиб Фафур Ғуломнинг “Шум бола” асаридан бошлаб то Илҳом Зойирнинг “Ҳолва емаган бола” қиссасидан олинган парчагача жами етмишдан ортик қисса, фантастик-ҳикоя, эртак-қисса ва кичик ҳикояларни ўз ичига олади. Китоб Носир Ғозилов, Худойберди Тўхтабоев, Эркин Малик, Шодмон Отабек, Абусаид Кўчимов, Нормурод Норқобилов, Ашуралӣ Жўраев син-

гари ўзбек болалар адабиётининг киркка якин жонкуяр, фидойи адиблари каламига мансуб асарлар оркали бир асрдан ортиқроқ давр руҳини теран акс эттирганлиги, ўзбек болалар адабиёти ҳақида яхлит тасаввур бера олганлиги билан қимматлидир.

Мазкур жилд Сафо Матжон, Турсунбой Адашбоев, Орзикул Эргаш томонидан тузиб нашрга тайёрланган. “Ўзбек болалар насрининг бир асрлик тарихий тараққиёти ҳар бир давр ўз адабиётини яратилишига мисол бўла олади. Шакл ва мазмун мутаносиблигига доир изланишлар, ижодий анъана ва янгиланишлар хусусан, устоз сўз санъаткорлари анъаналарининг қай бирлари амалда ўз тасдиғини топаётганлиги, бадиий-эстетик тафаккур борасидаги эвристиклар қардош халқлар ва жаҳон болалар адабиёти билан ички алоқадорлик ҳақиқат тараққиётида инсонга муносабат болалар насрида қай даражада ўз ифодасини топаётганига эътибор қаратилишига кичкин-тойлар адабиётининг етакчи тенденцияларини аниқлашда муҳим мезон вазифасини ўтайди, дейди антологияга ёзган сўзбошисида адабиётшунос олим Сафо Матжон.

Мухтасар килиб айтганда, икки жилдлик “Ўзбек болалар адабиёти антологияси”нинг кайта нашри Наримон Орифжонов, Саригул Баходирова, Шодмон Отабоев, Абдусаттор Ҳотамов, Абдурахмон Иброҳимов, Абдусайд Кўчимов, Орзикул Эргаш, Муҳаббат Ҳамидова, Жуманиёз Ўтаниёзов, Илҳом Зойир каби адиблар ижоди билан бойитилди. Ушбу адибларнинг антологияга киритилиши тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Улар ўз асарлари билан ўзбек болалар адабиёти ривожига етарлича ҳисса қўшишган. Масалан, Илҳом Зойир ижодини кўпчилик яхши билади. Ёзувчининг “Тарсаки”, “Елпатак”, “Табассум бекати”, “Қондаси шунақа”, “Тўғри сўзнинг тўқмоғи”, “Сехрли калам”, “Сичконча Табунинг саргузаштлари”, “Учовлон”, “Ҳолва емаган бола”, “Қувнок қуёнча”, “Қуёш болалари” каби ҳикоя ва киссалар тўплами, “Юз тилло можароси”, “Ажал пирамидаси”, “Тўртбурчакли ёстик”, “Қисмат ўчи” романлари аллақачон ўз китобхоналарига эга. Ундан ташқари Илҳом Зойир таржимонлик билан ҳам шуғулланади. У норвег адибаси Синкен Хоппнинг “Сехрли бўр”, швед адиби Ян Экхольмнинг “Софдил маллаво” эртақ-киссаларини маҳорат билан ўзбек тилига ўтирган. Хизматлари “Дўстлик” ордени билан тақдирланган. Илҳом Зойир каби ижодкорлар ижодининг антологиядан ўрин олиши мутахассисларга, ўзбек болалар адабиёти билан шуғулланаётган тадқиқотчиларга, филология факультети талабаларига ўзбек болалар насрининг шакл-шамойили, моҳиятини бир бутунлиқда ўрганишга имкон беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, антологиянинг ҳар икки жилдини тузиш ва нашрга тайёрлашда болалар адабиётининг ҳақиқий жонкуярларидан бири, болалар шоири Турсунбой Адашбоевнинг (охиратлари обод бўлсин) хизматлари бекиёс бўлди. Афсус, уларга китоб нашрини кўриш насиб этмади. Аммо порлоқ хотиралари ҳар доим адабиёт ихлосмандлари ва ёш китобхонлар билан бирга эканига шубҳа йўқ.

Шу ўринда айрим китобларда услубий ва имловий хатоларнинг кўп учраши ҳали ҳам кузатилмоқда. Масалан, “Яхшилик излаган бола” номи билан уч минг нусхада чоп этилган қирқ саккиз бетлик кичик ҳикоялар тўпламида айрим жузъий ва жиддий услубий камчиликлардан ташқари эллика якин имловий хатоликлар учрайди. Бу ҳолнинг китобча муқовасида ҳам кузатилиши ачинарли. Китобча лотин ёзувида босилган. Е ва Э ҳарфларининг фарқланмаслиги, қўшиб ёзиш ва ажратиб ёзиш қоидаларига амал қилмаслик саводхонлик қўникмаларини китоблардан шакллантираётган фарзандларимизга салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Ҳатто ва ноширларимиз, айниқса, болалар учун китоб чоп этаётганда шу жиҳатига эътибор қаратиш ўта муҳим.

Хулоса килиб айтганда, ўтган йил болалар адабиёти учун ҳам ўзига хос изланишлар йили бўлди. Адибларимиз яратган кисса ва ҳикоялар, публицистик мақолалар, тўпламлар болалар кўнгил оламини бойиши, эстетик дидининг шаклланиши, одоб-ахлокли, маънавий баркамол бўлиб вояга етишларида ўзига хос маърифий аҳамиятга эгадир.

БОЛА БЎЛОЛМАСАК – БАРЧАСИ БЕКОР!

Ориф ТЎХТАШ

Болаларбоп асар ёзишнинг ўзи бўлмайди, бунинг залвори бошқача. Бир қарашда, болаларга бағишлаб ёзилган асарларни, айниқса қисқа ва ўйноқи шеърларни ўқиркансиз, улардаги ўта оддий сўзларни кўриб, “шум яш бўлдим?” дегувчилар ҳам топилади. Аммо, барчамизни мана шундай азамат адабиёт бағрига бошлаган, сўзга бўлган меҳримизни оширган айнан болалар адабиёти эмасми?!

Мендан кўпинча “нега болалар ижодкорлари кам?” деб сўрашади. Мен бўлса, “қайси замонда болалар адиб-у шоирлари кўп бўлган?” деган саволни жавоб тариқасида бераман. Аслини олганда, мана шу савол-жавобнинг ўзи ҳам болаларга бағишлаб ижод қилиш жуда енгил вазифа эмаслигини тасдиқлайди, назаримда. Қолаверса, бунинг учун ижодкор дегани аввало, болалик тасаввурларини йўқотиб қўймаслиги керак.

Хуллас, ўтган 2017 йилда чоп қилинган болалар нашрларини бир қур назардан ўтказадиган бўлсак, мен устоз ижодкор, Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджоннинг болалар тили билан айтганда сермағиз шеърларини ўқиб, аксариятини ёд олиб, шундай хулосага келганман. Ҳар бир шеър – аслида бир топилма бўлиши керак. “Ғунча” журналида чоп қилинган туркум шеърларидан мисол келтираман. Тасаввур қилингки, қарам тилга кириб, шундай демоқда:

*Менга совуқ қилмас қор,
Қават-қават тўним бор.
Фақат тўнни мен қари –
Қийволибман тесқари!*

“Чумолининг мақоли” деган шеърни кўринг:

*Ёз бўйи ишлаб,
Қиш бўйи мудра.
Нимани топсанг –
Ўйингга судра!*

Ориф ТЎХТАШ – 1976 йилда туғилган. Самарқанд давлат университетида тахсил олган. Унинг “Ғунчалар табассуми”, “Қуёш йўли”, “Қўнғилга таширф”, “Ватан атри” номли шеърый тўпламлари нашр этилган.

Сизда қандай билмадим, аммо мен ҳозир мана шу шеърларни ўқяпман-у айти шу кезде ёдимга муҳрланиб бўлганини ҳам ҳис қилиб турибман. Мана, асл ижод маҳсули қандай бўлиши керак.

Чинакам шеър барибир ажралиб тураверади. Мисол тариқасида шоир Неъмат Душаевнинг “Тонг юлдузи” газетасида чоп қилинган “Кетмон” номли шеърини олайлик:

*Экинларни юмшатиб,
Хаттоки лой қораман.
Бекор турмай овулга –
Ҳашарга ҳам бораман.*

*Мен деҳқонга мададкор,
Меҳнат қилиб толмангиз.
Юзимга оёқ қўйиб –
Пешонангиз ёрмангиз!*

Бу шеърда кетмоннинг вазифалари оддий сўзлар билан санаб ўтилиш баробарида ўзига хос ҳажв билан тугалланган, ажойиб парадокс ҳосил қилинган! Топилмага қойил қолмасдан илож йўк!

Шу ўринда болалар нашрларида чоп қилинган болаларнинг севимли шоири бўлган Абдурахмон Акбарнинг туркум шеърларини ўзга бир марок билан ўқиш мумкин. Шоирнинг биргина “Сўзловчи ёмғир” шеърининг ўзиёқ ўқувчи тасаввурларини жонлантириб юборади. Шеърда ёмғир тилидан айтилган шундай сўзларга дуч келамиз:

*Ишим ўзи шунақа,
Ҳамма жойга ёғаман.
Қариндошман қор билан,
Шудрингвойга тоғаман.*

*Яйловдаги сурувдек
Қўқда кезиб юрсак ҳам.
“Бизлар асли Ерликмиз” –
Дейдилар Булут онам...*

*Ҳазиллашиб – тортқилаб,
Майсалар қулогидан.
Ғубор-чангни юваман,
Гулларнинг япрогидан.*

Шу ўринда Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзонинг газета ва журналлар саҳифаларида чоп қилинган туюқларга ҳамоҳанг бўлган болаларбоп туркум иккиликларини айтиб ўтмоқчиман. Улар топилмаларга бойлиги ҳамда мурғак тасаввурда туриб битилганлиги билан эътиборингизни тортади. Қолаверса, бу жажжи иккиликлар “Эркатоӣ – эрка той” номи остида китоб ҳолида ҳам чоп қилинди. Мисол тариқасида “Чувалчангнинг хайрати” шеърини келтираман:

*Ота-онам тинмай ер,
Туғаб қолмасмикан Ер?!*

Ё бўлмаса “Тулкихоннинг укасига дашноми”ни эшитамиз:

*Канақа бетартибсиз?!
Думимга бет артибсиз!*

Шунингдек, газета ва журналлар саҳифаларида Дилшод Ражаб, Содикжон Иноят, Хуррам Раимов, Қамбар Ота, Одил Абдурахмон, Кавсар Турдиева, Худойберди Комилов, Қўзи Исмоил, Туроб Юсуф, Олкор Дамин, Эрназар Рўзиматов, Яҳё Тоға, Нурилла Остон, Туроб Ниёз, Раим Фарходий каби шоирларнинг туркум шеърларини ҳам завқ билан мутолаа қилиш мумкин. Бундан ташқари, “Гулхан” журналида жаҳон болалар шеърятидан таржималар берилаётир. “Ғунча” журналидаги “Шеърмунчок” ҳамда “Гулхан”даги “Нишона” рукни остида берилаётган бир қанча ёш қаламкашлар ижодида ҳам янгича ёндашувлар сезилиб турибди.

Яна бир гап: “Ғунча” журналининг аксарият сонларида ўз ижодидан намуналар бериб келаётган Дилфуза Камолжоновна ҳамда Азамат Худойбергеновларнинг кўпгина шеърларида самимий мисраларга дуч келдим.

Ўзимнинг ёзганларим қай даражада, билмадим-у, лекин мен бир шеърхон сифатида бирор ташбеҳсиз, ногаҳоний топилмаларсиз ва шу билан бирга, қуруқ панднасихатга йўғрилган битикларни шеър ҳисобига киритолмайман. Афсуски, нашрларимизда бу турдаги ёзишмаларни коплаб учратиш мумкин.

Шу ўринда яна бир мушоҳада: “бугунги кунга келиб, яъни болаларга бағишлаган асарлар сийраклашиб кетяпти” деган сўзларни эшитган бир қанча шоир-ёзувчиларимиз бу майдонга “от солишди”. Бир томондан қараганда, бу ҳолатдан хурсанд бўласан, киши. Бироқ, “ёзаётган сўзларимни яна бироз соддалаштирсам бўлди – мана, сизга болалар шеърятини” қабилда ёндашиш асло ярамайди. Чунки бу ўринда жондан азиз ука-сингилларимиз-у фарзандларимизнинг бутун адабиётга бўлган нурли тасаввурлари турибди ва уларнинг хиралашуви сабаб бўладиган асарлар битишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

2017 йил мобайнида турли нашриётларда чоп қилинган болалар шеърятини йўналишидаги бир қанча китоб кўлимга тушди. Хусусан, шоира Гуландом Тоғаеванинг “Мен излаган кема”, Очил Тоҳирнинг “Ҳарфлар жамланмаси”, Милтиқбой Хонназаровнинг “Булбул бўлиб сайрайман”, Зухро Бегимнинг “Юртимиз ниҳоллари” ҳамда Набижон Эрматнинг “Ғаройиб кўшиқлар” номли рисоалари. Мазкур китобларга киритилган шеърларда ҳам болалар ҳаётдан олинган шингил лавҳаларга дуч келасиз.

Бироқ бир сўзни такрор ва такрор айтишга тўғри келмоқда: *болалар учун бирор асар ёзишга киришдикми, бу жараёнда бола бўлолмасак, болаларча фикрлай олмасак, уларнинг нигоҳи билан дунёни кўра олмас эканмиз бу йўлда қилган барча ҳаракатларимиз бекор!* Айни шу мақсадда мақола сарлавҳасини ҳам ушбу сўзлардан изладим.

Ҳа, айтгандай, бутун умрини мана шу нурли йўлга бахш эта олган устоз ижодкор Турсунбой Адашбоевнинг айнан болаларга шеър ёзиш машаққатини тўлиқ акс эттирган бир туркум шеърлари ҳам бор.

*“Кигиздан қозиқ ясаб,
Харсанг узра қоққандай”.
Болалардай завқланиб –
Оламга илк боққандай.
Қутилмаган қофия
Кўкда чақмоқ чаққандай!..*

*Яхши китоб учраса
Қайси бола суюнмас,
Суратлардан завқланиб,
Такрор ўқиб, тўйинмас?!
Кичкинтойга шеър ёзиш
Ўйинчоқмас, ўйинмас!*

Бу албатта, шоирнинг катта шеърдан бир парча, холос. Аммо шугина парчадан ҳам болалар шоири бўлишнинг бор масъулияти бўй кўрсатиб турибди. Устоз ижодкор билан ҳаётлик пайтларида шеърый айтишмалар килиб турардик. Устознинг юқорида ўқилган шеърига шогирдлик эркалиги билан, назира йўсинида давом ёзган эдим. Мақола сўнггида хулоса ўрнида ҳам қабул этиш мумкин бўлган ушбу шеърни келтирмоқчиман.

*“Кичкинтойга шеър ёзиш,
Ўйинчоқ, ўйин эмас”.
Лек Турсунбой огага
Бу иш кўп қийин эмас.*

*Таажжуб, бир қарасанг,
Ёш болага дўнади.
Яна бир боқсанг соч-у
Қошига оқ кўнади.*

*Кичкинтойлар тилини
Ўзлаштирган боладай.
Сал кам саксон баҳорни —
Қариш олган “болакай”.*

*Неваралар туришса —
Бироз гапга бўйсунмай,
Дейди, — келинг, ўйнаймиз,
Менинг отим — Туйсунбой!*

*Болалайга бағишлаб,
Шеър ёзаман, биласиз.
Улайни ўқиганда
Қиқий-қиқий куласиз.*

*Сиз хайхаша қилманг кўп,
Жаҳлим чиқса қийиман.
Дўстингизман ва яна —
Туйсун деган шоийман!*

Бир умр болажонларга қувнок шеърлар ҳада этиб, ўзи ҳам беғубор ва самимий болага айланиб кетган сеvimли шоиримиз, устоз Турсунбой Адашбоевнинг ижод йўли ҳаммамиз учун сабоқ бўлгулиқдир.

Туйғулар сўзлайди сирли ривоят

Лайло ҲАСАНОВА

* * *

Окликка бурканди бугун хаяжон,
Бир-бир тўкилмокда ишк деган ҳавас.
Содда тилларимда сизади маржон,
Билмасдим, барчаси абаску абас.

Киприklar пирпирар, туйғулар тўзон,
Юракда дупурлар бебош бу нафас.
Сенга атаганман мингдан ортик жон
Ва яна калбимда асрабман оташ.

* * *

Умр шамолларда соврулар, хайхот,
Кечанинг бугундан қолади ҳаки.
Сароб ҳаёлларга берилма, эй зот,
Сония кийматин ўлчаيمان ҳали.

Кутаман...

Кутасан...

Кутади...

Бирок...

Айт, дўстим, борми бу ҳолга бир чора,
Қадрини киймалаб бир неча бора?
Боргайсан юзингни солиб ўтларга,
Кел, кўнглим, ўзингни қилма минг пора.

Дейман...

Дейсан...

Дейди...

У, бирок...

Лайло ҲАСАНОВА – 1991 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг филология факультетини (ҳозирги ЎзТвАУ) битирган.

* * *

Рухларим адашди, адашди ажаб.
Минг йиллик сирларим қўйдим, вох, гуллаб!
Ўзим ёнган эдим ўшал ўтларда,
Шунда ҳам эдима, муҳаббат талаб.

Зиёлар зар сочи бугун бўйимдан,
Осмонлар ер чизар орзу, ўйимдан.
Ҳар не бўлса, бўлар, Худойим,
Ўздан кечиб севмок, келмас қўлимдан.

* * *

Совутмоқда бугун қўнглимни
Кечагина ёндирган олов.
Бахт йўлига яна бошлайди
Туйғуларни ёндириб лов-лов.

Муҳаббатнинг дарвозаси кенг,
Қабул килар шоҳу гадони.
Азобдир висоли, бўлиш унда тенг,
Бошлаб келади у турли садони.

* * *

Сохиллар сўзлайди сенинг созингни,
Қалбларни чертади шодон шалола.
Тунлари эркалаб сирли нозингни,
Тонгларга бирма-бир этар ҳавола.

Шаксиз, сен эдинг қалбимга беркиниб,
Туйғуларим торин завқли сайратган.
Энди, мен бораман сенга юкиниб,
Бир бор кўрганимда ипсиз боғлатган.

* * *

Бекинмачоқ ўйнайман ёлғизлик билан,
Синамачоқ санар хотира – разил.
Гаплашмай қўйгандим юрагим билан,
Ичидан идрайди энди у зил-зил.

Маконлар – бегона,
замонлар – адаш,
Туйғулар сўйлайди сирли ривоят.
Ҳаммага осонда, соддани алдаш...
О, рух,

сен буюксан,
айла июнат!

* * *

Мен менсизликдан сўрадим мени,
Аммо, чир атрофин излайди ҳалак.
Неларни истадим, югурдим, ана
Мангу ғафлатлардан бездирди фалак.

Ҳар ёқда кезмоқда йиллар, хотира –
Бир ипда тизилган барчаси мана.
Бахт учун умид бор, бор умид яна,
Сени кутмоқдаир кутлуг шодиёна.

* * *

Ловиллайди оташ.

Бу оташ –
зарралардан йиғилган
заррин.

Завққа тўлар,
юраги ёнар,
олисларни кўзлаб
бу гунаш.

Недир,
кимдир
кезар фалакни,
хаяжон

ва
хайратла
тикиб палакни.

Тонг бўзарар
лабин
ботириб тоғга.

(Ҳаёт лаззат,
хаё лаззат.)

Ҳаловатдан,
хароратдан
чизиб тилакни.

* * *

Лайло Ҳасанова шеър ёзаман деб, шеър ёзмайди. Лайло Ҳасанова ичидагини тўкиб солади. Англайсизки, булар иунчаки қалаштирилган сўзлар тизмаси эмас. Уларда қандайдир ўзига хослик, гайриодатийлик бор.

Тўғри, Лайло Ҳасанованинг ёзувларида нуқсонлар бор. Аммо, унинг битикларида: “Сабот берган онингдан, Бошланасжак ҳаётим”; “Буроқ берган руҳимга, Айюб қани танимга” каби мисралар, кўзга яқин ўхшатишлар учрайдики, улар Лайло Ҳасановадан ҳали янада дилбар, муҳими, бус-бутун шеърлар қутилишимизга далил бўла олади.

Ҳабиб АБДУНАЗАР

Бахтиёр АБДУҒАФУР

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ

Роман¹

23-боб. Хиёнат

Бир кечаю-бир кундуз тўхтовсиз юрганларидан отларнинг силласи қуриди. Бирор жойда тўхтаб уларга дам берилмаса бўлмасди. Бирок амирлар бу ҳақда султонга айтгани журъат қила олишмас, ҳатто Содирхон ҳам жим эди. Ҳайтовур, султоннинг ўзи нафас ростлашга қарор қилди ва қарвонни тўхтатди. Ходимлар дарров унга чодир тикишди. Ювиниб, бирмунча ўзига келиб олган султон негадир Қутлуғхоннинг ўзини ҳузурига чорлади. Чодир ёнида турган Содирхон бу илтифотга аввало ўзи ноил бўлишини қутганди. Султоннинг қароридан кўнглига хавотир оралади. Ортиқ ваҳимага берилишни истамай, ўлгудек чарчаган бўлса-да, чодир ташқарисида кутиб туришни лозим топди.

Қутлуғхон чодирга кирганида султон қалин тўшалган кўрпачалар устида бўлишга ёнбошлаб ётарди. Чодирга одам киргач қўзғалиб, чорлана қуриб ўтирди.

– Ўлтиринг, Қутлуғхон жаноблари! – деди у.

Қутлуғхон шошиб қолди. Султон ҳузурда одатда ўтирилмас, тик турилганича унинг сўзларига қулоқ тутиларди. Қутилмаган таклиф ортида муҳим масала муҳокамаси борлигини Қутлуғхон сезди. Қиличини тўғрилаб, султондан анча пастроқда шундоқ гиламга ўтирмоқчи бўлганида султон:

– Юқорига ўтинг, Қутлуғхон жаноблари! Ёнимиздан жой олинг! – деб қолди.

Ҳали ўтиришга улгурмаган Қутлуғхон тиззалаганича султон қаршисига борди ва тиз чўкканича омонат ўтирди. Султон ёнидаги кичикрок пўлат сандиқчани очиб ўрам қилинган мактубни олиб, Қутлуғхонга узатди:

– Қутлуғхон жаноблари, мана шуни бир ўқинг!

Қутлуғхон ўрамни қўшқўллаб олди. Фақат султоннинг назари тушиши лозим бўлган мактубни журъати етиб-етмай очди. Султоннинг таъқиб этаётган нигоҳи остида ўқишга киришди. Сатрлар ичига шўнғий бошлағач эса қаршисида салтанат ҳукмдори ўтирганини унутиб, “астағфируллоҳ!” деб юборди. Охиргача ўқимай султонга юзланди.

– Шундай мактублардан икки-учтаси илкимизга келиб тушмиш! – гап бошлади султон. – Булар амирларимизга юборилмиш.

– Хабарим йўқ экан, султон ҳазратлари...

Султон унинг жавобида икки маънони ўқиди: биринчиси, чиндан ҳам хабарим йўқ; иккинчиси, бундай мактубни олмадим... У бир муддат Қутлуғхоннинг кўзларига тикилиб қолди. Худди маҳкумни тергов қилаётгандек. Буни туйқус кўнглидан ўтказган Қутлуғхон кўзларини ерга қадади, ўнғайсизланди.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

– Сизга ишонамиз, Қутлуғхон жаноблари, – давом этди султон. – Сабаби, сиз йигитлик чоғингиздан хонадонимиз хизматидасиз, аввалги юришларимизда доим черик илғорида бўлиб, садоқатингизни қиличнингиз ила исботлаб келгансиз. Бу борада сиздан кўнглимиз тўқ.

Султоннинг эътирофидан Қутлуғхоннинг кўзларига ёш келди.

– Менга ҳамроҳ бўлган бу одамлар орасида мен уч кишига ишонаман, Қутлуғхон жаноблари. Бири сиз. Қолганлари Тождидин Ҳасан ва шахсий фаррошим Мукарробиддин.

Қутлуғхон унинг сўзларидан хайратга тушди. Султон нега бундай деяпти? Ёки уни синаяптими? Ахир атрофида шунча саркардалар бўлса! Қолаверса, бари яқин қариндошлари. Султонни ҳимоя қилаётган харас ҳам Содирхоннинг измида. Йўқ, бу сўзлар синов учун айтилмаяпти. Бу мактубнинг ошкор этилиши ҳам бежиз эмас.

– Мактубдан мурод нима эканини билмаймен, – султоннинг овози унинг ўйларини тўзғитди. – Буларни ким ёзгани ҳам менга қоронғи. Лекин кўп яқинларимдан, амирлардан гумоним бор.

Қутлуғхоннинг кўнглидан турли хаёллар ўтарди. Султоннинг бекорга шахардан-шаҳарга кўчиб юрмагани, бир ерда муқим турмагани балки шу мактублар сабаблидир? У яқинларининг фитнасидан қўрқими? Бироқ бу ўйлари унга эриш туюлди.

– Мактубни ким ёки қимлар ёзган бўлиши мумкин, Қутлуғхон жаноблари? – туйқус сўраб қолди султон.

Қутлуғхон нима дейишини билмасди. Мактубда султон амирлари Чингизхонни интиқ қутишаётгани, ҳокондан биргина ишора етса унинг хизматига киришлари баён қилинади. Ким Чингизхонга бундай маънода мактуб юбориши мумкин? У ўйлаб ўйига етолмасди.

– Султон ҳазратлари... содик қулингиз ожиз...

Султон қўлини мактубга чўзди. Қутлуғхон шоша-пиша уни султонга тутди.

– Қутлуғхон жаноблари, сиздан бир илтимосим бор.

– Қулоғим сизда, султон ҳазратлари, – Қутлуғхон кўзғалиб олди.

– Сиз кўп савашларни кўрдингиз. Жалолиддиннинг ёнида тулинг! Жалолиддин ҳали ёш... сиздек кишиларга муҳтожлиги бор! – султоннинг сўнгги сўзлари титраб чиқди. Бўзига нимадир тикилгандек бўлиб давом етолмай қолди. Кўзларида ёш кўринди.

Қутлуғхоннинг кўнгли бузилиб кўзларини ерга қадади. Анчагача султоннинг кўзларига қарашга журъат эта олмади. Миясида энди султоннинг сўзлари айланарди: “...Жалолиддиннинг ёнида тулинг!” Нега бундай деди? Кўнгли бирор нарсани сезими? Нега Қутбиддин ёки Гиёсиддин эмас, айнан Жалолиддин? Демак, демак... султон ҳам бутун умид Жалолиддиндан эканига ишонибди-да!

Чодир ташқарисида Мукарробиддиннинг аста томоқ кириб олгани ва овози эшитилди:

– Султон ҳазратлари, таом тайёр, ижозат берсалар ҳозирлик кўрсак.

– Ижозат!

Шошиб қолган Қутлуғхон ниҳоят кўзларини ердан узиб султонга қаради.

– Султон ҳазратлари, руҳсат берсалар сизни холи қолдирсам.

Султон бош ирғаб қўйди. Қутлуғхон ўрнидан туриб чодирдан чиқди.

Султон билан суҳбат Қутлуғхоннинг ўй-хаёлларини остин-устун қилиб юборганди. У ўз ўйлари билан холи қолиш умидида султон амирлари ва хараси тўхтаган жойдан нарироққа кетмоқчи бўлди. Тун қирган, самода юлдузлар живир-живир қилади. Қутлуғхон хаёллар билан қанча юрганини билмади. Қутилмаганда нарироқда уч-тўрт кишининг гўнғир-гўнғир гаплашаётгани қулоғига чалинди-ю ўйлари узилди. Гоҳ овозлар пасаяр, гоҳ қимдир асабийлашиб баланд овозда гапириб қоларди. Улардан бирининг овозини Қутлуғхон таниди – Содирхон! У қуйиб-пишиб гапирарди:

– Султоннинг ўзи ҳам қаёққа кетаётганини билмайди! Бу кетишда ҳаммамизни абгор қилади! Ишончли кишилар Чингизхон тез кунларда салтанатни эгаллашидан сўзламоқдалар!

– Тўғри, лекин бу иш хатарли! – дерди бошқаси. – Султон чериги ҳали кучли. Жалолиддин бугун-эрта доруссалтанага келади, дейдилар...

– Бўлмаган гап! – кизишди Содирхон. – Самарқанд ҳам бугун-эрта Чингизхон илқиға ўтур! Чингизхон бир зарб ила Ғазнини ҳам, Гурганчини ҳам олур!..

– Нима қилишни маслаҳат берурсиз? – учинчиси ўртага қўшилди.

– Султонни ўртадан кўтармок лозим! – деди Содирхон. – Кейин Чингизхонни олдиға борсак бизни куруқ қўймас!..

Қутлуғхон титраётганини сезиб қолди. Ҳам қулоқларига ишонмасди. Наҳотки бу сўзни султоннинг энг яқин мусохиби, ҳам қўриқчиси айтаётган бўлса?! Назарида қандайдир кўркинчили, алок-чалок туш кўряпти-ю, Содирхон унда олабўжига айланган. Содирхоннинг сўзлари унинг хаёлларини узди:

– Шу кеча ишни битирамиз! Бу ишни ўзим бажарурмен, ёнимда турсанглар бўлди!

– Маъкул!

– Маъкул!..

Қутлуғхон эҳтиёткорлик билан ортиға қайтди. Тожиддин Ҳасанни топди. Тутила-тутила ҳозиргина гувоҳи бўлган фитнадан уни огоҳ этди. Тожиддин Ҳасан дарров хос навкарларни белгилаб, уларни султон чодирга атрофиға қўйди. Қутлуғхон ва Тожиддин Ҳасан ҳозирча буни султонга айтмасликни маъкул топишди ва чодирдан нарироқда, кўздан холи жойда турадиган бўлишди. Орадан бир муддат ўтгач Содирхон кўриниб, Қутлуғхон сергак тортди. Содирхон бемалол чодирға кирди, соқчилар унинг йўлини тўсишға ҳаддилари сиғмади. Қутлуғхон унинг ортидан юрди ва ҳар эҳтимолға қарши қиличининг дастасидан ушлаб олди.

Содирхон чодирға кириши билан қиличини яланғочлаб, тўшақда ётган султонға зарба бермокчи бўлди. У қилични баланд кўтарганида қутилмаганда ғалати қалқиб “хик” деди-ю ортиға аста ўғирилди. Ундан икки-уч қадам нарида Қутлуғхон турар, унинг ортида қўлида машғала кўтарган Тожиддин Ҳасан бор эди. Баланд овозлардан чўчиб уйғонган султон бир Қутлуғхонга, бир Тожиддин Ҳасанга, бир жон таслим этаётган Содирхонга қаради. Ниҳоят, нима бўлганини тушуниб:

– Майдонда мардлардек кўксингдан эмас, номарддек ортингдан тиғ единг! – деди тиззалаб қолган Содирхонга.

Содирхон сўнгги кучини тўплаб яна қиличини кўтаришға уринди. Бу сафар Тожиддин Ҳасан унинг елкасига тешиб қулатди. Содирхон бир-икки хириллади-ю узилди. Султон нигоҳини ундан кўчириб Қутлуғхонга қаради.

– Қутлуғхон жаноблари, – деди у титроқ овозда. – Сизни бизға Оллоҳ ҳамроҳ қилиб юборди! Тангри таолоға беадад шукрлар бўлсин.

– Оллоҳға беадад шукрлар бўлсин, султон ҳазратлари! – деди Қутлуғхон. – Сизни ўз паноҳида асради!..

Тонг ёришар-ёришмас Султон Аловуддин йўлга тайёрланишни буюрди. Яна ўша васваса уни оромини ўғирлаган, ҳамма кўзига ёв бўлиб кўринар, тезрок бу ердан кетишни хоҳларди. Жўнаш арафасида Қутлуғхонга сўнгги сипоришларни берди:

– Жалолиддин иншоллоҳ Гурганчға қайтмиш! Сиз унинг хизматига боринг, Қутлуғхон жаноблари! Сизға энди ўзимға ишонгандек ишонамен!

– Маъкул, султон ҳазратлари! – қўлини кўксига қўйиб деди Қутлуғхон.

Султон уни бағриға босди, юзини юзига қўйди. Қутлуғхон унинг юзидаги кўзёшларни сезиб ғалати бўлиб кетди. Султон ва Қутлуғхон шу ерда ажрашдилар.

Султон ўзига содик навкарлари билан тун қўйнига сингиб кетди. Қутлугхон ўзига қолдирилган бир даста навкар билан Гурганчга юзланди...

24-боб. Мақбарасиз ҳукмдор

Чағалайларнинг кўнгилни эзадиган, ҳазин қўшиғи соҳилга келиб урилаётган кучли, улуғвор тўлқинларнинг шовуллаши орасида эшитилиб қолади. Кулзумнинг¹ шарқий уфқи булутлардан тамом қора тортган, қорамтир тус олган денгиз нотинч мавжланади.

Фақат ятакда қолган султон Аловуддин соҳилдаги тошларни аста босиб келиб, йиллар давомида асов тўлқинларда ювилаверганидан силликлашиб кетган харсангтошлардан бирига ўтирди. Ёмғир унинг юз-кўзларини ювиб, унда-бунда оқ оралаган қуюқ қора соқол-мўйловини ҳўл қилса-да бунга эътибор бермасди. Кўзлари соҳилдаги чўнг қоятошларга урилиб, ювош тортганича ортига қайтаётган тўлқинларни кузатса-да, фикри ҳаёлини бу тонг кўрган туши эгаллаб олганди. Тушига отаси султон Такаш кирибди. У ўзига қурдирган мақбарадаги сағана тоши устида қоғоғини солиб ўтирганмиш. Бир вақт имлаб ўғлини ёнига қорлабди. Султон Аловуддин мураббаъ тарҳли, гумбази қулоҳий, пешток равоғи сопол муқарнаслар билан пардозланган мақбарага кирибди. Тобадонлардаги машъалалар пойгумбаз ва гумбаздаги мунаққаш кошинларни ёритиб, хилхонага ажиб сирлилик берармиш.

– Сен ўзингга нима қолдирдинг? – сўрабди отаси.

Султон Аловуддин жавоб беролмай қаловланиб қолибди.

– Ҳеч нима қилмабсан-ку!

Султон Аловуддин кўзларини яширишга уринибди.

– Сенинг ҳатто... мақбаранг ҳам йўқ!..

Султон Аловуддин сесканиб кетди. Тобора қутуриб бораётган тўлқинлар шовкинида чағалайларнинг овози ҳам эшитилмайди. Қулоқлари остида отасининг сўнгги гаши янграй бошлади: “Сенинг ҳатто... мақбаранг ҳам йўқ!..” У беихтиёр инграб юборди. Шунда туйқусдан ёдига Асадобод довоғида халифа устига тортилган қўшини қор остида қолиб, пароканда бўлгани, қор-ноқор ортига қайтаётган қўшинни йўлда турли қабилалар талаганлари, Гурганчга етиб келмасдан эшитган дарвешларнинг жаҳрларидаги: “Халифадири Оллохнинг ердаги сояси, кимки унга қилич қўтарса етгусидир Унинг лаънати!” деган сўзлар тушди. У бу сафар алам ва қорасизликдан яна инграб юборди.

“Наҳотки... лаънатга учраган бўлсам!” – аламли ўй унинг юрагини қуйдириб ўтди. Йўтал тутиб, унинг зўридан букчайиб қолди.

– Онҳазрат!

Султон овоз келган томонга қаради. Малик Тожиддин Ҳасан қўл қовуштириб турарди.

– Онҳазрат, сизга арзимас муждам бор эди.

– Мужда?! Қандай мужда экан?

Тожиддин Ҳасан бир муддатли иккиланиш ва тараддуддан сўнг гап бошлади:

– Кеча айтган гапингиз қулоғимга чалинмиш эрди. Шунга содик хизматкорингиз сизга бир тулпор келтириб эдим.

Султоннинг тунд юзи ёришиб, уюлган қошлари аввалги жойларига қайтдилар.

– Тулпор! Не улуғ мужда! Қани у?

Султоннинг хурсанд бўлиб кетганидан журъати икки ҳисса ортган Тожиддин Ҳасан:

– Онҳазрат, чодирингиз ёнида турибди. Истасангиз хозирок келтирамен, – деди.

– Хожати йўқ. Ўзим бориб қўрамен.

Султон ўрнидан туриб, чодир томон юрди. Унинг ортидан эргашаркан, Тожиддин

¹ Каспий денгизи.

Ҳасаннинг ёдига унинг Жайхун бўйларидаги шикор чоғида, майин шаробдан сархушлигида айтган гаплари тушди: “Агар хоҳласам амири-охуримиз Ихтиёридин қўл остидаги ўттиз минг отни бир динор ҳам сарфламай икки баробар кўпайтиришим мумкин. Давлатим яйловларидаги чўпонларга биттадан от келтиришни буюрсам бас, отларим олтмиш мингдан ортади”. Тожиддин Ҳасан билинар-билинимас хўрсиниб қўйди.

Жалолиддин отасини Нишопургача кузатиб келди; Қутлуғхонга сўнгги сипоришларни бергач, Хўросон мулклари химояси учун ортага қайтди. Султон эса Нишопурда кўп қололмади – хуфиялар мўғул қўшини ортларидан тушганини сезиб қолишди. Чингизхон султон Аловуддинни тутиш учун моҳир ва кўркмас жангчилари, ашаддий каллакасарларини юборган, улар бир зум бўлсин султонни нафас ростлашга қўйишмасди. Таъқибчилар алков, мулк ва амал таъмасида тўхтамас, султонга етай-етай деганида хараснинг жонбозлиги сабаб, ниятларига ета олишмасди. Харас қурбонлар бериб бўлсада ҳукмдорни қутқариб қоларди. Султон Исфизарга келганида мўғуллар яна унга етиб олишди. Унинг қўлга тушиши аниқ бўлиб қолди. Бироқ, харас яна унинг жонига оро кирди. Ҳатто султоннинг айрим аъёнлари ҳам қилич олиб савашга кирди. Икки ўртада жанг оғир, шиддатли бўлди. Харас ҳам, мўғуллар ҳам кўп қурбонлар беришди. Мўғулларнинг шиддати заиф тортганда султон яна қочишга улгурди ва Давлатободга етиб олди. Шу тариқа, у қоча-қоча Қулзум соҳилидаги бандаргоҳга етди. Энди қочадиган йўл йўқ – қаршисида чексиз кўринадиган денгиз, ортида эса мўр малаҳдек ёпирилган мўғуллар. Ёғий отликлари бандаргоҳда кўриниш берганларида султон бир амаллаб марқобга² олинди ва денгиз ичига сузиб қутулди. Орадан бир ой ўтди. Ирок мулкларидан Боласоғунгача салтанат тузган султон Аловуддин Муҳаммад бир гуруҳ аъёнлари билан кимсасиз оролда ёлғиз қолган. Ҳадик ичра кун санайди, катта ердан хушхабарларни интиқ кутади. Аксига олиб, оролга ҳеч ким келмайди...

Тожиддин Ҳасан кеча тунда марқобда навкарлари билан оролдан қуруқликка яширинча ўтган, озиқ-овқат, сув олганди. Бу нарсаларни келтирган кишининг оти азбаройи ёкиб қолганидан уни икки баробар нарҳига сотиб олиб, султонга тортиқ этишни кўнглига тугиб қўйганди.

Султон ер тепиниб турган, қоп-қора саман отнинг тизгинидан тутиб, чодир аτροφидида етаклаб юрди. Совғадан азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан Тожиддин Ҳасанга юзланиб:

– Муждангиз маъқул, – деди.

Тожиддин Ҳасан астойдил қуллук қилди. Султон содиқ аъёнига ёлғиз миннатдорчилик билдириш билан қаноатланмади:

– Қоғоз ва давот келтиринг!

Уларнинг ортида қўл қовуштириб турган даватдор³ шошиб қолди. Анчадан бери унинг хизматларига муҳтожлик сезилмаганидан қоғоз ва давот келтириш хийла кечикди. Даватдор асбобларни кимга беришни билолмай, иккиланиб қолди. Султон муншійси ҳозир оролда эмас. Унинг ўзи эса нома ва ёрлиқларни ёзган эмас. Даватдорни бу ўнғайсиз аҳволдан Тожиддин Ҳасан қутқарди – у қоғоз, давот ва сиёҳдонни олди. Бу вақтда ўй суриб қолган Султон Аловуддин ҳаёлларидан бош кўтариб, энди муншійликка бел боғлаган Тожиддин Ҳасанга юзланди.

– “Мен ким Искандари Соний Султон Қутбиддин Муҳаммад ибн Такаш ибн Эларслон ибн Ануштегин садоқатли ва ҳоҷатбарор ҳодимимиз Тожиддин Ҳасанга ўз мулкларимиздан иктоъ белгиладим...”

У анчагача давом этолмай қолди. Аъёнлар қўл қовуштирганларича унинг оғзига

² Кема.

³ Султонликда ёзув қуролларини ташувчи одам.

термилиб турардилар. Султон ёнида турган силохдоридан кинига дуру гавҳарлар кадалган ханжарларидан бирини олиб, Тождиддин Ҳасанга узатди. Аввалига икки-лаиб қолган Тождиддин Ҳасан ханжарнинг нега узатилаётганини англагач, дарров уни қўшқўллаб олди. Бундайин “орол фармон ёки ёрликлари” Султоннинг дабдабали муҳрисиз ёзилиб, ҳукмдор уларни ўзининг буюмлари: қимматбаҳо узуклар, нафис рўмолчалар ёки Тождиддин Ҳасанга берилгани каби бебаҳо ханжарлар билан тасдиқларди. Чунки султоннинг муҳрларини олиб юрувчи мулозими Исфизардан Давлатободга қочаётганларида мўғулнинг ўқига учганди.

– Ўғлимиз Жалолиддинга элтинг!

Жалолиддин исмини эшитиб, аёёнлар дарров кўз уриштириб олишди. Авваллари тўнғич шахзоданинг исми қўп ҳам тилга олинавормасди. Айниқса, малика Турконнинг иродаси ортидан иккинчи шахзода Қутбиддин валияхд дея эълон қилинганида арқони давлат Жалолиддиннинг олдий амирлар каторидан жой олишига ишонди ҳам. Аммо Яратганнинг ёзуғи бошқача экан – замона алғов-далғов бўлди-ю, Қутбиддинни биров эсламай қўйди, энди қувғиндаги Султон илкидан омад кетган, ягона умид Жалолиддин эди. Кейинги кунларда у тўнғичига тез-тез мактублар ёздирар, чопар ортидан чопар юборарди. Мактубларни ўзи айтиб, ёздирар, ўрам қилиниб, муҳр урилгандан кейин эса Жалолиддин ҳақида сўзларди. Ҳатто, кеча окшом таом учун ўтирган бахтсиз ҳукмдор шарбат тўла идишни қўлига олиб, ўз-ўзидан Ирғиз савашидидаги Жалолиддиннинг жасоратидан сўзлаб кетди. Унинг майдонда қандай от чоптириб, қилич сермашини кўрган шохидларнинг ҳикоятларини айтиб, қутилмаганда хўн-хўн йиғлаб юборди. Тождиддин Ҳасан ўз кўзёшларига ғарқ бўлаёзган ҳукмдорининг сўзларидан сўнгсиз афеус-надоматларни ўқиди.

– Амрингиз бош устига, онҳазрат, – Тождиддин Ҳасан астойдил юкиниб, қуллук қилди.

Султон Аловуддин қўли билан ишора бериб, ёлғиз қўйишларини буюрди. Унинг биргина сўзи ва ишорасига илҳақ бўлиб, қўл қовуштириб турган аёёнлар дарров ортларига чекинишди. Султон холи қолиб, яна денгизга юзланди. Бу сафар унинг сувлари янада улғувор бир қуч билан мавжланар, еру кўкни сувига чўктирадиган важохатда эди. Қулзумдан Ирғиз соҳилларигача қудратли салтанат тузган ҳукмдор эса тобора қучга тўлаётган тўлқинлар қаршисида ожиз қолганди.

Чағалайларнинг мунгли қўшиқлари энди анча қучайган эди...

25-боб. Шайхул-валитарош башорати

Икtidор соҳиби бўлганида Искандарнинг навбасини эслади-ю, унинг очик кетган қўллари хотирига келмади. Тўшакда ётиб, туйқус шуни эслади. Худди табибнинг аччиқ эзиб ичгисини ичгандай Султон Аловуддиннинг юзлари буришди.

“Навбани эсладим, очик кетган қўлларни-чи!” Султонни йўтал тутди. Ходимлар йўтал зўридан қийналаётган султоннинг елкасидан олишди. Кундан-кунга қучайиб, давоси кўринмаётган йўтал бирпасда султоннинг вужудида қолган сўнги кучини ҳам сўриб олди. Йўтал кетиб, хийла ўзига келгач хиркирок овозда сўради:

– Ж-жалолиддин... келдимми?

Ходимлар ортида турган Тождиддин Ҳасан олдинга суғурилиб ўтди.

– Онҳазрат, шахзоданинг чопари келган! Ўғлингиз ҳозир марқобда эканлар, иншоллох, етиб келадилар, – деди у.

Султон тин олиб, ўрнига чўзилди, вужуди яна бўшашди. Тождиддин Ҳасан бир муддатли тараддуддан сўнг қўлини дастрўмолга ҳафсала билан артиб, султоннинг пешонасига қўйди. Унинг иссиғи баланд эди.

– Жалолиддин... – алахсиди султон.

Тожиддин Ҳасаннинг кўнгли бузилиб, кўзларига ёш келди. Анчагача ўзини кўлга ололмай, кўзёшлари юзини ювишига кўйиб берди.

— Жалолиддин... — бу сафар овоз анча заиф чикди. Бу овоз илгари тахта савлат тўкиб, виқор ўтирадиган, сўзлари кишиларнинг ваҳмини келтирадиган ҳукмдорнинг овозига сира ўхшамасди.

“Онҳазрат... фикрларини ўзгартирган кўринадилар, — хаёлга борди Тожиддин Ҳасан. — На валиаҳд Қутбиддинни ва на Ғиёсиддину Рукниддинни ёдга олдилар. Факат Жалолиддин”.

Тожиддин Ҳасан бу уч ака-укадан ҳам, Жалолиддинни аллақандай илҳакланиб кутарди. Гўё Жалолиддин билан аввалги кудрат, шуқух кайтадигандек, умидсизлик олган юраклар яна шодликка, масрурликка тўладигандек. Қани энди ўша масъуд дамлар? Аввалги ҳукмфармо кунлар... Тожиддин Ҳасаннинг кўнгли яна увишди.

— Жалолиддин... келдими? — яна сўради султон.

— Йўқ... — деди журъати етиб-етмай Тожиддин Ҳасан.

Султон бошини ёстиққа кўйиб кўзларини юмди. Кўз олдида... саройни тарк этаётган шайхул-валитарош Нажмиддин Кубро ҳазратлари гавдаланди. Бундан йигирма йил аввал у туйқус мажлисни тарк этган, ўзига аён бўлган башоратни айтишни лозим топмаганди. “Демак... демак, ҳазрат буни билган!” — аламли ўй юрагини куйдириб ўтди. У дарҳол ўрнидан туриб олди, ёдига йигирма йил аввал Аламут сафаридан қайтганларидан кейинги воқеалар тушди...

Қоҳира қалъаси фатҳ этилганига ҳали кўп бўлмаган. Энди султон Такаш қўшини исмоилийлар пойтахти Аламутни камал қилган. Бу ердан ҳатто куш ҳам учиб чиқа олмайди. Хоразмшоҳнинг мохир мерганлари қалъадан учирилаётган алоқачи кабутарларни уриб туширишади. Уларнинг оёқларига боғланган хатлар султонга пешма-пеш етказилиб турилади. Улардан англашиладики, Аламутнинг аҳволи оғир, фуқаронинг силласи қуриган. Эрга-индин унинг ҳам фатҳ этилишига шубҳа йўқ. Аммо Гурганчдан келган мактуб Аламутнинг жонига оро кирди. Шахзода Аловуддин ўғиллик, султон Такаш эса неваралик бўлибди! Султон энди бобо! Қамал чўзилиб кетганидан сўнгги кунларда анча тунд, серзарда бўлиб қолган султоннинг чехраси бирдан ёришиб кетди. Хиёлатданми ёки ота риоясиданми, ипак чодирнинг бир четиди қимтиниб турган шахзода Аловуддиннинг ёнига бориб пешонасидан ўпди.

— Ота бўлдингиз, ўғлим, Тангри таоло муборак қилсин! — деди у.

Шахзоданинг юзларига қизиллик югурди, кўзларини ерга тикканича деди:

— Қуллук, ота...

Султон Такаш бироз ўйланиб тургач аввал ўғлига, сўнг лашкарбоши ва амирларига қаради:

— Гурганчдан келмиш бу қувончли хабардан кўнглимиз тоғдек қўтарилмиш, алҳамдулиллоҳ, — деди у. — Бундок кунларда Аламутга омонлик берайлик. Жарчиларга айтинг, шаҳар аҳлини қароримиздин огоҳ этишсин!

— Маъқул, онҳазрат! — амирлар бирдек таъзим қилишди.

— Сиз доруссалтанага эртарок қайтасиз, — шахзодага бакамти бўлиб деди султон Такаш. — Насиб қилса юртга тўй-томошо берурмиз, ўғлим.

Шахзода яна қизаринди. Кўзларини ердан узмай “маъқул”, дея олди, холос.

Гурганчда тўй.

Карнай-сурнайлар, ногоралар овози доруссалтанани тутган. Шаҳар майдонида катта дор тикланган. Машҳур дорбоз Сайфиддин Хевакий шогирдлари билан дор устиди

ақлини шошириб қўядиган ўйинлар кўрсатади. Дор атрофини чирмовукдек зич ўраган оломондан ўтилса ҳинд юртида яшаб, ҳар хил ёввойи ҳайвонларни ўргатиш илмини эгаллаб қайтган, халқ орасида “ҳинду морбоз” лақаби билан машҳур Тангрикули йўғонлиги паҳлавонларнинг билагидек-билагидек келадиган қўлвор илонларни рақсга туширади. Дорбозлар ва морбозни ортда колдириб, тахминан эллик-олтмиш кадамлар юрилса бозор майдонига чиқилади. Бу ерда ҳам халқ тўпланган. Майдонга тикланган кенг супада раққосалар шўҳ, ёқимли куйларга ажиб, гўзал рақсларни ижро этадилар. Гурганчининг мохир раққосаларидан ташқари румо ва ҳинд элларидан келтирилган раққосалар ҳам санъатларини кўрсатадилар. Махсус тайинланган кассоблар, султон отарларидан ажратилган бўрдоки қўйларни бўғизлаб, қўли-қўлига тегмай ишлаётган ошпазларга етказадилар. Қатор қўйилган дошқозонларда эт қайнайди. Тўй-томоша майдондан кенг тошйўлак билан юриб, султон Аркига кирилса ташқаридагига қараганда анча жонли, завқли томошаларга дуч келинади. Бир қатор тизилишиб ўтиришган хонандаю машшоқлар шўҳ-шўҳ куйларни чаладилар. Аввал “Сурнай лазгиси”, сўнг “Алиқамбар” куйлари одамларни сел қилади. Кейин эса ҳофизлар дилтортар қўшиқларни куйлайдилар. Саройдаги аъёнлар ва атроф-жавонибдаги вилоятлардан келган ҳокимлар, элчилар кураш мусобақасининг бошланишини интиқлик билан кутадилар. Султоннинг ўзи полвонлар баҳсига рухсат берган, девон амалдорлари ғолибга қилинажак пешкашларни тайёрлашган. Доруссалтанга ташриф буюрган меҳмон – ноиблар, элчилар, вазирлар ва Олий Девон амалдорлари ўз юртларидан алпкомат, тоғни урса талқон қиладиган полвонларини келтиришган. Кимдир халифанинг девкомат хабаш паҳлавонини мактайди, алоҳида сифатларини таърифлайди. Яна кимдир исфахонлик полвоннинг ғолиб бўлишини тахмин қилади, ўтган йилги Наврўз байрамида шерозлик ўғлонни қандай енгганини сўзлайди. Хуллас, кураш бошлангунча бахслар, тортишувлар тугамайди. Ниҳоят кураш бошлангани эълон қилинди. Ҳожиблар, вазирлар, амирлар, ноиб ва элчилар “дув” этиб ўрниларидан кўтарилишди. Кимдир Арк айвонидан, яна кимдир эса майдондан туриб курашни кузатмоқчи. Дастлаб жарчи султон Такашнинг ғолибга олий мукофот – икки ёшли қорабайир ҳамда бирмунча тилло динорларни белгилаганини эълон қилиб юборди. Курашни интиқлик билан кутаётган одамлар “ув”лаб юборишди. Кураш бошланди. Ғазилик полвон бомиёнлик полвонни, исфахонлик полвон эса жандлик рақибини енгади. Ҳамма гурганчлик Шамсуддин полвоннинг гиламга чиқишини кутарди. У майдонда кўринганида оломон жонланди, у ер-бу ердан овозлар эшитилди: “Бардам бўл, Шамсуддин!”, “Бўш келма, Шамсуддин!” Гурганч аҳли орасида бир гап бор: “Паҳлавон Махмуднинг қандай бўлганини билмоқчи бўлсанг Шамсуддинни кўр!” Баҳайбат, алпкомат Шамсуддин ўттизга ҳам бормаган, елкаларида биттадан навқарни ўтқизиб, қалъа девори устида югуриб айланиб чикса ҳам чарчамайдиган йигит. Унинг биринчи рақибни ҳиндистонлик полвон бўлди. Кураш бир дақиқа ҳам давом этмади – Шамсуддин рақибини ердан даст кўтариб, “усули пурёйивали”ни қўллаб, курагини ерга теккизди. Халқ гувуллади, бир овозда ғолибни олқишлай бошлади. Шамсуддин қўлини кўксига қўйиб, халққа таъзим қилди...

Шу пайт доруссалтанга шайх ҳазратлари Нажмиддин Кубронинг ташриф буюргани хабари келди-ю султон курашни ҳам эсидан чиқариб, унинг истиқболига ошиқди. Шайхни Арк дарвозасида қаршилаган султон уни саройга бошлади.

Ҳарамдан қақалокни олиб чиқишиб аввал султонга туткизишди. Султон набирасига меҳр билан тикилиб, сўнг шайхга узатди. У эса нафис оппоқ матога йўргакланган, пишиллаб ухлайётган қақалокни авайлаб, озор етказишдан кўрқкандек қўлига олди. Муридлар аввалдан тайёрлаб қўйилган беланчакни келтиришди, шайх унга қақалокни охиста ётқизди. “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим” деди-да, қўлларини кўтариб, кулоқларига

теккизди. Кўзларини ярим юмганича азон айтиб, такбир туширди. Сўнг чакалокнинг кулоғига уч марта пичирлади: “Жалолиддин! Жалолиддин! Жалолиддин!”

Шайхни кузатиб турган султон Такашнинг бўғзига нимадир тикилиб, кўзлари ёшланди. Ўғли Маликшоҳ ўлганида “ишимнинг муносиб давомчисидан айрилдим” дея роса ўкинганди. У билан шукуҳли, шавкатли кунлари тугагандек эди. Бирок ҳозиргина кулоқларига азон айтилган гўдак Маликшоҳданда улуғ ишларга кодир эканлигига, хоразмшоҳлар доврўғини дунёга танитишига ишонарди.

– Ҳазратим, – титроқ овозда шайхга мурожаат қилди у. – Набирамнинг келажигидан сўзланг!

Шайх ҳазратлари жилмайди. Беланчакдаги чакалокни – Жалолиддинни яна аста кўлига олди, унинг юзларига тикилди. Ҳазратнинг кўзлари ғалати кенгайди, қорачиғи тортиб кетгандек туюлди. Лаблари титраб, тиши-тишига тегмай қалтирай бошлади. Гавдаси хиёл олдинга эгилди, елкалари учаётгани сезилди. Уни кузатиб турганлар бунинг сабабини дарҳол англашди – ҳазрат таважжух ҳолатига қираётган эди. Рухоний қуввати олами сағирдан ошиб, олами кабирга сайр қилаётган эди. У ғалати чайқалди, юзида тушуниксиз ифода кўринди. Кўп ўтмай ўзига келгандек бўлди, кўзларини юмганича чуқур-чуқур нафас олди. Девоннинг улуғвор ва кенг золига анчага чўзилган жимлик чўкди. Шайхнинг узок сукутга толгани кўпларни, айниқса султонни ўйга, ташвишга солганди.

– Ҳазратим, қандай битикларни ўқидингиз?

Шайх уйқудан чўчиб уйғонгандек унга қаради. Бир муддат тили сўзга айланиб-айланмай турди. Аён бўлган нарсаларни қандай баён этишни билмай қийналди. Кўз олдидан хануз олов, қон ва оху нолалар ичра қилич сермаётган, қорабайирида мағрур ўтирган суворий йигит кетмасди. Унинг атрофида китоблар, мадрасалар, шаҳарлар ёнади, одамларнинг фарёди эшитилади. Ана шу қонли ва оловли издиҳом ичра Жалолиддин кўздан ғойиб бўлди. Унда шайх ўзини ҳам кўрди – у олов ичида байроқ кўтариб олган...

Шайх салтанат олов ичра қолишини ҳис қилди. Чакалок – Жалолиддин эса ана шу оловни ўчириш учун кўлида қилич билан майдонга чиқади. Китоблар, мадрасалар ва шаҳарларнинг ёниши салтанат жиддий хавф остида қолишидан дарак, Жалолиддин билан эса... Хоразмшоҳларнинг шавкати сўнади. Албатта, бу ҳақда султонга очик айтиб бўлмайди, қолаверса, бугун доруссалтаната тўй, хурсандчилик.

Узоқ вақт сукутда қолгани туйқус ҳаёлидан ўтган шайх деди:

– Султон ҳазратлари, Оллоҳ насиб қилса набирангизнинг доврўғи бутун дунёга таралажак! Жалолиддин номи салтанатингиз душманлари дилига гулу солажак!..

Шайхнинг бу жавобидан султон қаноатланмади, ҳам унинг ниманидир яшираётганини кўнгли сезди.

“...Демак, Жалолиддиннинг доврўғи... мўғулга қарши курашда чижажак!” – йигирма йил аввалги ҳазратнинг тилига очик-ошкора чиқара олмаган башоратини янада яққолроқ англади султон.

26-боб. Умархон Сабурхон қатл этилади

Кўкда юлдузлар милтиллайди. Атрофдаги навкарлар, чодирлар ёнида ёнган гулханлар демаганди жимжитлик, зимистон. Кичикрок чодирлар ўртасида малика Турконнинг баланд ипак чодир. Атрофга юборилган хуфиялар қайтишмаганидан малика Туркон икки кундан бери шу ерда чодир тиктирган.

Қош қорая бошлаганда ҳарам оғаси чодирдан чиқди-да, энг сўнгги чодир ёнида соқчиликда турган Салоҳиддиннинг ёнига келди. Ҳарам оғаси атрофга қараб олиб, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач:

- Хизматингиздан Султон хоним мамнунлар! – деди у Салоҳиддинга.
Салоҳиддин куллук килди.
- Зиммангизга яна бир юмуш юкланади, – Бадриддин Ҳилол яна атрофга қараб олди.
– Маъкул, – Салоҳиддин қўлини кўксига қўйди.
- Умархонни кўздан қочирманг! – овозини хийла пастлатиб деди Бадриддин Ҳилол. – Ёзир сарҳадларига етиб қолдик.
- Салоҳиддин “хўп бўлади”, дея қўлини кўксига қўйганича унга бошини эгиб қўйди.
- Умархонни кўздан қочирманг! – такрорлади ҳарам оғаси ва бошқа сўз айтмай чодир томон юриб кетди.
- Салоҳиддин хайрон бўлди.
- Мумкинми? – Салоҳиддиннинг ортидан мадрасаларда муттасил илм билан машғул толиби илмларникидек мулоҳим овоз эшитилди.
- У ортига ўтирилди. Умархон чодирдан манқал олиб чиқиб, ерга қўйди. Салоҳиддин унинг мақсадини англаб, тайёрлаб қўйилган саксовулларни олди-да, манқалга сола бошлади. Кўп ўтмай, манқалда олов гуриллади.
- Умархоннинг ёқимли чеҳрасида мунгли бир ифодани ҳам сезиш мумкин эди. У оловга тикилганича ўйга берилди.
- Жанобларидан бир нарсa сўрасам, мумкинми? – сўз очди Салоҳиддин.
- Умархон уйкудан уйғонган кишидек унга қаради. Жилмайди.
- Сўранг.
- Кишилардан билдимки, сизга “Сабурухон” лакабини берган эканлар. Бунинг маънисини нима, билсам бўлурму?
- Умархон бир сесканиб олди. Сабурухон – умр дафтарининг энг қора саҳифаларига берилган сарлавҳа! Буни айтиш унга осонми? Лабини тишлаганича ўй суриб қолган Умархонни кўриб, Салоҳиддин оғир, ёқимсиз савол берганини англади.
- Сабурухон – сабр-тоқатли дегани, – жилмайишга уринди Умархон.
- Салоҳиддин унга саволомуз қараб қолди. Сабр-тоқатли?!
- Мен Ёзир ҳукмдорининг иккинчи ўғли эдим, – ниҳоят ҳикоясини бошлади Умархон. – Отам омонатни топширгач, акам Ҳиндухон вилоят ҳукмдори бўлди-ю... – Умархоннинг овози титради. – Мендан хавфсираб, кўзимга мил тортишга буйруқ берди.
- Салоҳиддиннинг вужуди жимирлаб кетди. Тирик одамнинг кўзига мил тортиш... бундан-да қабих иш борми дунёда!
- Акамнинг хос кишиси навқарлар билан келиб, қўл-оёғимни боғлади. Отга ўнгариб, шаҳардан ташқарига олиб чиқдилар. Овлоқ ерда кўзим олдида пўлат симни чўғдек қиздиришди. Кейин, навқарлар қўл-оёғимдан босишиб, ерга ётқиздилар. Акамнинг хос кишиси қизиган пўлат симни қўлига олиб, кўзимга келтирганида дунёни бошимга кўтариб, нолаи фарёд қилдим. Ҳалигача қулоқларим остида овозимни эшитаман. Тушларимга кириб чиқади. Оллоҳга шукр, буйруқни бажаргувчи оху ноламдан қўнгли бузилдими, симни улоқтириб, мени ердан турғизди. “Энди ўзингизни кўрликка солиб юрасиз. Шундоқ қилсангиз, ҳам ўзингизни, ҳам менинг ҳаётимни саклаб қоласиз”, деди. Акам ўлгунига қадар ўзимни кўрликка солиб юрдим. Ўн бир йил. Охир-оқибат, “Сабурухон”, яъни “сабр-тоқатли” деган лақабга эга бўлдим...
- Умархоннинг ҳикоясидан Салоҳиддиннинг юраги эзилди. Дунё моли таъмасида ўз укасини кўр қилишдан ҳам қайтмайдиганлар бор...
- Акам ўлгач, Султон хоним Ёзирни ўз мулкларига қўшиб олдилар. Сабаби, акам уйланган аёл Султон хонимга қариндош эди. Акам ўтгач, Султон хонимдан умид қилиб, Гурганчга бордим. Аммо... – негадир Умархон давом этолмади.
- Салоҳиддин унинг нима демокчилигини тушунди. Умархон Ёзирни қайтарар, деган

умидда малика Туркон хузурига юкиниб борган-у, унинг саройида тутқун бўлиб қолган.

Манқалда саксовул ёниб битиб, унинг ўрнида бир ховуч лангиллаган чўғ қолди. Умархон чўққа тикилганича яна ўйга чўмди.

– Бу ердан бир кунлик йўл нарида отамнинг қалъаси бор, – бирдан қувноқ овозда гапириб қолди Умархон. – Жуда мустаҳкам қалъа. Баҳорда атрофида шунақа яйловлар қўқарадики, кўзингизни узоқламайсиз. Агар Султон хоним ижозат берсалар отамнинг қалъасида қолиб, кичикроқ ҳўжалик юритаман.

Салоҳиддиннинг лабига табассум югурди. Жилмайганича бош ирғаб қўйди.

– Энди чўғни олиб кирай! – Умархон манқал устига бесўнакай эгилди.

Қутилмаганда ёш боланинг кикирлаб қулгани эшитилди-ю, Салоҳиддин ва Умархон овоз келган томонга қарашибди. Бошида ихчам саллача, эғнида шоҳона кийим, оёғига эса учи қайрилма этикча кийган бола ёғоч қиличчини хавода сермаганича югуриб келарди. Унинг шошқалоқ ҳаракатидан кимдандир қочиб келаётгани сезилиб турарди.

Умархон манқалдан қўлларини олиб, болага қаради. Ҳарамдаги аёллардан бирининг боласи эканини Салоҳиддин дарров фаҳмлади. У бола томон қадам ташлашга улгурмади. Боланинг ортидан Нури биби шошганича келарди. У ҳам эркакларни кўриб такка тўхтаб қолди, кўзларини ерга қадаганича уэр сўради.

– Қутлуғ хонимлардан бирининг болалари қодиримиздан қочмиш, – кўзларини ердан узмай гап бошлади у. – Унинг қаерга яширинганини билмайсизларми?

– Қўлида қиличи ҳам борми? – сўради Салоҳиддин жилмайиб.

Унинг жилмайиши кизга дадиллик берди. У билинар-билинмас бошини ирғаб, қулимсираган бўлди. Салоҳиддин қодир томон намоийшқорона қараб олди.

– Черик шу ерда қўнган! Қуроли пухта! – деди у кизга, бола тушунолмайдиган сўзларни ишлатиб.

Киз жилмайди. Шунда унинг садафдек йирик тишлари, юзларидаги қулгичлари кўриниб кетди. Салоҳиддин ўзини йўқотаёзди. Унинг қаршисида чин малак бўй бермиш... Бир муддат у ўзига келолмади.

– Черикни олинг-да бизни ундан халос этинг! – Умархоннинг сўзлари уни ўзига қайтарган бўлди. Салоҳиддиннинг фикри тиник тортди. Жилмайишга уринди. Лаблари эса ўзига бўйсунмасди.

Киз қодир томон аста қадам ташлади. Лекин қодир ёнига келиб, тўхтаб қолди. Салоҳиддин уни тушуниб, ўзи ёрдамга ошиқди. Қодир ёнига бориб, ичкарига овоз берди:

– Жаноблари чиксинлар! Сизни йўқлашмоқда!

Ичкаридан бола чиқиб келди. Унинг қовоқчалари солинган, “сотиб қўйган”лардан жуда хафа эди. Киз боланинг қўлидан охиста ушлаб, етаклади. Бир неча қадамлар ташлагач, киз ортига ўгирилди-да, миннатдорчилик маъносида Салоҳиддин ва Умархонга бош ирғаб қўйди.

– Бу кизни танийсизми? – сўради Салоҳиддин кўзларини киздан узиб.

– Ҳарамдаги жориялардан, – жавоб берди Умархон. – Нури биби дейдилар уни. Ай-тишларича, султон саройида гаровда сақланган ҳукмдорлардан бирининг қизи эмиш.

Салоҳиддиннинг кўнгли эзилди. Тутқун ҳукмдор ва шахзодаларнинг Амуга гарк этилганликларини киз билармикин? Салоҳиддин яна киз томон қаради. Юриши секинлашиб қолган киз қутилмаганда ортига ўгирилди-ю, бу сафар... Салоҳиддинга қаради. У кизнинг кўзларида ўзига таниш бир нарсани ўқиди. Худди Нури бибини кўпдан бери билади-ю, киз ва унинг ўртасида сир йўқ... Қиз унга бир муддат тикилиб турдию шартга ўгирилиб, шошганича юриб кетди. Ундан кўзларини узоқмай турган Салоҳиддиннинг тилида кизнинг исми қолди: Нури биби!

– Навқар!

Гулдурак овоздан Салоҳиддиннинг ҳаёллари тўзғиб кетди. У овоз келган томонга қаради. Улардан беш-олти кадамлар нарида малика Турконнинг ўша юзи тиртиқ навкарбошиси қаҳрли нигоҳини тикиб турарди.

– Султон хонимдан фармони олий етмиш! – навкарбоши негадир Умархонга қараб қўйди.

– Султон хонимнинг фармонлари бошимиз устига! – деди Салоҳиддин.

Навкарбоши яна Умархонга қаради. Унинг қарашларига унчалик тушунолмаган Умархон узрини айтиб, чодир томон юриб кетди.

– Умархон Ёзирга етиб бормаслиги керак, фармони олийнинг мазмуни шу! – дағал оҳангда деди навкарбоши.

Негадир Салоҳиддиннинг ёдига Амуга чўктирилаётган ҳукмдорлару шахзодалар келди. Навкарбошини кўрса негадир амир Аёз Пахлавон эсига тушади. Султон Аловуддин Муҳаммаднинг махфий буйруklarини бажаргувчи Аёз Пахлавон қайси ҳукмдор ёки аъённикида қўнса, ўша бечоранинг тилидан калимаи тавҳид тушмай қоларди. Айтишларича, Аёзнинг ўн минг кишилиқ қўшини бўлган экан. Унинг қиличидан неча-неча бошлар кесилмаган, қанча-қанча жонлар дорулбакога рихлат қилмаган. Навкарбоши ҳам малика Турконнинг Аёз Пахлавони эди. Салоҳиддиннинг вужудини титроқ олса-да, ўзини босиб сўради:

– Умархоннинг қонини тўкиш не учун?

Навкарбоши унга ўқрайиб қаради. Унинг нигоҳидан “фармони олий муҳокама қилинмас!” деган маънони ўқиш мумкин эди.

– Умархонни Ёзирда қолдирилса ҳеч ким уни Султон хонимни мўғулга сотмас, дея қафил бўлмайди!

Шунча йил ёруғ қуидан умид қилиб, сабр билан яшаган кишининг етдим деганида ҳаёт жомининг синдирилишида Салоҳиддин улкан ноҳақликни кўрарди. Ёдига Умархоннинг бир неча дақиқалар аввал айтган сўзлари тушди-ю, қўнгли бузилди.

– Умархон бадният эмас, Султон хонимга асло хиёнат қилмас! – иложи борица ўзини идора қилишга уринди Салоҳиддин.

– Навкар! – ғазабланди навкарбоши. – Буйруққа итоат эт! Бўлмаса, Умархоннинг қонига қўшилиб, сенинг ҳам қонинг оқажак!

Салоҳиддиннинг каттиқ қимтилган лаблари титраб кетди. Малика Туркон учун шунча қон камми?

– Менинг қонимни унча-мунча шамшир оқизишга ожизлик қилади! – Салоҳиддиннинг кўзлари ғазаб ва нафратдан ёнди.

Навкарбоши оддий навкардан бундайин жавобни қутмаганидан титраб кетиб, дарров қиличини суғурди. Салоҳиддин ҳам қиличини қўлига олди. Гарчи биринчи зарбани навкарбоши берган бўлса-да, харбу зарб илмида беназир Салоҳиддин бир-икки ҳамладаёқ уни бир четга сиқиб қўйди. Ахволи танглашган навкарбоши тақдирга тан бериб, қиличини қумга ташлади.

– Енгдинг! – ҳансираб нафас олаётган навкарбоши еб қўйгудек унга тикилди. – Таъриф этганларича бор экансен!

– Умархонни нега ўлдирмоқчисизлар? – сўради Салоҳиддин.

– У... ишончсиз!

– Навкар! – Салоҳиддиннинг ортидан малика Турконнинг овози эшитилди. Салоҳиддин қиличини ортига яшириб, у томон юзланди-ю, кўзларини қумга қадади.

Малика Туркон, гарчи саҳрода бўлсалар-да, улуғвор ва дабдабали кийимларда, ҳарам аёллари ва жориялари қуршовида чодирдан чиқиб келганди. Унинг ўтқир ва синовчан нигоҳига дош беролмаган навкарбоши ҳам кўзларини яширишга уринди.

— Сизга фармони олий етмаганмиди? — малика Туркон навкарбошига қайтадан кўз ташлади.

— Қаршингизда айбдорман, Султон хоним! — навкарбоши бошини эгиб, беихтиёр қўлларини қовуштирди.

— Ярим соатлардан сўнг карвон йўлга чикажак! — қахрли овозда давом этди малика Туркон. — Фармони олий ижро этилмасдан карвон қўзғалмас!

— Маъкул, султон хоним!

Малика Туркон навкарбошига бошқа гапирмасдан ортига бурилди-да, юриб кетди. Навкарбоши эса аёллар кетиб бўлгунча бошини эгиб турди. Сўнгра кумдан қиличини олди-да, ўз чодир томон югуриб кетди. Кўп ўтмай, узокдаги чодирлар томонда шовкин эшитилди. Навкарлар Умархонни чодирдан судраб чиқишди. Унинг салласи ечилиб кетган, фақат яктада қолган, бечоранинг кўзлари жавдирар, юлкиниб, навкарлар кўлидан кутулишга уринарди. Охири унинг қўлларини қайириб, арқон билан боғлашди. Бунга Салоҳиддиннинг асаблари дош бермади, югурганича бориб, Умархонни арқонлардан бўшатишга киришди. Аммо навкарбошининг ишораси билан бир гуруҳ навкарлар уни кумга босиб, кўл-оёқларини боғлаб ташлашди.

Навкарлар еру кўрни бошига кўтариб додлаётган Умархонни судраганларича чодирлардан анча нарига олиб кетишди. Анчагача унинг ёлворишлари, илтижолари эшитилиб турди. Кўп ўтмай, овози чикмай қолди.

Салоҳиддиннинг юзларини алам кўзёшлари юва кетди. Малика Туркон ўз жони қайғусида яна қанча бошларга етади?

27-боб. Янги валиаҳд — султон Жалолиддин!

Сохил томонда одамларнинг ғовури, от туёқлари дупури эшитилди.

Тожиддин Ҳасан султон чодирдан чиқиб, сохилда турган катта марқобни кўрди. “Жалолиддин!” Ҳаёлига оралаган ўйдан унинг юраги ҳапқириб кетди. У марқоб томон тез-тез юриб кетди.

Ўртадан хийла баланд, буғдойранг чехра, қора кош-кўзлари чиройли, калта тарашланган соқол-мўйлови ўзига ярашиб тушган йигит нарвон қўйишларини кутмай марқобдан сакраб тушди. Қилич осилган энлик тери камарини ишонч билан тортиб ўзига тартиб бергач, ўзи томон келаётган кишиларга юзланди. Ҳарбий анжом ва яроғида қудрат, нигоҳида қатъийлик, совут тўла-тўқис яширолмаган вужудда ёшлик ғайрати кўриниб турган йигирма-йигирма икки ёшлардаги йигит Султон Аловуддиннинг тўнғич ўғли Жалолиддин эди. У марқобга нарвон қўйишларини кутаётган укалари Қутбиддин, Ғиёсиддин ва Рукниддинга эътибор бермай қадамни тезлаштирди. Жалолиддиннинг ортидан Кузбор Малик сакраб тушиб, унга эргашди.

Султоннинг ипак чодир шамолда енгил титрарди. Жалолиддин чодирга киришдан олдин нафасини ростлади. Анчадан бери кўрмаган отаси билан учрашувдан ҳаяжонланарди. Ичкаридан ҳиркирок овоз, йўтал эшитилди. Жалолиддиннинг кўнгли бузилиб, томоғига нимадир тикилиб қолгандек бўлди. “Отам...”

Ичкаридан ҳиркирок овозда Султон Аловуддиннинг овози эшитилди:

— Ж-жалолиддин...

Жалолиддиннинг кўзлари намланди, зўр бир куч билан бостириб келаётган йигини зўрага тутиб турарди. У киши билмас кўзларини енгил билан артиб, пардани кўтарди-да, чодирга кирди.

Ипак тўшакда рангини олдириб қўйган Султон Аловуддин ётарди. У кириб келгувчиларни таниш учун бошини зўрага кўтарди. Қаршисида бўй берган сиймо-

ни кўриб, вужудига куч қайтгандек, томирларида котиб қолаёзган қон жўшиб оқа бошлагандек бўлди. Бошини кўтариб:

– Ўғлим! Жалолиддин! – деди. У гўё тўнғич ўғли ортида турган бошқа ўғилларини кўрмаётгандек эди. Бундан Кутбиддиннинг ғаши келди. Сир бой бер-масликка уриниб, юзидаги ҳамдардлик, қайғуни қуюклаштиришга уринди.

– Ўғилларим! – Султон Аловуддин Жалолиддиннинг ортида турган ўғилларини энди кўрди. – Кутбиддин! Гиёсиддин! Рукниддин! Бу ёкка ўтинлар, белимнинг қуввати, кўзимнинг нури, фарзандларим!

Султон Аловуддин беморлигини ҳам унутиб, тўшагида ўтириб олди. Жалолиддин отаси қаршисида тиз чўкди. Унинг ортидан укалари ҳам эргашилди. Шахзодаларнинг ортидан Жалолиддиннинг вазири Шамсулмулк Шихобиддин Алп ҳам кириб, қўлларини қовуштирди.

– Вазир жаноблари, сиз ҳам яқинроқ келинг, – сўник овозда деди султон.

Кекса вазир торганиб, олдинга ўтди.

Султон болиши устидан китоб олиб, уни тавоф қилди. Ҳамма бу китобни таниди. Бу шахзода Рукниддин кўчирган Қуръони Карим эди.

Султоннинг қурукшаган лаблари, ранг қочган юзига қараб, вазирнинг ҳаёлидан Самарқанддаги машҳур зиёфат ўтди. Дилтортар куй-қўшиқлар авжида, раққосаларнинг санъатига лол арқони давлат пешкаш тарқатишдан чарчамасди. Турфа ноз-неъматлар, анвойи шаробу шарбатлар тортилган. Ҳаммадан ҳам султоннинг очилиб сўзлашиши, бу мажлисдан ошқора завқланиб ўтиришидан одамлар ўзларини хийла бўш қўйиб юборгандилар. Вазир Шамсулмулк Шихобиддин жуда яхши эслайди, мажлис ўртасида Рукниддин отаси ёнига бир китоб кўтариб келди.

– Бу қандай китоб? – сўради султон.

– Қуръони Карим, падари бузрукворим. Мен уни сиз учун кўчирдим!

Султон зўр кизиқиш билан китобни қўлига олиб, ихлос билан тавоф қилиб, фақатгина биринчи саҳифани очди. Машшоқлар куй қалишни тўхтатишган, раққосалар четга чиқишган, мажлис аҳли нафасини юткудек ўтирарди. Фақатгина ўртадаги мармар ҳовуздаги кичкина фавворачанинг нозик шилдираши эшитилиб турарди, холос.

– Ҳуснихатингиз бениҳоя беназир, шахзода! – мамнун деди султон.

– Қуллук, онҳазрат! – Рукниддиннинг қелишган, чиройли юзига қизиллик югурди.

Султон мажлис аҳлига бир қараб олди.

– Ўғлимиз Рукниддин туғилгани хабари етганида мен шарқий сарҳадларимизда гурларни енггандим! Шунга, ўғлимизни Ғурсанжтий исмини қўшиб айтамыз⁴!

Рукниддин отасига бош эгиб, таъзим қилди.

– Шахзода Рукниддин Ғурсанжтийга Ирокни топширдик! – давом этганди султон. – Имомулмулк Муҳаммад⁵ эса унга вазир этиб белгиладик.

– Ҳақли қарор!

– Шахзода бунга муносиблар!

Мажлис аҳли султон қарорини олқишлади.

Ўша зиёфатдаги икки юзи кип-қизил, қуюқ қора соқол-мўйлови ўзига ярашган, кўзлари сархуш султонни икки-уч йилдан сўнг қувғинда юришига биров ишонарми-ди? Тақдири илоҳийнинг қархпалаги қачон ва қандай айланишини одам билмайди.

⁴ “Санж” сўзи санчиш маъносини билдиради. Бу сўз шу ҳолида Махмуд Қошғарийда учрайди. Ғурсанжтий – гурларга санчилган ўқ маъносини билдиради.

⁵ Имомулмулк Муҳаммад ибн аш-Шаҳид ас-Савий. У кўп йиллар давомида Хоразмда вазир Низомулмулкнинг ноиб бўлиб хизмат қилган.

Авзойи бузилганда ваҳимали тўлкинлар ясаб, юкорига иргитиб-иргитиб ўйнайдиган Кулзум сувининг қора тус олиши янгилик эмасди. Лекин бугун денгиз ғалати, ажаб қўрқинч кепатага кирган, сув эмас, ҳамма ёқда тим қора ермой⁶ кўпириб оқаётгандек, оғирлашган қора булут ҳозир денгизга қулаб тушадигандек.

Сўнгги сўзларини айтишдан олдин султон кўзларини юмди. Фикрларини тартибга солмоқчи, бир фурсат нафас ростламоқчи бўлди. Шунда... шунда кўзларига отаси кўриниб кетди. Унинг ортида мақбара. Лаблари қимирламаса-да унинг айтмоқчи бўлганларини тушунди: “Сенинг ҳатто мақбаранг ҳам йўк!..” Султон чўчиб кўзларини очди. Қаршисида отаси эмас, ўғиллари турарди.

– Ўғилларим... – деди у хирқирок ва титрок овозда. – Ёғийнинг панжаси салтанат бўйнида, у на нафас олишни биледи, ва қутулишни. Ёғийнинг тиши салтанат баданига ботмиш, у гоҳ инграб, гоҳ дунёни бошига қўтариб фарёд чекмиш!.. Мен учун қасосни, – унинг кўзлари Жалолиддинда тўхтади. – Жалолиддин ола билмиш! Қутбиддин, Рукниддин, сизлар Жалолиддиннинг сўзига қиринг, амрига бўйсунинг!.. Агар... агар ундан айрилсангиз, ҳалок бўласиз! Сўнгги фармонимни эшитинг! Шу кундан эътиборан Жалолиддин тахтимиз вориси! Хоразмнинг янги ҳукмдори – Султон Жалолиддин!

Жалолиддин отасининг кўзларига қаради. Аламдан титраб кетган Қутбиддин эса кўзларини ердан узмай ўтирарди. Султон титроқ кўллари билан оғир, қини турфа қимматбаҳо тошлар, Бадахшоннинг асл ақиқ ва ёқутлари билан зийнатланган қилични олиб, Жалолиддиннинг белига тақди. Ҳали билагида кучи борлигида бундай қиличларни ёғоч тахтадек ўйнатарди. Энди-чи? Қилични ўғлининг белига таққунича жикка терга ботиб, ҳолсизланиб қолди. Буни ўзи ҳам сезди. “Умрим тугагани рост экан!” – деган ўй миясига яшиндек урилди-ю, вужудини товонигача қуйдириб ўтди.

– Ўғлим, отангиздан сизга шу қилич қолмоқда. Оллоҳ пешонангизни ёрлақасин, мендан ололмаганингизни илқингиз билан ўзингизга қайтаринг!

Жалолиддин:

– Хўп, ота! – дея олди зўрға. Томоғига бир нарса тикилиб қолгандек эди.

– Гурганчга қайтинглар!.. – султонни яна йўтал тутди. Ўзига келгач, давом этди. – Содиқ амирлар ва пароканда қўшинни бир қилиб, мўғулга қарши чиқинг! Салтанатни ҳимоя қилинг!

Султон вужудига ҳолсизликни сезиб, Қуръони Каримни аста болишга қўйди. Сўнг аста ёнбошлади-ю, кўзларини бир муддатга юмди. Шахзодалар, амирлар ва бошқа ходимлар унинг қаршисида қўл қовуштириб, нафасларини ютиб турардилар...

...Сўнгги васиятидан бирмунча вақт ўтиб Султон Аловуддин Муҳаммад омонатини топширди. Қуни кеча улкан салтанат тузган ҳукмдорга қабристонга ярайдиган мато топилмади. Султон фаррошларидан бири ўз чойшабини қабристонга ишлатди. Муқоррибиддин султонни чойшабга қабрилади. Аҳли хос султон жасадини оролда қазилган лаҳадга қўйди.

Ўша окшом Кулзум жуда нотинчланган, қора булутлардан атроф-жавониб зулматга бурканиб олгандек эди. Кўп ўтмай момақалдирок гумбурлаб, чакмоқлар чака кетди. Ашур Ада оролини шаррос ёмғир ювади.

Олти юз ўн еттинчи йилнинг шавволи ўтиб борарди⁷.

⁶ Нефть.

⁷ 1220 йил ноябрь–декабрь.

28-боб. Илол қалъаси

Сори дарёсининг юкори кисмида, улутвор тоғлар бағрида Мозандароннинг энг мустаҳкам қалъаларидан Илол қалъаси қад ростлаган. Эрталаблари, айникса баҳорда, куйидан қаралганда қалъа оппоқ булутлар орасида қолгандек кўринади. Унинг кунгай томонидаги тош деворларда, муттасил намлик ва захдан мохлар ўсиб, яшил, оч бинафша рангга бўйган.

Қалъадагилар бир неча кундан бери жонсарақ. Айникса, қалъа қутволи. Туркон хотуннинг Султон Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳарамии билан Илол-га келаётганини чопарлар бир неча кун аввал етказишган. Бунинг устига Мовароуннаҳрдаги қатта-кичик шаҳарларни олиб, Хуросон остоналаригача келган, “танасидан тиғ ўтмайдиган” мўғуллар ҳақидаги бир-биридан даҳшатли овозалар қалъадагиларнинг тинчини бузган.

Бутун эрталаб Султон хонимнинг сўнгги чопари келди: Туркон хотун Илолдан бир фарсах нарида! Қалъа қутволи ихтиёридаги бир даста навкарларини эргаштириб, Туркон хотуннинг истикболига ошиқди.

Қалъадан қуйида, анча пастдан оқиб ўтадиган сой устидаги тош қўприк ёнида қатта қарвон тўхтаб турарди. Илол қалъаси қутволи, ёшлигидан қилич тутиб, неча-неча мухосараларда сочи оқарган Нусратиддин Али отидан сакраб тушиб, ерга қўйилган тахтиравонга ошиқди. Етгач, астойдил юкиниб, қуллук қиларкан, пардаси туширилган тахтиравонга қараб гапира бошлади:

– Илол қалъасига келаётганингизни эшитиб, камина қулингизнинг боши осмон-га етди, Султон хоним! Бизларга ҳиммат кўрсатдингиз...

Тахтиравон енгил қимирлади. Парда ярим сурилиб, Нусратиддин Алининг кўзларини ўйнатган турфа тошли узуклар тақилган қўл кўринди.

– Қалъага оз қолдими? – сўради Туркон хотун юзини парда ортида саклаганича. Нусратиддин Али шошиб қолди.

– Якин, жуда якин қолди, Султон хоним...

– Яхши. Қарвонни бошланг!

– Қуллук, Султон хоним. Бўйруғингиз бош устига.

Нусратиддин Али дарров ўрнидан туриб, нарироқда қўл қовуштириб турган Бадриддин Ҳилол ва Низомулмулкка яқинлашди.

– Ярим фарсахдан мўлроқ йўл, мен ўзим бошлаб борамен...

Чорак соат ўтиб, қарвон ланг очиб қўйилган дарвозадан қалъага кирди. Пардасини хийла қўтариб, дарвозани, унинг ортидаги соқчилар ва қалъа саҳнини кўздан кечирган Туркон хотун... ичидан хўрсинди. Шундоқ диққинафас, фақат қушлар эмин-эркин бора оладиган тошқалъада умринг ўтади, деганларида ишонармиди? Асло, йўқ! Бундай дея башорат қилганларнинг ҳатто тилини кестирарди.

Нусратиддин Али аввалдан ҳозирланган хоналарга Туркон хотун ва Султон Аловуддиннинг ҳарамини жойлаштирди. Ҳарамдаги айрим болалар узоқ ва тинкани куриладиган йўлдан қутулганларини тушунибми, дарров қалъа ҳовлисида ўйинларини бошлаб юбордилар.

Гурганчдан чиққанларидан бери туси ўзгаришсиз қолган Туркон хотуннинг лабига беихтиёр табассум югурди...

29-боб. Жалолиддинга мактуб юбормоқ лозим...

– Кўринишингдан анча абжир, ёвқур экансан. Истинг нима? – Нусратиддин Али аравага юк ортаётган Салоҳиддиндан сўради. У жавоб берди.

– Кулмисан? – собик мамлук истихола қилиб ўтирмай сўради.

– Амир Қутлуғхоннинг мамлугиман.

– Шундоқ дегин? Сен каби мен ҳам кул ўтганман. Умрим жанг-жадалларда ўтди. Ёшинг нечада, йигит?

– Йигирма бирда.

– Ёш экансан. Савашларга кирганмисан ўзи? – Нусратиддин Али истехзо билан кулди. Салоҳиддин жилмайди.

– Умрим сиздек савашларда ўтмади, оға. Ирғиз бўйида Султон Аловуддин Муҳаммад кўшинида мўғул билан савашдим. Мўғуллар Бухорони олганларида хожам Қутлуғхоннинг черигида эдим. Мўғул черикни тўзғитгач, хожам мени Гурганчга юбордилар...

– Ирғиздаги савашда бўлганман, де? – Нусратиддин Алининг кўзлари янги-янги воқеалар эшитиш илинжида ёнди. – Шаҳзода Жалолиддин сабаб Султон муҳорабада ғолиб келган дейишади, шу ростми?

Сўнгги копни аравага жойлаган Салоҳиддин кутволга қаради.

– Шундоқ, оға. Шаҳзода отасининг жонига оро кирганди. Кўп амирлар савашни бой бердик, деб чекинмоққа ўтганларида Жалолиддин бош бўлган кўшин мўғулни тарқатиб қўйганди.

– Баракалла! Яна бир гап эшитганман – Жалолиддиннинг ўзи савашга кирармиш.

– Бу рост! Ўзим кўрганман. Шаҳзоданинг одати шу – қилич яланғочлаб, ғаним устига дадил от солади!

– Воҳ!

– Оға, сиздан бир нарса сўрасам.

– Сўра!

– Айтишларича, мўғул Илолгача келармиш. Бунинг дафъига чора кўрмоқ лозим.

Нусратиддин Алининг юрагига ҳадик оралади. У буни ўйлаб кўрмаганди. У чўнг қоялар устида миктидек турган қалъага хавотир билан кўз ташлади.

– Дарвозалар тамбаланса... қалъани олиш имконсиз! – мужмал деди у.

– Мўғулнинг одатини билмайсиз, – деди Салоҳиддин. – Тошқалъаларни олиш учун қояларни девор билан ўраб, керак бўлса йиллаб кутади. Ҳозирдагинга ўхшаб, қалъага озуқа ва емиш олиб киришнинг йўли тўсилади.

– Қалъа захирасидан хавотирдамисен?

– Асло! Мен бошқа ўйдаман, оға.

– Гапир!

– Шаҳзодага киши юбормоқ даркор! Жалолиддин бувиларини шундоқ ташлаб қўймайдилар.

– Ҳа-я! Олдинроқ ҳаёлимга келмаганини қара! Мен амир Бадриддинга маслаҳат соламан.

– Маъкул иш, оға. Амир Бадриддин Султон хонимга буни етказдилар.

Араваларга озиқ-овқат ва мешларда сув ортилгач, кутволнинг ижозати билан юқорига кўтарила бошладилар. Қалъага етгач, Нусратиддин Али навкарларни юқлар билан қолдириб, Салоҳиддинни ўзи билан олди-да, Бадриддиннинг хонасига келишди. Кутвол таширфдан муддаони аңлатгач, ҳарам оғаси соқолини тутамлаганича ўйга чўмди. Бир муддат ўй сургач аввал кутволга, сўнг Салоҳиддинга қаради.

– Султон хонимнинг ортидан мўғул қўшинининг келиши аниқ. Қолаверса, хоразмшоҳлар салтанатидаги энг улуғ ҳукмфармони қўлга олиш учун ёғий сара қўшин юборади.

Умрида мўғулни қўрмаган қутволнинг кўзларига тасаввуридаги ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, махлуқсифат ёввойилар кўриниб кетди.

– Султон хонимдан Жалолоиддинга киши юборишни маслаҳат берасизларми?

Қутвол хавотирли кўзлари билан Салоҳиддинга қараб олгач, деди:

– Шундок.

– Бу... анчайин мушкул! – яна соқолини тутамлаб олди ҳарам оғаси. – Султон хоним шахзодани хушламайдилар. Боз устига, айнан Султон хонимнинг хоҳиш-иродалари ортидан Жалолоиддин эмас, балки Кутбиддинни валиаҳд дедилар.

– Айтишларича, Жалолоиддин бувисига кек сақламас экан! – кизишди қутвол.

– Тўғри, – бўшаши ҳарам оғаси. – Чикмаган жондан умид, таваккал килмок лозимдур! Ўзга чора кўринмайдир.

– Энди ўзингизга келдингиз! – қутволнинг хийла кўнгли ёришди.

– Унда мен фурсатни ўтказмай, – Бадриддин Ҳилол қафтларини юзига тортди.

Салоҳиддин ва қутвол уни бири илинж, иккинчиси эса ҳадик билан кузатиб қолди.

Орада кўп ўтмади. Ранги кув ўчган ҳарам оғаси қайтиб кириб, уларнинг қаршисида енгилгина чўккалади. У антикиб нафас олар, худди ит қувган кишига ўхшарди.

– Тинчликми? – ўнғайсиз жимликни юрак ютиб бузди қутвол.

– Бу бўладиган иш эмас! – сўник овозда жавоб қайтарди ҳарам оғаси.

Ўзининг мақоми истиҳоласида Салоҳиддин уни сўроққа тутишдан ўзини тийди. Унинг кўнглидан ўтган ўйни қутвол ўқиб олгандек, мамлук тилига қўчмаган саволни берди:

– Нима бўлди? Очик сўзланг!

– Султон хоним тутаким кетдилар. Жуда дарғазаб бўлдилар. “Қаёқдаги чўри Ойчечаннинг ўғлига юкиниб бораманми?” дея фақирнинг кўнглини роса дилгир килдилар.

Ўртага яна жимлик чўкди.

– Менга рухсат берсангиз, – Салоҳиддин узок чўзилган жимликни бузди. – Зим-мамдаги ишларни бажарсам.

Ҳарам оғаси ва қутволнинг кўзларидан ризолик ишорасини олгач, Салоҳиддин кўзгалди.

30-боб. Султон Жалолоиддин

Навбатдаги кумтепадан ошилганида адл миноралари қўкка бўй чўзган, ложувард кошинли гумбазли жомеълар, саройлар ҳам викорли, ҳам таҳдидли кад ростлаган, кунгурадор баланд деворлар билан ўралган шаҳар кўринди. Жалолоиддиннинг юраги тез-тез ура кетди: Гурганч! Шунча кунлик сафардан холдан тойган вужудига яна куч қайтди. Карвондагилар ҳам манзилга етиб қолганларини кўришиб, ўзгача ҳаракатга, иштиёкка тушиб қолдилар.

Шаҳар дарвозасида Хумор тегин, Қутбиддиннинг тоғаси, султон Аловуддин Муҳаммаднинг Жанд ва Ёркентдаги ноиб Амир Бужи Паҳлавон Қутлуғхон, Шайххон, Эр Буго, Хўжанднинг собиқ ҳокими Темур Малик ва Қутлуғхон Жалолоиддин истиқболига чиқишганди.

Тилла суви билан нафис нақшлар туширилган эгар қошига чап қўлини тираб, отни пишиқ тутган, шердек важоҳатли, ҳарб анжомию яроғида ғурур ва савлат ила ўлтирган Жалолиддин султон хонадони хеш-акраболари, тавобит⁸ ва лавоҳикини⁹ эргаштириб дарвозадан кириб келарди. Унинг ортидаги мавкиби хоссаси¹⁰ ҳам хараси ўзгача виқор, дабдаба ва улугворлик билан хожаси риоясида от қўйиб келадилар. Улардан кўз узмаётган Хумор тегин бошлиқ кипчоқ амирларининг нафаслари ичларида; от туёқлари дарвозахона тош йўлагига урилиб жаранлаган овоз чикармаганида, оғир жимжитлик чўкиши аниқ эди. Хумор тегин буни туйқус сезди-ю, ботирона бир тусда гердайишга, виқорли кўринишга тиришди. Бирок ичидаги тушуниксиз титроқ, хаяжон бунга монелик килди.

Жалолиддин Қутбиддин ва Ғиёсиддинни ортидан эргаштириб, Аркка кириб кетди. Ақобиру ашроф, уламою фузало ва қора халқ уларнинг ортидан сарой дарвозаси остига қадар эргашиб борди.

Жалолиддин Аркка келиб тушгач, барча амирларга сарой қабулхонасида йиғилишни буюрди. Илгарилари Султон Аловуддин элчиларни қабул қиладиган, ҳукумат ва ҳарб ишлари машварати ўтказиладиган қабулхона дарров гавжумлашди.

Шоҳиларга, кимҳобларга ўралиб, нафис ишланган, олтин куббачалар, олмос, лаъл, забаржад ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган камарлар, қиличлар таққан мажлис аҳлини кўздан кечириб Жалолиддиннинг кўнгли нохушланди, ғашланди. “Бу оломон салтанат ташвишидан кўра ўзининг безағи, уст-бошини бозорга солиш орзусида юрган кўринадир!” – ўй ўтди унинг нотинч кўнглидан. У қалин кимҳоб тўшакка ўтирди ва машваратга ҳам ўтиришга ижозат берди.

– Худо раҳмати Султон отамиз Оллоҳнинг омонатини топширдилар, – Жалолиддин нарироқда қўл қовуштириб турган Жондор Маликка қаради. Унинг қарашидаги маънони англаган Жондор Малик Султон Аловуддиннинг ўрам қилинган сўнгги фармонини узатди. Қутбиддиндан кўз узмай ўтирган Хумор тегиннинг нафаси ичига тушиб кетди. Қани энди малика доруссалтанада бўлганида! Қошларини чимириб, ғазабнок овозда бундай мажлисни дарров бекор қиларди. Анави қўл қовуштириб турган амирлар ҳам қочгани жой тополмай қолардилар.

– Ҳазрати отамизнинг сўнгги хоҳишлари, – Жалолиддин ўрамни очди. – Салтанат тахти менга, яъниким Жалолиддин ибн Аловуддин Муҳаммад ибн Такаш ибн Эл Арслон ибн Отсиз ибн Ануштегинга насб қилинди. Фармон султон отамизнинг муборақ тағғалари билан мустаҳкам қилинган.

Жалолиддин чуқур сукутда қолган амирларни назаридан ўтказиб, давом этди:

– Остонамизда мўғул турибди. Ўтзор, Хўжанд, Самарқанд ва Бухоро илқимиздан кетди. Чингизхоннинг сўнгги умиди салтанатимиз юраги – Гурганч! Ёғийни қарши олиб, мамлакатдан нопок қадамини узишимиз даркор. Шул сабаб, султон отамизнинг пароканда бўлиб, қумга чекинган қўшинларини йиғишимиз лозим. Бул ишга масъулларни тайин ҳам этамиз. Аввало, пойтахт мудофаасига амир Хумор тегин жанобларни тайинладик, – Жалолиддин юзи тунд амирга қаради. У эса қуллук қилиб, бош ирғади.

– Музофотларда турган султон отамизнинг қўшин бошлиқларига чопарлар юбориб, уларни Гурганчга йиғиш ишларига Шайххон жаноблари масъул бўладилар.

Амирлар орасида қўл қовуштириб турган Шайххон бош ирғаб, қуллук қилди.

– Қурол-яроғ, озуқа захираси хозирлашга укамиз Қутбиддинни тайин этамиз!

Қутбиддиннинг боши зўрға эгилди. У негадир ақасининг кўзларига қарамасликка

⁸ Тобетъ аёнлар, маъносиди.

⁹ Тегилши, эргашганлар.

¹⁰ Султон ёнидаги ҳарбий аёнлари, ходимлари. Шунингдек, ҳамроҳлик қилган аслзодалар ҳам бўлиши мумкин.

уринарди. У ўзини хўрлангандек ҳис қиларди. Агар бувиси бўлганида бунчалар ҳақоратланмасди.

– Онҳазрат! – Хумор тегиннинг тили сўзга зўрға айланди. – Доруссалтана мудофааи учун фукарога солиқ солмоқ лозимдур! От пули, ем пули...

– Йўк! – деди Жалолиддин кескин. – Сиёсатимизни солиқ йиғишдан бошламайлик.

Сўзи синган Хумор тегиннинг юзидан қон қочди, хийла бўртган ёноғининг юкориси асабий учди. Туркон хотуннинг укаси, нуфузли ва сўзи кескир бу амирнинг шу кунгача сўзи ерда қолмаган, ҳарбу зарб, сарфу харажат масалаларида аввало унга қулоқ тутиларди. Малика Туркон ҳам ҳукумат ишларида кўпроқ унга суянарди. Фикри пароканда бўлиб, мулзам тортганидан одамлар орасидан Қутбиддинни излаб топди. Бу сафар унинг нигоҳидан ўзига хайрихоҳликни сезмагач, таъзим қилиш баробарида кўзларини ерга қадади... Негадир девонга жимлик чўкди, бир муддат ўтиб бу ўнғайсиз сукутга айланди. Ҳатто одамларнинг нафас олаётгани ҳам сезилмасди.

– Эр Буго жаноблари! – Жалолиддиннинг гулдурак овози анчага чўзилган сукутатни бузди.

– Онҳазрат! – юзидаги итоат тусини янада қуюклаштирган Эр Буго ҳожати бўлмаса-да, олдинга бир қадам ташлаб, бўйинини елкаларига олгудек бўлиб Жалолиддинга термилди.

– Султон отамизнинг салтанат яйловларида уюрлари бор, мудофаа эҳтиёжлари учун амир охурларга ҳабар бермоқ лозим! – деди Жалолиддин.

– Буйруғингиз бош устига, онҳазрат! – астойдил юқинди Эр Буго.

– Темур Малик жаноблари!

– Онҳазрат! – қўлини кўксига қўйди Темур Малик.

– Фукаро орасидан қўшинга сафарбарлик эълон қилинг! Доруссалтана мудофасига яна черик тўпламоқ даркор!

– Бош устига, онҳазрат! – Темур Малик яна қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

Жалолиддин амирларга яна айрим сипоришларни бергач, деди:

– Мўғул бошқа ёғийларга ўхшамайдур! У шундай бир кучга айланадики, йўлида учраган ҳар нарсани кўпориб, ёндириб пароканда қилади. Бирлашмаган бошни қиличи билан узишга-да қодир. Бас, шундай экан, ҳаммамизнинг фикри-ёдимиз ёлғиз ёғий дафъига қаратилмоғи шарт! Ёғий салтанат сарҳадларидан қувиб чиқарилмагунча бизда ҳаловат бўлмайди! Гар фукарони мўғул таласа, салтанатни нопок оёқлари билан булғаса бизнинг эрлик шаънимиз, ғуруримизга доғ тушгуси, қиёмат қадар номимиз шармандалик, хорлик билан тилга олингусидир!

Жалолиддиннинг сўзлари кўп амирларни чуқур ўйга толдириб қўйди. Ҳатто ҳали ҳам қибр ва тўпори ғуруридан чекинмай турган Хумор тегин унинг мантикида оқил ҳамда кўпни кўрган кишининг сиёсатини, эрийгитнинг қуйинишларини ўқиди. Лекин ундаги тушуниксиз саркаш бир куч Жалолиддинга чин қўнғил ва ихлос билан бўйин сунтишга йўл қўймасди. Кўнглининг туб-тубларида Қутбиддинни тахтга келтириш истаги милтиллаб турар, сония сайин кучайиб, улғайиб борарди. Қолган амирлар эса, айниқса Қутлугхон ва Темур Малик унга тан беришган, Жалолиддиннинг сўнгги сўзлари: "...бизнинг эрлик шаънимиз, ғуруримизга доғ тушгуси, қиёмат қадар номимиз шармандалик, хорлик билан тилга олингусидир" ҳар иккисининг кўзларидан ёшларни оқизганди.

Жалолиддин амирларга рухсат берди. Қутбиддиннинг ортидан кетаётган Хумор тегиннинг ҳаёлида энди бошқа нарсалар айланарди. Жалолиддин ҳукуматда экан, унинг илки боғланиши, мулкларни эмин-эркин тасарруф қилолмаслигига кўзи етди. Унинг ягона нажот йўли – Қутбиддинни тахтга келтириш эди.

31-боб. Қутлуғхон Гурганчда

Қутлуғхон султон билан ажралишгач, ўзи билан бир даста навкарларни олиб Гурганчга юзланди. Йўллар хавфли, ҳар қадамда мўғул хуфиялари изғийди. Ҳатто айрим кишлоқларда бутун бошли мўғул отлик тўдалари кўриниб қолар, фуқарони таллар, султонга содик кишиларни изларди. Бундай вақтларда Қутлуғхон яширинишга мажбур бўлар, уларнинг ўзбошимчалигини жимгина кузатишдан бошқа чораси йўқ эди. Бирок Гурганчда Жалолиддинни учратиш ва ҳаддидан ошаётган бу келгиндиларни жазосини бериш умиди унга куч берар, нафрат ва алам оловига сув сепарди. Кеча-ю кундуз йўл босиб, ниҳоят доруссалтанага кириб келди. Энди салтанат тизгинини қўлга олган Хумор Тегиннинг ҳузурига юқиниб кирди. Бухорони сўнгги кучи қолғунича химоя қилгани, султон билан Нишопурга юзлангани-ю, йўлда Содирхоннинг фитнаси ҳақида сўзлади. Унинг сўзларини қовқов уйганча тинглаган Хумор Тегин ҳеч нарса демади; унинг ўқрайган кўзларидаги совуқ нигоҳдан Бухоронинг мўғулга фатҳ бўлганига на ачиниш, на афсусни сезмаган Қутлуғхон ажабланганча қолаверди. Анчагача қисқ кўзларини юмганича ҳаёлга чўмган Хумор Тегин мужмал қилиб: “қабатимизда бўлинг... саваш кўрган кишисиз”, дея гапни қиска қилди. Талмовсираб қолган Қутлуғхон нима дейишини билмай турди, сўнг қўлини кўксига қўйиб, қуллук қилди. Гурганчда уни кутиб туришни буюрган Шамсуддин Тегинтош билан учрашишни пайсалга солиб, саройда қолди. Ҳар қадамда Хумор Тегиннинг унга ишончсиз қараётганини сезар, ўзини чақирилмаган меҳмондек ҳис этарди. Кўнгли ғашланиб, якка моховга ўхшаб юрганида Жалолиддиннинг Гурганчга қайтгани хабари келди. Неча кундан бери зулмат оралаган кўнглига ёруғлик инди, ўзида йўқ қувонди. Жалолиддин ҳам уни қуюқ қаршилади, отасига хизматларини унутмай, чин дилдан амирлари қаторига ўтишни сўради. Қутлуғхоннинг боши осмонга етди.

Жалолиддиннинг девонда амирлар билан машваратидан сўнг Шамсуддин Тегинтошнинг йўқлашгани ўйлади. Жалолиддиндан рухсат олиб, уста Жамолнинг уйига жўнади. Энди унинг ҳаёлида ҳарам эмас, Салоҳиддиннинг қўлидаги ўша мактуб эди. Уни Жалолиддинга бердимиз ёки йўқми, шуни билишни истарди. Эгарга пишиқ ўтириб, устанинг маҳалласига жўнарган, ёдига қорахитойлар салтанатига юришни эслади...

...Султон Аловуддиннинг ғолиб қўшинининг муқаддамгари қорахитойларнинг бош шахри Боласоғунга кириб келган. Қорахитой хони Кебекхоннинг қўшини тўзғиган, авом таҳликада. Қўплар кўч-кўронини аравалар, хачирларга юклаб, ўлжа илинжидаги Хоразмшоҳ навкарларидан қочишга тушган. Султон Аловуддин муқаддамгарига амир Бадриддин сардор. У вақтда ҳали Қутлуғхон лақабини олмаган, султоннинг хос хожиби. Кебекхон хос навкарлари билан Боласоғунни тарқ этиб улгурган. Амир Бадриддин – Қутлуғхон навкарлари билан хон саройига кирди, ҳар бир хонасини кўздан кечириб чиқди. Бирор тирик жон йўқ. Эшиқлар, деразалар ланг очик, пардалар шамоллар қаршисида ожиз тўлғонади... Фақат биргина хонада – хоннинг хос қотибига ажратилган девонхонада ёши улғу, сийрак соқолли, кўринишидан хитойга ўхшайдиган бир қария ўтирар, атрофида ҳар хил қоғозлар, ўрамлар бетартиб уйилганди. Хонага биринчи бўлиб Қутлуғхон кирганди.

– Сиз ким бўласиз? – сўради у қариядан.

– Хоннинг хос қотиби бўламан.

– Нега кетмадингиз?

– Мен султон черикига қарши қилич кўтариб чиқмаган бўлсам, – ишонч билан деди қария. – Қолаверса, султоннинг кексаларга қарши қўл кўтарганини ҳеч эшитмаганман.

Кекса котибнинг сўзларидан Қутлуғхон анча хижолат бўлди.

– Булар қандай ҳужжатлар? – сочилиб ётган қоғозу ўрамларга ишора қилиб сўради Қутлуғхон.

– Хон хазинаси, ҳукумат, қўшин сарф-харажат ҳисоблари... Солик, хирож дафтарлари...

Қутлуғхон оёғи остидаги қоғоз ўрамини олиб ундаги битикларга кўз ташлади. Аллақандай ҳисоблар, рақамлар... Қоғозни котибга узатаркан, ғалати бир нарса-ни сезиб қолди: котиб кўринишидан кўпроқ ўйма нақшлар ишланган курсига ўхшайдиган... сандикча устида ўтирарди. Факат синчиклаб разм солингандагина унинг курси эмас, сандикчалигини илғаш мумкин.

– Бу нима? – сандикчага имо қилиб сўради Қутлуғхон.

Котибнинг нигоҳидаги ишонч ва совуққонлик ўрнини саросима эгаллади. Ҳадеганда жавоб беролмай кўзлари жавдиради.

– Нима деяпман? – овозини баландлатиб, таҳдидли сўради Қутлуғхон.

– Сандикча...

– Ичида нима бор?

– Мактублар...

– Қандай мактублар?

– Хоннинг мактублари...

– Яна-чи?

– Халифа ҳазратларининг мактублари...

– Ўрнингиздан туринг!

Капалаги учиб, ранги кумдек ўчиб кетган котиб кўрка-писа ўрнидан турди.

Қутлуғхоннинг ишораси билан навкарлардан бири сандикчанинг қулфини шамшир билан уриб синдирди. Сандикчанинг қопқоғи очилгач, унда бир неча ўрам қилинган мактублар борлиги кўринди. Қутлуғхон улардан бирини олиб, ипини ечди-да, ўрамни очди. Нафис ипак қоғоздан мушқу анбар, яна аллақандай ёқимли, хушбўй ифोर таралди. Мактуб арабийда битилганди. Қутлуғхон арабчадан яхшигина хабардор, Қуръондан ташқари кўплаб ҳадисларни арабийда ёд олганди. Шунинг учун мактубни тушуниш унга қийинчилик туғдирмади. Уни охиригача ўқиди-ю, ҳайратдан тили сўзга айланмай қолди. Мусулмонлар раиси ва амири, Олий Девон раҳбари халифа Носир хонни султон Аловуддин салтанатига юриш қилишга чақириб мактуб битганди! Ўзини мусулмон, дин ва шариат хизматчиси ҳисоблайдиган Қутлуғхон кўплар қаторида халифани ғойибона ҳурмат қилар, унинг сўзларига оғишмай бўйсунуш керак, дея ҳисобларди. Лекин мактубни ўқигач, бу ишончга дарз кетди, халифадан кўнгли қолди. Кўнглида мактубни султонга кўрсатиш керак, деган ўйга ҳам борди. Лекин кўп ўйлар истихоласида бу аҳдидан қайтди. Хон саройига кирганлардан факат у халифанинг мактубини ўқиди, қолганларга эса унинг мазмуни махфийлигича қолаверди.

Аммо Қутлуғхон яширган мактубдан ташқари, халифанинг Ғурлар султони Ихтиёриддин Хурпуштга ёзган бошқа мактублари ҳам бўлиб, уларда халифа ғурларни ҳам хоразмшоҳлар салтанатига юриш қилишга ундарди. Уларнинг айримлари султон қўлига тушган, бундан эса Қутлуғхон беҳабар эди. Чингизхонга ҳам халифа шундай мактублар жўнатганига Қутлуғхон шубҳа қилмас, қорахитойларга ёзилган мактубни Жалолиддиннинг қўлига туткизишни дилига тугиб қўйганди. Салоҳиддиннинг қўлига туткизилган мактуб ўша махфий мукотаба эди. Мўғул тигига учиб ўлсам Жалолиддин беҳабар қолмасин, деган ниятда уни Ғурганча ошиғич юборганди...

Коронғи тушиб қолганидан уста Жамолнинг маҳалласида одам кўринмайди. Олис-олис кумлардан совук шамол эсади. Маҳалла бошидаги яккам-дуккам тут дарахтлари ой ёруғида кўзга хунук, кўркинчли кўринади. Лекин Қутлуғхон на шамолни, на ваҳшат солаётган дарахтларни сезади. Унинг бутун фикри-ёди Салоҳиддиндаги мактубда. Устанинг уйига етиб келганида эгардан тушмай камчисининг дастаси билан эшикни тақиллатди. Ичкаридан: “Ким-у!? Ҳозир...” деган овоз эшитилди. Овоз эгасини таниб ғалати бўлиб кетди. Шундагина ҳали ҳам от устида эканини туйқус англаб шоша-пиша ерга сакради. Чопонини тартибга солишга улгурмаганида шам кўтарган уста кўринди. Коронғида келгувчини танимаганидан шамни баландроқ кўтарди. Ўзига таниш чехра, катта ва кўпол сувсар телпакни кўргач беихтиёр тилидан сўз учди:

- Водариг, Бадриддин жаноблари! Ассалому алайкум!
- Ваалайкум ассалом, уста жаноблари!
- Худога шукр, саломат экансиз!

Бемаҳалда биров келишидан хавотирга тушган Шамсуддин Тегинтош ҳар эҳтимолга қарши устанинг ортидан чикканди. У қаршисидаги отликнинг хожаси эканини билди-ю, юраги калкиб кетгандек бўлди. Ўзига келишга улгурмай, Қутлуғхон отидан сакраб тушиб, содиқ мамлугини бағрига босди. Шундагина Шамсуддин Тегинтошнинг тилига сўз келди.

– Хожам!..

Шамсуддин Тегинтош кўпдан бери дом-дараксиз кетган хожасини энди кўрмасам керак, деган ўйга борганди.

– Салоҳиддин кўринмайди? – сўради Қутлуғхон Шамсуддин Тегинтошни кучоғидан бўшатиб.

Аввалига Шамсуддин Тегинтош анча ажабланиб қолди. Ҳарамидан олдин Салоҳиддинни йўклаш... Буни қандок англамоқ лозим?

– Хожам, Султон хоним Салоҳиддинни ўзларига хос навқар қилиб олгандилар.

Қутлуғхон бир муддат унга анграйганича қараб қолди. Салоҳиддин малика Туркон билан Гурганчини тарк этдими? Салоҳиддин шаҳарда эканлигида Жалолиддин бу ерда эмасди. Демак, мактуб ҳали шахзоданинг қўлига етиб бормаган.

– Айтганингиздек, ҳарам уста Жамолнинг уйида, хожам!

– Маъкул! – бош ирғаб қўйди Қутлуғхон.

Хожасининг кўнглидан ўтаётган ўйлардан беҳабар Шамсуддин Тегинтош таажжубда эди. Қутлуғхон отига минди.

– Мен саройга бораман, Жалолиддиннинг ҳузурига! – деди Қутлуғхон отининг бошини ортга бураркан.

– Маъкул, хожам! – ҳеч нарсага тушунмаган Шамсуддин Тегинтош унинг ортидан ажабланганича қараб қолди.

Доруссалтана томон от чоптириб кетаркан, Қутлуғхоннинг хаёлида яккаш бир ўй бор эди: мактубнинг мазмунидан Жалолиддинни огоҳ этиш керакми ёки йўқми? Балки Салоҳиддин мактубни шахзодага бермай, малика Туркон билан кетганида бирор яхшилик аломати бордир?.. Ҳозирча мактубни Жалолиддиндан махфий саклаб турганлари маъқулмикин? Энди Жалолиддин отасининг тахтини эгаллади, у – султон! Агар махфий мукотабадан огоҳ бўлса, қаршисидаги мўғул қолиб, мактуб битганлар билан муҳорабани бошлаб юбориши мумкин... Қутлуғхонга бу ўйи мантикли кўринди. Ҳозир Жалолиддиннинг фикрини бўлмаслик оқил ҳаракат бўлади. Қутлуғхон шу ўйидан дадилланиб, отини никтади. От доруссалтана томон чошиб кетди.

Шахзодалар Гурганчга қайтганидан, қалъа дарвозалари ланг очик, кираверишда

икки қатор бўлиб, одлик навкарлар соқчиликда турадилар. Улар Кутлугхонни таниб, дарров йўл беришди. У тўппа-тўғри Арка бориб тушиб, отини соқчи навкарга қолдирди. Саройга кирганида Жалолиддиннинг ҳордиқ олаётганини эшитгач, уни девонхонада кутиб туришни маъқул топди. Шу ўйи билан ўтиб кетаётганида қулоғига хос хоналардан биридан чиқаётган гўнғир-гўнғир овозлар чалинди. У беихтиёр қадамни сустлаштирди. Овозларда таҳлика ва таҳдид сезиларди. Унинг таажжуби ортиб, беихтиёр ўша хоналар томон юрди. Хийла очик, ўймакор нақшлар туширилган ёғоч эшик ортида амирлар тўпланишганди. У ажабланди. Машваратми бу?! Хумор тегин, Амир Бужи Пахлавон, Шайххон ва Эр Буго... Хумор тегиндан бошқалари овозларини пастлатиб сўзлайдилар.

– Султон шахзода Қутбиддинни тахтдан маҳрум этибдур! – ғазабнок деди Хумор тегин. – Унинг ўрнига Жалолиддин белгиланибди!

– Салтанат тожи Қутбиддиннинг бошида бўлмоғи лозим! – деди Амир Бужи Пахлавон.

– Улуғ маликанинг иродаси ҳам шундай эди, Қутбиддин султон! – кизишди амир Эр Буго.

– Биз ҳам шу ўйдамыз! – деди Хумор тегин. – Агар Жалолиддин тахтга ўтирса, Қутбиддиннинг ахvoli не бўлади? Қолаверса, ҳукумат таянчи биз – Қутбиддинга содиқ амирлар!

– Тўғри! Тўғри! – бир овоздан уни қўллашди бошка амирлар.

Эшик ортидаги Кутлугхоннинг таажжуби ҳадди аълосига етди. Бу қандай машварат бўлди?! Остонада мўғул турибди. Доруссалтана хавф остидаю булар не ташишди?

– Қўп ўйламоқ ва ортик кенгашмоқликка фурсат йўк! – деди Хумор тегин амирларга бирма-бир қараб. – Ягона йўли шулки, Жалолиддинни ўртадан кўтармоқ лозимдир! Адолат қарор топтоғи ва Қутбиддин тахтга қайтмоғи шарт! Буни нафақат биз, балки малика Туркон ҳам истаган.

– Маъқул! Маъқул! – амирлар уни қувватлашди.

– Гурганчдаги султон қўшинини тўплаб, Жалолиддинга қарши оёқлантирамиз, – давом этди Хумор тегин. – Ҳозир Жалолиддиннинг навқари кам, амирлари ҳам Гурганчда эмас. Жалолиддин Қутбиддинга ён беради.

– Хўп маъқул гап! – деди Амир Бужи Пахлавон.

– Шу тунда Жалолиддинни ётоғида... – Хумор тегин бир муддат сукут саклади. – Шу тунда уни орадан кўтарамиз!

– Маъқул режа!

– Ҳозирча тарқалишиб турамыз. Шомдан кейин тўпланамиз, – машваратга яқун ясаган бўлди Хумор тегин.

Қутлугхон Хумор тегиннинг сўнгги гапини эшитиб дарров ўзини панага олди. Амирлар бирин-кетин хонадан чиқишиб тарқалишди. Қутлугхон яширинган жойидан чиқди-да девонга шовди. Унинг юраги асабий урар, нафас олиши тезлашган, қўллари қалтирарди. Девонда уни Хўжанднинг собиқ ҳокими Темур Малик қарши олди...

32-боб. Фитна

Жайхун томонидан этни жунжиқтирувчи шабада эсади. Шаҳар тун оғушида. Хос хонаси даричаси ёнида узок туриб қолган Жалолиддин пахта кийими устидан қалин пўстин ташлаб, манқалда ланғиллаб турган саксовул чўғига қўлларини тутди. Шифтдаги улкан қандилда ёнган ўнлаб шамлар деворларнинг ганчли нақшлари устида қўлкалар югуртириб, ётоққа ажабтовур сирлилик берган. Шабада минг

мукомга солаётган, кўшк томондаги хитойи шоҳи дарпардаларнинг нозик гуллари шамларнинг заиф нурларида кўзга элас-элас ташланиб қолади.

Жалолиддин бир ҳафтадан ошган сафар машаққатларидан чарчаган бўлса-да, кўзларига уйку келмасди. Ким ҳам ўйлабди, шундок улуг салтанат сарҳадидан ёғий ўтиб, унинг бош кентига қадар келишини? Яқин-яқингача Султон Аловуддиннинг юртига биров қўшин тортади, деса киши ишонармиди? Бу чархи дуннинг турфа ишлари қаршисида одам ожиз. Ана шуларни ёдидан ўтказган Жалолиддиннинг кўз олдидан Хумор Тегин ва Амир Бужа Пахлавонлар ўтди. Отаси Султон Аловуддин Самарқандга келиб, кўп амирлар қаторида Амир Бужа Пахлавонни ҳам тақдирлаб, унга мулклар иктой қилган эди. Негадир бу иккисининг сиёки ва қадам олишлари ғалати. Қутбиддиндан умидланиб юрганларида қутилмаганда бошқа шаҳзода тахтга келиши уларни жуда шошириб қўйганини Жалолиддин сезарди. Саройдаги кўп амирлар бувисининг қариндошлари. Улар отасининг буйруғидан қўра, бувисининг сўзларини тан оладилар. Жалолиддин шуниси билан чиқиша олмасди. Аммо, қўлида салкам салтанат тизгини тутган бувисига қарши чиқиш кундага бошини қўйиш билан баробар эди. Қипчоқ амирлар Қутбиддинни тахтга қайтаришга уринишлари табиий. Энг ёмони, бу амирларнинг ихтиёрида Гурганча камида эллик-олтмиш минг кишилиқ қўшин бор. Агар амирлар Қутбиддини ёқлаб чиқсалар, унга жуда қийин бўлади. Ҳозир тожу тахт таллашиш фурсати эмас. Нима қилиб бўлса ҳам муроа йўлини топиб, пароканда қўшинларни тўплаш, пойтахт мудофаасини пухталаш лозим... Ўйлардан унинг боши оғрий бошлади. У ипак мато копланган болишга бошини қўйиб, оёқларини узатди. Роҳат инганидан вужуди бўшаши... кўзлари илинди.

...Отаси оппоқ отида ўтирганмиш. Олдинги дабдабали кийимлар, қурол-яроғларда эмас, қордек оппоқ кийимда, яланг оёқ эмиш.

– Ўғлим, ёнингизда ҳатар!

– Ёнимда?!

– Ҳа, қаршингизда!

Қутилмаганда отаси отидан шошиб сакраб тушибди. Жалолиддиннинг қиличини суғуриб, ҳавода асабий сермаб, аллакимларга ўдағайлаганича таҳдид солибди. Отасининг телбавор қилиқларидан унинг таажжуби ҳадди аълосига етибди.

Кимдир уни туртди. Жалолиддин чўчиб уйғониб кетди. Тўшаги ёнида икки кишининг қораси кўриниб турарди. Кўзларидан уйку ўчмаганидан бу гавдаларни танимади.

– Онҳазрат!... – бу Кузбор Малик эди. Унинг овозида ҳадик сезилди.

– Ташвишли хабар келтирдик, – бу сафар Қутлуғхоннинг овози эшитилди.

Ҳали Жалолиддиннинг ҳаёли ўзида эмасди. Унинг кўз олдидан тушидаги отаси ўтди. “Ёнингизда... қаршингизда ҳатар!”

– Қандай хабар?! – у дастлаб Қутлуғхонга, сўнгра Кузбор Маликка қаради.

– Фитна, онҳазрат! Фитна! – деди Қутлуғхон.

“Қаршингизда ҳатар!”

– Фитна, дейсизми?!

– Ҳа, онҳазрат. Айрим амирлар сизга суиқасд қилишни режа туздилар. Уларнинг бошида Амир Бужа Пахлавон ва Хумор тегинлар туришибди. Амирлар сизнинг ўрнингизга Қутбиддинни тахтга чиқармокчилар!

– Буни қаердан билдингиз? – сўради Жалолиддин.

– Онҳазрат, Оллохнинг марҳамати, уларнинг махфий мажлисларидан вокиф бўлиб қолдим.

– Қутбиддин ҳам мажлисда эдимиз?

– Шаҳзода йўқ эдилар, онҳазрат.

Жалолиддиннинг фикри тиник тортди.

– Темур Малик қаерда? – сўради у.

– Навкарлари билан шаҳарнинг бош дарвозасида, – бу сафар Кузбор Малик жавоб берди.

Жалолиддин дарров кийиниб, худди муҳорабага кираётгандек жибасини устига ташлади. Дуру гавҳарлар, лаълу акиқлар билан зийнатланган энли камарга отаси ҳада килган килични тақди. Отасининг фармони сакланаётган тери жуздонни олиб, қўйнига солди. Дубулғасини қўлида ушлаб, нағал қоқилган этиги билан гурс-гурс кадам ташлаганича ётоғини тарк этди. Кузбор Малик ва Кутлугхон унинг ортидан эргашишди. Девонга элтувчи узун хонадан гурс-гурс кадам ташлаб кетаркан, ортидан кадам ташлаб келаётган амирларидан сўради:

– Кутбиддин ва Гиёсиддин қаерда? Рукниддин-чи?

– Олампадох, уларнинг қаерда эканликларини билолмадик, – ортидан Кузбор Маликнинг овози эшитилди.

Сарой ҳовлисида кимларнидир бақиргани, от туёқларининг тошга урилиб берган шошқин товушлари эшитилди. Жалолиддин юришидан тўхтади, девордаги машъалалардан бирини олди. Девонга ҳам кирмай сарой ҳовлисига олиб чиқадиغان айвонга чикди. Саройнинг кенг ҳовлиси отлик ва навкарларга тўлиб кетганди. Улар орасида даргазаб амирларнинг қипчок лаҳжасида буйруқ бериб, сўқинишлари эшитилди. Жалолиддин фитнанинг бошида чиндан ҳам бувисининг қипчок уруғлари турганига ишонди.

– Олампадох, ўзингизни панага олганингиз маъқул! – Кутлугхоннинг хавотирли овози Жалолиддиннинг хушини ўзига қайтарди.

Отлик амирлар тахминан беш-олти газ юкоридаги айвонда Жалолиддиннинг ўзи турганини хаёлларига ҳам келтирмай саройга олиб кирадиغان эшикларга соқчилар тақсимлардилар.

– Саройдан ҳатто куш ҳам учиб чиқмасин! – хириллади амирлардан бири.

Жалолиддин овоздан бу амирнинг ким эканлигини таниб, ғазабдан баданига титроқ кирди.

– Олампадох, бу ердан кетиб, Аркни тарк этмоғимиз лозим, – деди Кузбор Малик Жалолиддиннинг қўлидаги машъалага хавотир билан қараб.

Гарчи қоронғи бўлса-да, Кузбор Маликнинг машъалага қараб қўйгани Жалолиддиннинг зийрак нигоҳидан махфий қолмади. У машъалани ерга ташлаб, этиги билан эзгилаб ўчирди.

Улар саройнинг киши назаридан холи шимолий томонига юриб кетишди. Аркнинг шимолий дарвозасида Жалолиддиннинг хос навкарлари бор. Аммо шимолий дарвоза атрофларида ҳам машъала кўтарган отликлар тўпланиб туришарди. Уларни кузатаркан, Жалолиддин бу дарвозадан ҳам чиқиб кета олмаслигига кўзи етди. Девор остида тураркан, Жалолиддин нима қилиб бўлса-да, Темур Маликни топиш кераклигини ўйларди. Иложи топиб, шаҳарнинг бош дарвозасига етиб олиши лозим.

Жалолиддин минг азобда исёнчиларни четлаб ўтиб, шаҳарнинг бош дарвозасига етиб келди. Кутганидек, бу ерда Темур Малик отликлари билан жангта шай турар, қаршисидаги амирлар унга ҳамла қилишга ботинолмай турардилар.

– Онҳазрат! – Жалолиддин Темур Маликнинг овозини таниди. У отликларидан ажралиб, Жалолиддиннинг қаршисига чикди.

– Гурганччи тарк этамиз. Навкарларингиз хозирми?

– Ҳа, онҳазрат!

– Қанча навқарингиз бор?

– Уч юз отлик, онҳазрат.

– Яхши, хозирок йўлга тушамиз!

Темур Маликнинг қаёққа борамиз, дея сўрашга тили бормади. У ҳам фитнадан огоҳ бўлганди.

Тун яримлаганда Жалолиддин ўзининг ишончли амирлари ва уч юз отликлари билан калъадан чиқди. Тун бағрида ором олаётган шаҳар тошқўчаларининг тинчини отлар туёқлари дупури бузди. Жалолиддиннинг ортидан Хумор тегин отликлари таъкибга ўтишди. Жалолиддин уларнинг таъкибидан кутулиб, Гурганчни тарк этди-да, Хоразм ва Хуросон ўртасидаги бепоён қумликларда кўздан ғойиб бўлди...

33-боб. Канизакнинг бетакрор ифори

Водий томондан эсаётган шабода анча кучайган.

Калъаҳовлисидаёшболалар кийкиришиб ўйнашади. Уларга қараб Салоҳиддиннинг кўнгли анча ёришди. Катталарни кийнаган ғам-ташвишлар бу гўдакларнинг хаёлига қаёқдан ҳам келсин! Улар бошлари узра куюклашаётган фалокат булутларини билмай вужудлари билан ўйинга берилиб кетишган... Мўғуллар ҳеч кимга шафқат қилишмайди. Ҳатто, норасидаларга ҳам. Салоҳиддиннинг кўнглига яна ғашлик инди. Агар Ҳолики кудрат асрамаса бу тошдеворлар мурғак калбларга паноҳ бўла олмайди. Наҳот шулар Султон хонимнинг хаёлига келмаса?! Ёки унинг ғурури ақл кўзига парда тортдими? Салоҳиддин ҳаммадан ҳам қувалашиб ўйнаётган болаларга юраги ачирди. Не қилсинки, у кул, хожалар қаршисида тилига эрк бермасликка ўрганган...

Салоҳиддинга кимдир уни таъкиб этаётгандек туюлаверди. Ҳам ғалати, ҳам тааж-жубли. Негадир у ўзини ўнғайсиз сезиб, бу аҳволига хайрон ҳам бўлди. У бир қўли қиличининг дастасидан ушлаганича юришга чоғланган ҳам эдики эсиб турган шамол бирдан кучайдию қаршисидаги айвоннинг пардасини кўтариб, туширди. Унинг ортида эса... Нури биби турарди! Ажаб! Жон ўртагувчи бу малак кўз ўнгида бир сонияга бўй берди, холос. Аммо, бу фурсат қизнинг йирик қора кўзлари, сутга чайилгандек тўлиқ юзини, гунчадек очилишга маҳтал лабини йигитнинг тасаввурига муҳрланишига монёлик қилмади. Унинг юраги тез-тез уриб кетганидан нафас олиши оғирлашиб, томоғи қурукшади. Ҳовли ўртасида туриб қолган Салоҳиддин нима қилишини билмасди. Шамол иккинчи марта куч олиб, пардани кўтариб-туширганда киз йўқ эди. У кетиб қолганди. Салоҳиддин энди енгил нафас олиб, юриб кетди. У калъа омборига бориб, мешларга сув тўлдира кетди. Шу пайт, Бадриддин Ҳилол ва Ҳусомиддин Али омборга келишиб, уни кузатганларича суҳбатларида давом этишди.

– Мўғул калъани камаса захирангиз канчага етади? – сўради ҳарам оғаси.

– Дон-дун, гўшт олти ойга етади, – деди қутвол. – Аммо, негадир сув бизни ташна қилмоқда. Олдинлари бундай бўлмасди...

Бадриддин Ҳилол унга саволомуз қаради. Салоҳиддин ҳам ишини тўхтатиб, қутволга юзланди.

– Сизни тушунолмадим?! – ажабланди ҳарам оғаси.

– Жанобларига тушунтиролмадим. Бирор кун йўқ эдики, Илолда қуёшли кунни тўлиқ кўрган бўлсак. Бошимиздан булутлар аримасди, Худонинг битмиш куни ёмғир-жала...

– Анчадан бери шундайми? – сўради ҳарам оғаси.

Қутвол аниқ жавоб беришга истиҳола қилди. Туркон хотуннинг “калъага етибди!” деган хабари келган куни эрталабдан қуёш киздирганди. “Салтанат офтоби энди бошимизга қўнди!”, дея кўпчилик бунга яхшиликка йўйди. Маликаи олам калъадан паноҳ топгач, одамларни роса ажаблантириб, булутлар Илолдан чеки-

ниб, қалъанинг ягона сув манбаи жалаю ёмғирлар ҳам тинди. Султон Аловуддин Муҳаммаднинг онаси келганига анча бўлди, аммо бир томчи ёмғир ёқгани йўқ. Энди қалъага ҳар куни водийдан мешлардан сув ташиб келтирилади.

– Бунга эътибор бермабман, – ростини айтишни лозим топмади қутвол.

Ҳарам оғаси ҳам унинг кўнглидан ўтган ўйлардан тахминлади. Ичидан зил кетсада буни қутволга сездирмаслик учун Салоҳиддин томон юзланди.

– Султон хоним сув сўраганлар. Ҳарамни ҳам сувсиз қолдирманг! – деди у шошиб.

– Маъқул, – деди Салоҳиддин.

Ҳарам оғаси ва қутвол қалъа дарвозаси томон юриб кетишди. Уларнинг ортидан қузатиб тураркан, Салоҳиддиннинг ҳаёлидан қутволнинг айтганлари кетмасди: “...Бошимиздан булутлар аримасди”. Унинг ёдига Амуга чўктирилган ҳукмдорлар-у шахзодалар тушди. Қулоқлари остида эса жулдур кийимли аёлнинг маликани қарғгани эшитилди. “Оллоҳнинг ўзи жазоласин! Оллоҳнинг лаънати бўлсин!” Худди ўзини лаънатлаганларидек Салоҳиддин сесканиб кетиб, “астағфируллоҳ”, деб қўйди.

– Хожам, бизга сув берадими?

Кўнгиракдек овоздан Салоҳиддиннинг юраги уришдан тўхтаб қолаёзди. Унинг нафас олиши тезлашиб, бир лаҳзада томоғи қуруқшаб кетди. У вужудига қолган сўнгги кучни тўплаб, катта журъат билан овоз келган томон қаради. Унинг қаршисида кўза кўтарган Нури биби жилмайиб турарди. Салоҳиддин кўзлари сотиб қўймаслиги учун ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди.

– Маъқул, кўзангизни беринг, – деди у иложи борица хаяжонланмасликка ҳаракат қилиб.

Нури биби чиройли қўллари билан қўшқўллаб кўзани унга узатди. Салоҳиддин синдириб қўйишдан қўрққандек кўзани қўшқўллаб олди. У мешни очиб, ундан кўзага сув қуяркан вужудига қизнинг қуйдиргувчи нигоҳини ҳис қиларди. Ўртадаги ўнғайсиз жимликни йўқотиш учун қизни гапга солгиси келар, аммо тилига тайинли сўз келмасди. Ҳайтовур, қизнинг ўзи сўраб қолди:

– Ҳарам аёлларининг айтишларича, мўғуллар маликамиз ортидан тушишган эмиш!

Унинг саволидан Салоҳиддин анча дадилланди. Нури бибининг кўнглини кўтаргиси келди.

– Мўғул аввал Султон хонимнинг қаерга келганларини топиши лозим! Кейин эса, бу қалъани факат бургутлар забот этиши мумкин.

Қизнинг оппоқ юзида қулги жилва қилди.

– Алҳамдулиллоҳ! Ҳарам аёллари эртаю кеч шунинг ғамида кун қорайтирадилар, – деди у.

– Уларнинг кўнгиллари кўтаринг, Тангри таоло хоҳласа омон қоламиз! – деди Салоҳиддин ниҳоят унинг чиройли кўзларига боқиб.

Нури биби йигитнинг кўзларидан уялиб, кўзасини олиш учун уринди. Салоҳиддин унга қўмакка шошди. Шунда у димоғида қизнинг бетақрор ва ўхшаши йўқ ифори туйдию боши айланаёзди.

Тез орада улуғвор тоғларнинг чўнг қоялари устидаги Илол қалъаси тун қўйнида кўздан гойиб бўлди...

Давами бор

Барот ИСРОИЛ

ШОИРЛИКНИНГ МАКТАБИ ЙЎҚ

(кечинмалар)

Адабиётда ҳар бир ижодкорнинг ўз ўрни бор. У ҳақиқий ижодкор бўлса, албатта.

Турфа хил мева дарахтларидан ташкил топган боғ шуниси билан гўзалки, унга кирган одам, ўзига ёққан мевани тановул қилади. Адабиёт ҳам худди шундай бокка ўхшайди. Бу бўстонга ташриф буюрган шинаванда ўзига маъқул бўлган асарни ўқиб, ширин мева тотгандек роҳат олади.

Бўш вақтингизни телевидениенинг айрим беъмани, беҳаё кўрсатувларини кўришга сарфламай, кўпроқ яхши китоб ўқисангиз, албатта рухий озик олиб, чандон лаззатланасиз. Фикр доирангиз ҳам кенгайди.

Баъзан киши тушқунликка тушиб қолади. Шундай пайтларда бадий асар ўқиш фойда беради. Руҳингиз кўтарилиб, фикрингиз тиниклашади. Энг асосийси, ҳаётга бўлган муҳаббатингиз жўшиб, кўнглингиз кўтарилиб, рухий мадад олиб, ғуборланган табиатингиз ойдинлашади.

Айрим ижодкорларнинг бир ёмон одати бор. Ўз замондошларининг асарларини ўқимайди. Буниси ҳам майли-я, баъзан бир-бирини кўролмай ҳар хил ғийбат гаплар тўкиб юришади. Устоз Миртемир ундайлардан зада бўлганидан: “Бировларнинг ғийбатини қилиб юргандан кўра, дурустрок асар ёзиш устида бош котирса, ўзига ҳам, халққа ҳам фойдали иш қилган бўларди”, дея куйинган эди.

Китоб ўқимайдиган ва уни кадрламайдиган одам, кўп нарсадан маҳрум бўлиб, охир-оқибат ўзининг ҳам қадрини йўқотиб қўйганини сезмай қолади.

Барот ИСРОИЛ – 1938 йилда туғилган. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтини (ҳозирги ТДПУ) тамомлаган. “Бойчечак”, “Най навоси”, “Субҳидам”, “Она ер атри” китоблари, “Онаизор” роман-эссеси нашр этилган.

* * *

Айрим ижодкорлар ичкиликни илҳомлантирувчи дея талкин қилишади. Аслида, бунинг акси эканлигини била туриб, ўзининг нафсини кондириш учун шундай нотўғри фикрни ҳимоя қилган бўлади. Бу билан баъзи ёшларни ичишга рағбатлантиради. Ўзи эса ўзи тўқиган ёлгон фалсафанинг қурбонига айланади.

* * *

Асар ёзиш мушкул. Уни бировга маъқул бўлиши ундан ҳам мушкул.

* * *

Ҳозирги кунда одамлар телевизорга тикилиб ўтириб чарчаб қолади. Сўнгра қарахт бўлиб, китоб ўқишни ҳаёлига ҳам келтирмай уйқуга кетади.

* * *

Ҳар бир асрнинг ўз даҳолари бўлади. Уни давр мухити вояга етказади.

* * *

Адибни дурадгорга ўхшатиш мумкин. Дурадгор оддий ёғочга дид билан ишлов бериб, санъат асари яратади. Адиб эса сўзлар орқали ўз завқу шавқини асарга сингдиради.

* * *

Яхши шеърнинг узун-қисқаси бўлмайди, яъни ўқувчи уни бирдай севиб ўқийди. Чунки ўқигани сайин ўқигиси келаверади. Ҳар сафар янги ҳикматлар топиб маънавий роҳатланади. Масалан, Пушкиннинг “Царское село”, Чўлпоннинг “Халқ денгиздир”, Ғафур Ғуломнинг “Сен етим эмассан”, “Мен яхудийман”, Ҳамид Олимжоннинг “Ўзбекистон” каби шеърларини қанча ўқисанг, шунча завқ оласан. Узунлигини сезмайсан ҳам.

* * *

Ҳар сафар бирор янги нарса ёзганимдан кейин ўзимни қушдек енгил сезаман. Рухим кўтарилиб, бахтиёрлик ҳиссидан кўнглим таскин топади.

Маълум муддатдан кейин қайта ўқиганимда, қандай асар ёзилгани маълум бўлади. Сўнг унинг камчиликларини тузатиб, сайқал бериш баъзан бир кунлик, баъзан ойлаб давом этади. Шундан кейингина ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишга жазм этаман.

* * *

Адабиётимизнинг етакчи адиблари бор. Улар Ойбек, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқалар. Улар мунаққидлар томонидан етарлича баҳосини олган. Лекин адабиётимизда ҳали ижоди ўрганилмаган адиблар кўп. Улар Миртемир, Собир Абдулла, Ҳабибий, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Восит Саъдулла, Тоғай Мурод, Ўлмас Умарбеков, Мирзакалон Исмоилий, Мақсуд Шайхзода, Тўра Сулаймон ва бошқалар. Уларнинг ижоди қачон ўрганилади?

Мунаққидларимизнинг бир ёмон қусури борки, кимдир бирор ижодкорнинг асарларини яхшилаб таҳлил қилса, бошқаси ҳам ўша ижодкор асарларини сал бошқачароқ қилиб мақола ёзади. Ундан кўра ҳали ўрганилмаган ижодкор асарларини шарҳлаб берса, нур устига нур бўларди.

* * *

Билимли ва малакали адиб ҳеч қачон ойлаб, йиллаб илҳом парисини кутиб умр ўтказмайди. Уни илҳом парисининг ўзи асар қаҳрамони томон етаклайди.

Шоирликнинг мактаби йўқ. Инсон ўнта дорулфунунни битирганда ҳам шоир бўлмаслиги мумкин. Шоирлик Оллоҳ томонидан берилган истеъдод бўлиб, уни рўёбга чиқариш эса иктидорли шахснинг сабъ-ҳаракати, меҳнати ва ҳаётий тажрибаси асосида намоён бўлади.

Ижод эрмак эмас. Бу юракда содир бўлган ҳис-туйғуларни ижодкорона шарҳлаб беришдир. Буни ким, қандай эплайди — унинг истеъдодига боғлиқ.

Мен нима иш қилган бўлсам, унинг замирида, ўз асарларимни рўёбга чиқариш мақсади бўлган. Гоҳ иктисодий, гоҳ ижтимоий йўналишдаги хизматларим шунга асосланган.

Бахт ғаройиб бир куш — қулай пайти келганда тутиб ололмасанг, кўз очиб юм-гунча учиб кетади.

УМР ҲИКМАТЛАРИ

Атоқли шоирларимиздан бири Барот Исроил 80 дан сакраб ўтиб, 90 манзилини қоралаб кетаяпти. Давлатимиз томонидан адабиёт оламида қилган машаққатли ижодий меҳнати учун “Шуҳрат” медали билан тақдирланган шоир 80 ёш чаманида ҳали-ҳануз тиниқ дунёқараши, тетик руҳияти билан шоир ва носир сифатида дадил қалам тебратмоқда. Айниқса, мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев атоқли ва ардоқли шоирларимиз қаторида Барот Исроилнинг ҳам номини зикр этганларини катта эҳтиром ва шараф деб билдим.

Ўтган асрнинг 60-йилларида Миртемирнинг шеърят мактаби бир қатор етук шоирларимизнинг шаклланишида катта роль ўйнаганлиги адабиётимиз тарихидан маълум. Миртемир домла нафақат Ўзбекистон Ёзувчилар уюмсида, балки уйлари ва Дўрмон ижод боғида ҳам ёшларга сабоқ беришни қанда қилмаган эдилар. Жаҳоншумул шоирамиз Зулфияхоним, Қаҳрамон шоирларимиз Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ шоири Тўра Сулаймонлар билан бир қаторда Барот Исроил ҳам ана шу мактабнинг суюкли толиби бўлган. У устознинг меҳрли нафаси ижобати билан ўсди-ўлғайди, қаттор-қатор китоблар чоп эттирди. Унинг юзлаб шеърлари бастакор ва хонандалар эътиборига тушиб, халқимизнинг сеvimли кўшиқларига айланиб кетди. “Настарин гули майда”, “Оқ олтин”, “Тулпор”, “Оҳангарон” каби халқ севган кўшиқлари бир неча ўн йиллардан бери жеранглаб халқимиз маънавиятини бойитиб келмоқда.

Барот Исроил тошкентлик Хастимом ҳазратлари, Исмоил Қафқол Шоший, Хожжа Аҳрор Валий, Занги ота, шунингдек, Хўжа Аҳмад Яссавий каби азиз-авлиёларимиз тарихини ўрганди. 63 ёшида Ҳаж қилиш саодатига мушарраф бўлди. “Умрим ҳикматлари” деган 324 мисрали дoston ёзди. Муаллиф умр йўлидаги воқеа ва ҳолатлар орқали даврлар силсиласи, азобу уқубатлари, қувончу шодликларини образли тимсоллар билан тасвирлаган.

Элик бешда Ҳумо куши қўнди элим бошига,
Мустиқиллик эълон қилди, ташаккур Юртбошига.
Таҳсин айтди аҳли жаҳон, журъатига, ишига,
Парвардигор назарига тушибдир халқим манго.

80 ёш адиблар учун айна ижод қаймоқланган палла. Барот Исроилга Лутфий ёшини тилаб қоламан!

Ҳайдар МУҲАММАД,
шоир ва драматург,
“Дустлик” ордени соҳиби

* * *

Ҳаёт – уммонда сузиб кетаётган кема. Сен уни ўзинг хоҳлаган томонга юргиз, акс ҳолда бошқаруви ўзгалар қўлига ўтиб, кунинг уларга қолади.

* * *

Ҳамиша ишонч руҳи билан яша! Ҳеч қачон руҳингни туширма, энг мушкул пайтда ҳам, ўзингни ожиз сезма! Ҳар доим олға интилиб, ўз олдинга қўйган мақсадларингни амалга ошир!

* * *

Умрингни беҳуда ишларга сарфлагандан кўра, манфаат кўрмасанг ҳам ўзгаларнинг ҳожатини чиқарган афзал.

* * *

Баъзи бировларга бирор эзгу ишни қил десанг, ёшлигини ёки вақти йўқлигини важ қилиб, фалон ёшга борганимда қиламан, дейди. У билмайдик, Оллоҳ берган умри унга етадим, йўқми. Шунинг учун эзгу ишни бажаришга шошилиш керак. Акс ҳолда улгуролмай қолишинг мумкин.

* * *

Ҳақиқатни ҳар бир инсон ўзидан талаб қилиши лозим. Агар ўзи ҳақиқат билан иш юритиб, унга амал қилса, ўзгалар ундан ўрнак олади.

* * *

Бобокалонларимиз илмни кадрлашга кўпроқ эътибор қилиб, унга илоҳий тус берганлар. Шунинг учун бўлса керак, улар қолдирган асарлар бизнинг давримизда ҳам қимматини йўқотмай халққа хизмат қилиб келмоқда. Ҳадиси шарифда айтилади: “Кимки илм истаб қадам қўйса, Оллоҳ таоло унга жаннат йўлини осон қилгайдур”.

* * *

Бобокалонларимиз Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абу Наср Фаробий, Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Ибн Сино, Мо-турудий, Маҳмуд Замахшарий, Абу Исо Термизий, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур, Ҳожа Аҳрор Валий сингари улуғларимиз яратган асарларни ҳар қанча ўқисанг яна ўқигинг келаверади. Асло зерикмайсан, бу асарлар ўз оламига олиб кириб, руҳингни ёшартириб, ҳаққоний ҳаёт сари етаклайди. Уларни табарруқ нонга киёслаш мумкин. Бир умр нон истеъмол қилиб, ундан кўнглинг қолмаганидек, мазкур асарларни умрбод ўқиб-ўргансанг ҳам, ҳар сафар қайта мутолаа қилганингда ўзининг янги маъноларини тақдим этаверади.

* * *

Менинг асосий бойлигим – китобларим. Шахсий кутубхонамда ўн мингга яқин, деярли барча мавзуларга оид китоблар мавжуд. Уларни авлодларимга мерос қилиб қолдираётганимдан бахтиёрман.

* * *

Инсон ҳаётда ўз кучига ва иқтидорига ишониб яшаши керак. Акс ҳолда доимо ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек ҳис этади. Қариндош ва дўстлар ўғити ва ёрдами кишига илҳом беради. Бу уларнинг билиб-билмай берган кўмаги ҳисобланади.

УЛУФ АДИБНИНГ УЛУФ НИЯТИ

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

Бадий адабиёт хазинасини ўзининг дурдона асарлари билан бойитган Чингиз Айтматовнинг ижоди билан таниш бўлмаган фаол китобхонни топиш қийин бўлса керак. Адиб асарлари дунёнинг барча китъаларида севиб ўқилади. Ҳар бир миллат вакили уларни мутолаа қилар экан, ўзи, миллати ва ватанига дахлдор нарсаларни топа олади.

Айтматовнинг ижоди Ўзбекистонда кенг тарқалган ва ўрганилган десак, муболаға бўлмайди. Бунда Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров, Суюн Қораев, Маҳкам Маҳмудов, Абдураим Отаматов каби маҳоратли таржимонлар, Ғайбулла Саломов, Акмал Саидов, Сайди Умиров, Париза Муҳаммаджонова каби таниқли олимларнинг хизмати катта. Адибнинг тоғ ва дашт мавзусидаги қисса ва романлари бизни йигирманчи асрнинг буюк истеъдод эгаларидан бири – ёзувчи, публицист ва жамоат арбоби Чингиз Айтматовнинг бадий ҳамда маънавий олами билан ошно этди, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-эстетик қарашлари билан таништирди. Устоз Ғайбулла Саломовнинг адиб ижодининг сермаъно қирралари тўғрисидаги тадқиқотлари Чингиз оғага муҳаббатимизни янада оширди. Икки ёндош, кондош мамлакат халқлари орасидаги азалий дўстлик ришталари, адабий, маданий алоқалар адибнинг маҳоратли қалами, журъатли сўзи, беғубор қалби боис янада ривож топди.

“Айтматов ижоди бизга кўп жиҳатдан сабоқ бергулик мактабдир, – деб ёзган эди Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов. – Менинг учун Айтматов сабоқларидан бири қуйидагича: Чингиз оға ўзининг бениҳоя жасур истеъдоди билан ҳар қандай маҳдуд, қийин шароитда ҳам ҳақиқатни киёмига етказиб, ўринлатиб айта билишини исботлади. Адибнинг “Алвидо, Гулсари” асарини эсланг. Асар қаҳрамони Танабойнинг ҳам, унинг содиқ йўлдоши Гулсари лақабли отнинг ҳам навқирон чоғлари жамият хизматиға сарф бўлди. Бирок, улар қартайғач назардан, эътибордан қола бошладилар. Ёзувчи мана шу фикрни мураккаб шароитда катта маҳорат билан бадий асарга айлантирди. Бу гап бугунги кунда ҳам ўз актуаллигини, ҳаётий қимматини йўқотган эмас. Албатта, ҳар қандай буюк адибнинг ҳам ўз услуби, оҳанги бўлади. Толстойни Достоевскийдан фарқлашда дохиёна белгиларни илғаш мумкин бўлганидек, Айтматов ижодини кузатганда ҳам фақат унга хос бўлган

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ – 1946 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) журналистика факультетини битирган. “Бир заминда яшаймиз”, “Умидли дунё”, “Ёлғиз яшаб бўлмайди”, “Умр – учар юлдуз”, “Торнинг чўмичдан фарқи”, “Сувора соғинчи”, “Қирқ бешикчи бекат” каби китоблар муаллифи.

фазилатларни дархол топа оламиз. Булар – чуқур инсоний фалсафа ҳамда ғоят гўзал поэтик руҳдир”.

Ёзувчи халқимиз тарихи ва маданиятини, бой маънавий меросимизни яхши биледи, чуқур ҳис этади, буюк алломаларимиз билан ўзбек халқи каби фахрланади. Унинг қисса ва романлари, публицистик мақолалари, долзарб маърузаларида халқимизнинг шонли тарихи, буюк аждодларимиз мероси, Самарқанд, Бухоро каби ўтмишга шохид шаҳарларимиз билан фахрланиш, Орол кўлининг тақдирига қўюниш каби ҳолатлар кўплаб учрайди.

“Асрни қаритган кун” романи қаҳрамонларидан бири Қазангап тақдир тақозоси билан олти йил Мирзачўлга келиб яшайди. Шу ерда хивалик Бўкей исмли қорақалпоқ қизга уйланади. Умри ниятига етаётганида Орол денгизига бориб, бу баҳри уммон билан видолашади. Қуриб-қакшаб бораётган денгизнинг кум босган сохилларига тикилар экан: “Орол дунё тургунча турар эди, мана энди, шу денгиз ҳам қурипти, одам умрини гапирмаса ҳам бўлади” дейди ва Эдигейдан вафот этганида Она Байитга дафн этишини илтимос қилади. “Жамила”даги Дониёр ҳам бизга ёт эмас. “Турмуш бу муштдек болани не кўйларга солмаган, тирикчилик дардида у қаерларга бош урмаган. Дониёр кўп вақт Чакмоқ даштида кўй боқиб юриб, вояга етгач, жазирама чўлларда канал қазиган, янги тузилган хўжаликларда пахта экиб, экин сугориб, охири Тошкент яқинидаги Охангарон шаҳталарида ишлаб, ўша ердан армияга кетган эди”. “Чўккида қолган овчининг охи-зори”да Чингиз Айтматов Соҳибқирон Амир Темурнинг Шероз шаҳрида ҳофиз Шерозий билан бўлган учрашувини ёдга олиб, улуғ ҳукмдорнинг қўидаги сўзларини келтиради: “Ўз шоирини излаб юрган подшонинг қўл остидаги халқ бахтли бўлади. Бироқ, ўз ҳукмдорини излаб юрган шоирнинг халқи бахтсиздир”.

Зарафшон дарёси ошиб, атрофга хавф солганида собиқ иттифок матбуотида Айтматовнинг “Инсонга таъзим эт, Зарафшон” сарлавҳали мақоласи эълон қилинади. Устоз Миртемир домла “Манас” эпосининг дастлабки қисмларини ўзбек тилига ўгириб, муҳокама қилиш учун Қирғизистонга юборганида, Чингиз оға “Ҳеч қандай эътирозим йўқ, жуда яхши таржима қилинган. Чўнг шоир Миртемир шундай иш қилдики, биз энди ундан қарздор бўлиб қолдик”, дея таржимага юқори баҳо беради. “Миртемирни Ўзбекистонда қандай севсалар, ҳурмат қилсалар, қадрласалар, бизда, Қирғизистонда ҳам шеърят муҳлисари ва, умуман, “Манас”ни миллий тарихий бойлигимиз сифатида, ақлий эпик ижоднинг чўккиси сифатида севиб, эъзозлайдиган, қадрлайдиган ҳар бир киши, “Манас” ҳақида қайғуриб, уни республикамизга қўшни бошқа вилоятлардаги одамлар ҳам иложи борича кўпроқ ўқишини ўйлаган ҳар бир киши, у ким бўлишидан қатъи назар, Миртемирни ёдга олмаслиги мумкин эмас, уни миннатдорлик билан эсласлиги мумкин эмас, бинобарин, биз зўр эътибор билан ўрганаётган ва ўрганишимиз лозим бўлган жуда қадимий ва бой анъаналарга эга бўлган ўзбек халқи адабиётини, маданиятини эҳтиром билан ёдга олмаслиги мумкин эмас ва мен ўйлайманки, биз ҳам ўз навбатида, ўзбек адабиёти ва маданияти бойликларини ўз ижодий истеъмолимизга қўшиш учун ҳаракат қилишимиз керак, албатта шундай қиламиз”, дейди адиб мамнуният билан.

Чингиз Айтматов ўзбеклар диёрини ўз юртидай, одамларини туғишган оғаниларидай қадрлайди. Миртемир, Зулфия, Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиоров, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Максуд Қориев, Зиёд Есенбоев, Ботир Зокиров, Асил Рашидов, Анвар Жўрабоев, Суюн Қорасев, Париза Муҳаммаджонова ва бошқа кўплаб ижодкорларни яқин дўст билиб, улар билан умрининг охиригача самимий мулоқотда бўлди. Чингиз оға Ўзбекистонда унинг ижодига зўр қизиқиш

билан қаралаётгани, баъзи асарлари қирғиз тилида чоп этилаётган асарларидан кўра ҳам кўп нусхада босилаётгани, ўқувчилар уларни севиб мутолаа қилишаётгани, “Сарвкомат дилбарим”, “Момо Ер”, “Ок кема”, “Алвидо, Гулсари”, “Соҳил бўйлаб чопаетган олапар” ўзбек саҳналарида намойиш этилаётгани, таржимонлар, режиссёр ва актёрлар бор маҳоратларини ишга солиб, унинг ўй-фикрини китобхонга, томошабинга тўғри етказишаётгани, республика олий ўқув юртларида ижодига бағишланган анжуманлар доимий равишда ўтказилаётганидан хурсанд эди. “Менга ихлос қилиб, китобларимни ўзбек тилига таржима қилган дўстларимга, айниқса, адабиётшунос, таржимон Асил Рашидовга ташаккур айтмоқчиман, — деган эди Чингиз оға. — Чунки менинг “Ок кема”, “Жамила”, “Алвидо, Гулсари” каби бир канча повестларимни Асилжон ўзбекчага худди мен қирғиз тилида ёзгандай жарангдор қилиб таржима қила олган”.

Чингиз Айтматов ижодини ўрганиш ва тарғиб қилишда алоҳида фаоллик кўрсатаётган олимларимиздан бири — филология фанлари номзоди, география фанлари доктори, халқаро Чингиз Айтматов Академияси аъзоси Суюн Қораев бўлади. Адиб Суюн оға ижодига шундай баҳо беради: “Умримда касб-кори бошқа-бошқа эса-да, мен билан ҳамфикр, ростгўй, ҳақиқатгўй кўп одамлар билан мулоқотда бўлганимдан фахрланаман, уларни ҳурмат қиламан, кадрлайман, қўлга киритган ютуқларини кўриб хурсанд бўламан. Ана шундай инсонлардан бири — ўзбек-қирғиз халқларининг фарзанди, заҳматкаш олим Суюн Қораевдир. У менинг бир қатор асарларимни ўзбек тилига таржима қилган, матбуотда кўп мақолалар эълон қилган. Меҳнаткаш олимнинг илмий фаолияти менинг ижодим билан чекланиб қолган эмас. Суюн Қораев ўзбек-қирғиз халқлари ўртасидаги қардошлик алоқаларини янада мустаҳкамлаш, икки элнинг чин маънавий қадриятларини тарғиб қилиш, уларни янада юксак поғоналарга кўтаришга ўз хиссасини қўшиб келаётир. Илмий-публицистик мақолаларида “Манас” ва “Алпомиш” эпосларига, ўзбек ва қирғиз тилларининг айрим муаммоларига бағишланган эътиборга молик фикрлари ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди. Ҳар қандай ижодкор икки элга Суюн Қораевдай жон-дили билан хизмат қилса, жамиятимиз учун ўта қадрли бўлар эди”.

Айтматовшунос олим А. Акматалиев қуйидагиларни таъкидлайди: “Бир вақтлар қирғиз шоири Жўмарт Бўканбоев шеърларининг бирида: “Шундай вақт келадики, қирғиз адабиёти юрт ҳудудидан чиқиб, Европа бўйлаб, дунё бўйлаб қадам ташлайди, дунё адабиётининг кичик бўлса ҳам муносиб бир таркибий қисми бўлиб қолади”, деб башорат қилган эди, шунга ишонган эди. Кўриб турибмизки, у ҳақ бўлиб чиқди. Лекин ўша пайтлари бу шеър муаллифининг орзу-умидларини китобхонлар шоирнинг шунчаки ширин хаёли деб ўйлаганлари аниқ. Орадан бор-йўғи бир неча йил ўтди, бу орзу-умидлар Айтматов мисолида рўёбга чиқди. Қирғиз адабиёти адабий олимп сари шиддат билан кўтарилмоқда. Ҳаққоний, аччиқ ва, айни пайтда, неқбин бадий сўз турли мамлакатлар ва китъалар оша китобхонлар юрагида акс садо топмоқда. Айтматовдек истеъдод эгасини тарбиялаб вояга етказган халқ бахтиёрдир”.

“Чингиз Айтматов публицистикаси ҳаётний ва ижодий тажрибаси катта, билим савияси жуда кенг, иттифок, ҳатто жаҳон адабиёти дурдоналарини кўп ва ҳўб ўқиб, мағзини чаққан, гражданик туйғуси кучли, мамлакат тақдирига чуқур дахлдор, дунё воқеаларидан яхши хабардор, олам зарбини юраги қаъридан ўтказувчи, далил, ҳодиса ва жараёнларга замонавий онг, самовий тафаккур (“планетарное мышление”) юксаклиги ҳамда теранлигидан қараб ҳукм чиқарувчи, баҳо берувчи дониш, етук, истеъдодли ёзувчининг публицистикасидир, — деб ёзади адабиётшунос олим

Сайди Умиров. – Унинг очерк ва эсселари, макола ва хатлари, суҳбат ва нутқлари камровининг кенглиги, маъносининг теранлиги, оҳори тўқилмаган, қутилмаган далил ва мисоллар, босиқ ва эҳтиросли, чўнг ва тигдор фикрларга, санъаткорона мушоҳада, фалсафий муҳокама, публицистик мулоҳазаларга бойлиги, тилининг соддалиги, ширадорлиги, образлилиги, рангдорлиги, сўз ва ибораларнинг аниқлиги... ва яна кўп фазилатлари билан ажралиб туради...”¹

Чингиз Айтматов ижоди хусусидаги тадқиқотларда бир савол кўп бор такрорланади: адиб феномени қандай пайдо бўлди, қандай шаклланди? Бу саволга жавоблар турлича бўлса-да, уларда бир умумийлик ҳам бор. Айтматов ижодини таҳлил қилган адабиётшунос Георгий Гачев буни қуйидагича изоҳлайди: “Чингиз Айтматов жиддий кескинлик авж олган тарихий майдонда – XX асрнинг 30-йилларидаги Қирғизистонда вояга етди. Бир томондан – кишилар қадимий удумлар билан яшаётган, ҳали тарих тилга қирмаган, оқинлар дoston айтиб, афсоналардан сўз очадиган патриархал кўчманчи халқ турмуши, иккинчи томондан – шимолдан, Россиядан, Москвадан ҳозирги жаҳон цивилизацияси, илғор тўлқинларининг кириб келиши: социализм ғоялари, индустриализация, шаҳар турмуши, хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги, рус классик адабиёти вакиллари Пушкин, Толстой, Достоевский асарларининг кириб келиши, шахс ва маънавий ҳаётнинг нафис моҳияти. Бошқача айтганда, жаҳон тарихи ибтидоси билан интихосининг юз кўришиши: ибтидоий жамоа кишисининг қалби, унинг руҳияти ва турмуш тарзи, авто ва авиада сайр қиладиган, нисбийлик назариясидан хабардор, тоталитаризм ва демократиянинг, Осиё ва Европа анъаналарининг муаммоларидан татиб кўрган замонавий, ҳатто ўта замонавий модерн шахс билан оғиз-бурун ўпишиб кетиши. Шундай қилиб, мингларча йиллар – бир киши ҳаётгича умр кўрадиган хомсут эмган банда Чингизнинг жони ва ақл-идроқи ана шу узок даврни қамраб олиши керак эди. У шундай қилди ҳам: унинг асарлари қирғизларга ҳам, русларга ҳам, мексикаликларга ҳам – савияси турлича бўлган халқларга маънавий кўмак бермоқда”.

Георгий Гачевнинг фикрига қўшилиш мумкин. Бироқ, бу сатрлар собиқ тузум пайтида ёзилгани боис, унда оддий бир ҳақиқат етишмаётганини сезиш қийин эмас. Ҳа, шимолдан Ўрта Осиёга замонавий цивилизация, катта бадиий адабиёт, замонавий маданият, янгича урф-одатлар кириб келди, шу билан бирга, бу ўлкаларга кизил мафкура қаноти остида ялпи даҳрийлик, миллий ва диний қадриятларни оёқости қилиш, ўтмиш тарихни сохталаштириш, мислсиз қатағон ҳам келганини эътибордан соқит қилмаслик керак. Қатағоннинг қонли панжаси Айтматовлар хонадонига ҳам азоб-уқубат олиб келди. Отасиз ўсган ёзувчининг ижоди, дунёқараши ана шундай мураккаб, ақл-идрок билан ҳам англаб бўлмайдиган замон ва шароитда шаклланди, десак тўғри бўлади.

Шу ўринда Айтматовнинг 1964 йил 12 февралда Тошкентда ўтказилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа ўрнатиш комитетининг мажлисидан сўнг “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетаси муҳбири билан суҳбатида айтган қуйидаги фикрларини ёдга олиш жоиз: “Шарқ халқлари адабиётидаги прогрессив қанотнинг қучайиб боришига, илғор тенденцияларнинг мустаҳкам илдиз отишига ёрдамлашишимиз, адабиётнинг ҳаётбахш таъсирини кенг авж олдириш жараёнида Шарқ халқлари адабиётини, жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётини чинакам халқчил, прогрессив

¹ Сайди Умиров, “Ер ҳам сув-ла ҳамкор, яққалам. Адиб публицистикаси ҳақида ўйлар”, “Қишлоқ ҳақиқати”, 1988 йил 10 декабрь.

адабиёт даражасига кўтаришимиз керак”. Айтматов ўз ижоди билан бу ваъдасининг устидан чиқди.

Устоз олим Нажмиддин Комиловнинг куйидаги фикрларига эътибор берайлик: “Оқ кема” каби “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар” қиссасида ҳам афсона ва реал ҳаёт тасвири қўшилиб, аралашиб кетади. Асотир ва туш, табиат кучлари ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар патриархал жамоа кишиларининг характерларини яратиш, ўзларини табиатнинг бир бўлаги деб билиб, унга сифинган, ундан мадад олган ва табиат билан доимо курашиб келган одамларнинг турмуш тарзини акс эттиришга кўмаклашишдан ташқари, табиат ва инсон орасидаги муносабатларни ҳам янгича талкин қилишга олиб келган. Шундай усул туфайли қисса-истиора даражасига кўтарилган бу асар айни вақтда қисса-достон ҳамдир. Достон бўлганда ҳам драматик достон, насрий тилда ёзилган мунтазам ва мустаҳкам ички ритмга бўйсунадиган, ботиний лирик-публицистик интонацияга эга достон. Бу ритм қиссага алоҳида рух бағишлаган. Серэхтирос мусиқа аввалига вазмин, салобат билан янграйди, кейин бора-бора кучайиб, шиддат касб этади, рухий кийноқ ва изтироблар пўртанасини алангалатадиган авжли, куюқ оҳанглар босиб кела бошлайди, сўнгра охирида яна ёруғлик, нурни қалбга индирадиган фараҳли куй янграгандек бўлади”². Дарҳақиқат, эътиборли ўқувчи Айтматов асарларини мутолаа қилар экан, кўз ўнгида ҳаётнинг қутилган-қутилмаган изтиробли пўртаналари, воқеа-ҳодисалар, кескин бурилишлар, айрилик ва йўқотишлар, фидойилик ва соткинлик, соддалик ва маккорлик, вафо ва садоқат, исён ва кўникиш фикр-манзара, фикр-хулоса, фикр-ибрат янглиғ намоён бўлади.

“Айрим асарларни китобхон ва танкидчи сифатида идрок этганимизда, фавқулудда ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз, – деб ёзади драматург Мар Бойжиев. – Айтматовни ҳаммамиз севамиз, унинг истеъдоди ва маҳоратига қойилмиз. У барчага яқин ва тушунарли. Таъкидлаб айтаман: барчага. Ваҳоланки, бошқа қирғиз ёзувчиларининг ҳам қизиқ, ҳатто маҳорат билан ёзилган асарлари бор, улар бизнинг ўзимизда муносиб бир тарзда эътибор топади-ю, республикадан ташқарига чиқса, жарангламай қолади... Шу боисдан, кўлимга қалам олганимда, вужудимни турли шубҳалар қоплаб, ўйланиб қоламан: ёзаётганим керакли бир нарсами? Шундай ёзсам бўлармикин? Ёзганларим юртдошларим билан бирга Қирғизистондан ташқаридаги китобхонларга ҳам маъқул бўлармикин?.. Айтматовга келганда, очик айтишим керак: бу тажриба менга ҳалал беради. Ҳалал беришининг маъноси шуки, Айтматовдан кейин миллий мавзуда унинг даражасида ёзиш кийин. У юксалиб бораётган прозамиз таракқиётдан ўн йиллар олдинга сакраб ўтиб кетди. Эндиликда бизнинг олдимизда нима ҳақида ёзиш кераклигидан кўра, қандай ёзиш керак, деган муаммо кўндаланг туриб қолди”.

Мар Бойжиевнинг фикрича, драматургиянинг миллийлиги асар қаҳрамонларининг одатлари, феъл-атвори, қаламга олинган воқеликнинг вақти ва ўрни, муайян миллатга мансублиги билан ўлчанмайди. Воқеа кишлққ ёки шаҳарда кечади, бундай ўлчам тор миллий, маҳаллий мазмуннигина белгилайди. Соф миллий драматургиянинг олий намунаси ўзининг бирмунча лўнда, аниқ бўлган миллий киёфаси ва, асосан, руҳиятидан ўсиб бориб, нафақат битта миллат ёки минтақа, балки дунёвий муаммолар сари боради. Бу ўринда воқеа ҳатто қичик бир оролчада ҳам юз бериши мумкин, лекин у шу жойда ривожланиб, бутун қитъанинг муаммосини ўртага ташлай олиши керак. Бу ҳолат ҳозирча фақат Чингиз Айтматов ижодида яшаб турибди. Айтматов қаҳрамонлари гўё оддий қирғиз халқи, бироқ

² “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1984 йил 27 июль.

улар ўртага ташлаган муаммолар ер шари барча аҳолиси учун бирдек тааллуқли. Дунёнинг бир чеккасида олис қумлар бағридаги икки-уч хонадондан иборат кичик кишлок кишилари бутун замин, қолаверса, коинот масалаларини ўртага қўяётган эканлар, бу энди қирғиз халқининггина муаммоси бўлиб қолмайди...³

Чингиз Айтматов “Правда” газетасининг Ўрта Осиё бўйича мухбири бўлиб ишлар экан, минтака кенгликларини кезиб юриб, юртимизда турли касб эгалари – академиклар Ғафур Ғулом, Қори Ниёзий, ўша йилларнинг машҳур пахтакорлари Манноп Жалолов, Турсуной Охунова, Жўрабой Ғойипов, Ўсканбой Саримсоков ва бошқа кўплаб донгдор кишилар билан суҳбатлашади, Мирзачўл ва Андижондаги илғор пахтачилик хўжаликларида бўлиб, пахтакорларнинг ҳаёти билан бевосита танишади. Тошкентдаги кинохроника студиясида Тошкент, Самарканд ва Бухоро тарихига оид ноёб ленталарни томоша қилади, қўрик ва бўз ерларнинг ўзлаштирилишига оид тарихий ҳужжатларни ўрганади. Мирзачўлда янги ер очаётган чўлқуварлар билан суҳбат қуради, яйдоқ дашт изғиринларини, тупрокни эндигина ёриб чиққан нимжон пахта кўчатлари гармсел шамолида қандай nobуд бўлаётганини, одамлар қайта-қайта ерга уруғ қадаётганларини ўз кўзи билан кўради. Ва, шундан кейингина қўлига қалам олади. Натижада машҳур “Пахтанинг ойдin йўли” сарлавҳали публицистик тадқиқот мақола юзага келади.

Публицист мақола учун кўпдан-кўп рақамлар, фактлар тўплаган, пахта толасини қайта ишлаш жараёнини ўрганган, бу ноёб экин туридан ишлаб чиқиладиган газламаю ёғ, совун, кунжарагача қизиққан бўлса-да, мақолада уларни калаштириб ташламайди. Пахта – ўзбек халқининг миллий ифтихори, деган баландпарвоз сўзларни такрорламайди. Аксинча, ўқувчи эътиборини гоҳ ўтмишга, гоҳ фазода учиб бораётган космик кемага, пахта далаларига қаратади, мулоҳаза юритишга чорлайди. Дастлабки “юк”ли сатрлардаёқ муаллифнинг мақсади ойдинлашади: “Қадимий ўзбек маданияти ўзининг ажойиб ютуқлари билан азалдан ҳам машҳур, – деб ёзади у. – Ўзбеклар Ўрта Осиёда тенги йўқ ирригатор, дехқон сифатида танилган. Ўзбек меъморлари фусункор Самарканд ва Бухорони бунёд этдилар. Ўзбек халқи орасидан ўрта асрнинг машҳур астроном олими Улуғбек, абадий барҳаёт Алишер Навоий етишиб чиқди. Кейинчалик демократ шоир ва ёзувчиларнинг бутун бир авлоди етишиб чиқдики, улар орасида Муқимий, Фурқат каби улкан адиблар бор. Буларнинг ҳаммаси ўзбекларнинг маданияти, фани, санъатига тааллуқлидир, буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг миллий хазинасидаги дурдоналардир”.

Публицист улкан пахта хирмони юксалаётган кузги йиғим-терим палласини маҳорат билан, таъсирчан бадий воситалар оркали тасвирлайди: “Кўз ўнгингизга Ўрта Осиё куз тунини келтиринг. Юлдузли тунда қорли тоғлар, улкан чўллар бағрида ям-яшил водийлар, кишлоклар, йўл ва дарёлар ястаниб ётибди. Сиз фақат самодагина эмас, балки бу ерда, йўлларда, далаларда ҳаракат қилиб юрган чароғон юлдузларни кўрасиз. Бу – пахтакор тунининг чирокларидир. Энди космосга қараб йўналган, Ой томон турна қатор тизилган “оқ олтин” ортилган шафакранг эшелонларни тасаввур қилинг. Шунда сиз пахта ортилган бу космик эшелоннинг узунлиги Ой билан Ер ўртасига тўрт марта бориб келишга етади деб ҳаёлан киёс қиласиз. Бу ерда ҳеч қандай муболага йўқ. Буни академик Қори Ниёзий ҳисоблаб чиққан. Бу – старт майдони ўзбек пахтакорлари даласидан Ойга томон учирилган улкан окракета арифметикасидир... Ҳа, азиз газетхон, ҳозир сиз газетани кўлингизга олаётган бир пайтда Ўзбекистонда навбатдаги тонна-тонна пахта терияпти. Бу ерда кечаю кундуз пахта теришади, куну тун пахта теришади. Бутун халқ шу иш

³ “Марказий осий маданияти” ҳафталиги, 2002 йил, № 12.

билан банд, одамларнинг кучи, ақл-заковати шу “оқ олтин” билан боғлиқ. Океан сувларида хайбатли айсберглар пайдо бўлганидек, ўзбек ерининг сахий бағрида ўстирилган “оқ олтин”дан пахта пунктларида кун сайин эмас, балки соат сайин, дакика сайин тоғ-тоғ хирмонлар кад кўтаради...”⁴

Айтматов Мирзачўл изғиринларини Устюрт бўронларига киёслайди. Бу ерда ҳам, у ерда ҳам одамлар табиат билан олишиб ётишибди. Ҳар қарич ер, ҳар қултум сув, ҳар ховуч дон учун чинакамига кураш бораётганини айтади. “Сув эса йўқ эди. Сирдарё узокдан оқиб ўтади. Кишилар ўз меҳнатларини қуёш билан боғлайдиган сув ҳақида орзу қилардилар. Қудратли ирригатор Фарҳод ҳақидаги мунгли афсона ана шундан тўкилган. Лекин у, ҳатто афсонада ҳам ўз мақсадига етолмай ҳалок бўлади. Агар Фарҳоднинг нузли руҳи ҳозир Мирзачўлда кезиб юрган бўлса, у эҳтимол қувончдан кўзларидан юм-юм ёш тўқаётгандир ёки каналлардаги табаррук сувга тўймай бокиб, юраги орзикаётгандир...”

Шўро тузумининг пахта борасидаги ғайрихалқчил сиёсати бора-бора шу ҳосилни етиштирувчи олтин қўлларни итоаткор, қадди дол қўлларга айлантирди. Ҳаводан туриб пахта далаларига, сув ва бошқа экинзорларга сепилган захри қотил ўз ишини қилмай қўймади. Бу ҳам етмаганидек, ўзбек халқи шаъни ерга урилди, “пахта иши” деган айблов билан минглаб пахтакор деҳқонларнинг қўлига кишан солинди. Халқимиз ёппасига порахўрликда, кўзбўямачиликда айбланди. Бутун умри далада ўтган асл фарзандлар қийноққа олинди. Ўтган аср саксонинчи йилларининг ўрталарида собиқ иттифокнинг марказий нашрлари деярли ҳар куни ўзбек халқини қораловчи, миллий, диний кадриятларини таҳқирловчи мақолаларни пешма-пеш босиб чиқара бошлади. Биргина Аҳмаджон Одиловга бағишланган, унинг аслида йўқ “тоғдек уйилган” тиллалари, еростига кўмиб қўйилган бошқа ҳазиналари тўғрисидаги бўҳтон чиқишлар қулоқни батанг қилди. Қашқадарёлик, сурхондарёлик, воҳа ва водийлик кўплаб айбсиз пахтакорлар камоқхоналарга ташланди. Ўша йиллари жиддий мақолалари билан ўқувчилар эътиборига тушган “Огонёк” журнали ҳам Москвадан туриб, миллий республикалар шаънини бўлғашдек номатлуб ишдан ўзини тия олмади. Ушбу журналда А. Головков деган кимса асоссиз, уйдирма фактлардан иборат бўҳтон мақола ёзиб, бутун ўзбек халқини дунё ҳамжамияти олдида ёмонотликка чиқармоқчи бўлди. Шунда Чингиз Айтматов иттифок минбаридан туриб, яна ўз сўзини айтди, халқимиз шаънини, кадр-кимматини ҳимоя қилди, умри далада ўтаётган, очикқўнгил, меҳмондўст, бағрикенглиги билан дунёга танилган халқ, миллат ёппасига ўғри, муттаҳам бўлиши мумкин эмаслигини баланд овозда эътироф этди. Ўзбекистон ҳақида, халқимизнинг юксак ақл-заковати, тарихи, буюқ аجدодлардан қолган бой мероси, жаҳон тамаддуни ривожига қўшган ҳиссаси тўғрисида кўплаб мақолалар ёзди, ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини қўхна Византиянинг қадим Русга кўрсатган таъсири билан киёслади. 1990 йили Ўш ва Ўзганда фожиали воқеалар содир бўлганида айрим адиблар сингари ўзини четга олмади. Можародан жафо чеккан ҳар икки томоннинг дардига дарддош бўлиб, улар ёнида турди. Икки туркий қавми тўқнаштириш аслида қимларга керак бўлиб қолганини қўлиниб, ички бир изтироб билан тушунтирди.

Собиқ тузум инкирозга юз тутгач, иттифокдош республикаларда миллий ўзликни англаш, миллий ва диний кадриятларни тиклаш, сохталаштирилган тарихни тозалаш ҳаракатлари бошланди. Маънавий жабҳада юзага келган бўшлиқни эгаллаш учун четдан турли оқимлар биз томонга мўралаб кела бошлаган пайт эди

⁴ “Правда”, 1964, 9–10 ноябрь, “Совет Ўзбекистони”, 1964, 11 ноябрь.

ўшанда. Бу ҳаракатларни миллатчилик деб баҳолаб, бир мамлакатда, бир жойда муқим яшайётган турли миллат ва элат вакиллари орасига низо солишга уринишлар авж олди. Бу жуда хатарли эди. “Миллий низолар шуниси билан кўркинчилики, ҳар бир тараф одамлар бошдан кечираётган азоб-укубатларни фақат миллий белгига кўра, ўз йўқотишлари ва даъволарига кўра қабул қилади ва шу боис, кўр-кўрона ўч олиш истаги ўз-ўзидан жўш уради, – деб ёзди Чингиз Айтматов Ўш воқеаларининг бир йиллиги муносабати билан ёзган “Жаҳаннам узра қарғалар фарёди” эссесига. – Бу истак дахшатли юкумли касаллик – нафрат вабосини урчилади. Нафрат вабо каби урчиганидан сўнг, худди тоғдан тушиб келаётган сел оқими каби бир зумда асрлар давомида шаклланган ақл-идрокни босиб-янчиб, суриб кетади. Халқнинг фожиаси шунда. Бундай ҳолатда қасос олишга интиланган тарафлар ўртасига тушган ҳар ким, улар учун ҳам, булар учун ҳам душманга чиқади. Яраштирувчининг фожиаси шунда”.

Инсон бу ёруғ оламда умргузаронлик қилар экан, ҳаёти давомида қутилмаган ходиса-ю ҳолатларга дуч келиши, мураккаб муаммолар гирдобига тушиб қолиши мумкин. Бундай пайтда тил нажоткор кучга айланади, ҳиссиётга берилиб, ғазаб отига минган киши эса ожизлик қилиб, бир оғиз ноўрин сўзи билан уни баттар мураккаблаштиради. Ҳаётда ўйламай-нетмай айтилган биргина сўз, беҳаё бир ибора оилани барбод қилгани, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғни бир-бирига тескари қилиб қўйганига мисоллар кўп. Миллат шаънига ботадиган, ғурурига тегадиган асоссиз айблов ёки таҳқир боис халқлар, мамлакатлар ўртасига раҳна солингани, жангу жадалларга сабабчи бўлгани ҳам сир эмас. Чингиз Айтматовнинг кўплаб мақолаларида бу фикрлар ўзининг қуйма ифодасини топган.

Кайковуснинг машҳур “Қобуснома” асарида дейиладики, “Ҳар кишига сўз айтар бўлсанг, қарағил, у сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз дегилким, унга ҳуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин”. Ўш фожиаларидан сўнг бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ёзувчиларнинг сўзига муҳтожлик бор эди. Жуда ҳам зарур эди уларнинг сўзи. Биринчи бўлиб Чингиз оға дилини ёзди: “Ёзувчи сифатида бу сафар аҳволимиз одатдагидан бошқача. Иложимиз битта. Одамларга сўз айтишимиз керак. Ҳа, сўз айтгани борамиз. Албатта, эндиги кескин ва каттик-қуруқ тушунчаларга кўра, бу – ўта соддалик эди. Бунинг устига, ёшимиз ҳам бир жойга бориб қолган: гуруллаб ёниб турган жаҳолат ёнига сўз билан бориб бўладими? Оломон тупурмайдими, тошбўрон қилмайдими? – дейди адиб. – Ўш воқеалари туфайли биз Москва ва Тошкентда телефонда туриб, бир-биримизни тушунишимиз қийин бўлмади. Пиримкул Қодиров, Одил Ёкубов оғзимдан сўз чиқмай мени тушунишди, мен ҳам уларни худди шундай тушундим: тақдир халқларимизга ва, демак, бизга ҳам янги оғир синовлар юбормоқда эди. Ҳар бир давр ўз ҳалокатлари билан келади. Ҳа, бу ҳалокат бизники эди. Биз ёзувчилар қўлимиздан келганча, китобларимиз саҳифаларида одамийлик уруғларини экишга қарор қилдик, аммо ҳаёт бизни қонли ўримга дучор қилди... Бу “ўрим”га бизни бирлаштирган ғоя – уч ягона сўз билан бормоқ керак эди. Инсон умидсизликка тушган ва дилида умид учкунлари пайдо бўлган кезлари шу уч сўзга мурожаат қилади. Бу сўзлар Худо, Ўлим ва Нурдир”.

Чингиз Айтматов ўқувчини аста-секин қонли воқеалар майдонига олиб қиради: “Ана осмон, ана тоғлар – устувор, қудратли табиат, пастда, ҳов қайдадир водийларда одамларнинг эҳтирослари қайнарди. Ўш аэропортига келсак, у бўзарган ой каби бўм-бўш эди, атрофни танклар ўраб олган, нигоҳимиз дастлаб уларга тушиб,

юрагимиз оркага тортиб кетди. Юртдошларимизга айтмоқчи бўлган фикрларимиз, далилларимиз, ундовларимиз бир зумда кераксиздай бўлиб қолди. Фақат кўчаларга чикиб, жунбушга келган оломонга дуч келгандагина, сўзларимиз бу қахр-ғазабга тўла издиҳом суронига қўшилиб жонлангандай бўлди. Томонлар фақат ўз ҳақини талаб қилиб, фақат ўзини ҳақ деб айюҳаннос соларди. Бошқа тарафни жазолаш, таг-томири билан қуришиб, йўқ қилиб юборишни талаб қиларди. Бизни буларга Худонинг ўзи етқизган экан. Низонинг дахшатли қора кучи яшинқайтаргич каби, бизга келиб чарсиллаб урилди, зарбани биз ўзимизга қабул қилдик. Уларни ақл-идрокка чақирдик. Ғазабдан кўзи кўр, қулоғи қар оломонга замонларнинг буюк маънавий чақирғини такрорладик: Ўлдирма! Худди йўлда бўронга учраган йўловчилардек шу гапларимизни Ўш телевидениеси орқали айтдик, таъна ҳам қилдик, уришдик ҳам. Тарихдан сабоқ келтирдик... Яна шуни ҳам қаттиқ огоҳлантириб айтдикки, эртага эс-хуш жойига келганда, бу ваҳший қилғиликларни тан олиш янада оғир бўлади...”

Айтматов шу жумлаларни қоғозга туширар экан, ўз сўзларига ўзи изох бергандай бўлади: “Сўзи инсон руҳига қаратилган адабиёт ва санъат ахли ўз халқининг маданияти, ўз халқининг хатти-ҳаракати учун алоҳида жавобгардир. Миллий маданият осмондан тушмайди, у тафаккур ва руҳнинг тинимсиз ҳаракатидир. Шу маънода адиб тўда жарчиси ортидан эмас, ўзи эргаштириб йўл бошлаб боргувчидир”.

Айтматов ушбу қонли можаронинг ижтимоий илдизлари хусусида фикр юритади: “Асримизнинг энг оғир ҳодисаси бўлмиш тоталитар-яккахоқимлик тузуми асосида алоҳида бир мамлакатда юзага келган социализм чок-чокидан сўқилиб кетди (Пол Потнинг фуқароларни оммавий равишда махв этган тузуми шунинг бир нусхаси эди). Унинг ҳалокатига жамиятнинг ҳақиқий аҳволи яширилгани, хомхаёлларга берилиб кетилгани учун оғир, шафқатсиз жазо қўшилиб бормоқда. Кўп замонлар биз сиёсатни юқоридан тушган хомхаёлларга ўрадик, ахлоқ ва маънавийликни тепадан келадиган кўрсатма асосида белгиладик, иктисодни партия мафкураси оталари тўкиб чиқарган шиор ва чақириқларга ўрадик. Улар кутқуси билан синфийлик назарияси ва социалистик тажрибага нимаки тўғри, мос келмаса, барини қораладик, уларга нафрат ёғдирдик ва бу бемаъниликни муқаддас бир нарса деб билдик. Халққа эса мавҳум ҳаёлий сифатлар бердик. Ҳолбуки, ижтимоий-миллий ишқалликлар ва шу сабаб мамлакатда қучайиб бораётган норозиликларни, айтайлик, Ўш аҳолиси ўртасидаги тарангликларни кузатиб бориш, ҳеч бўлмаганда, оддийгина ҳисоблаб чиқиш қийин эмасди... Айтайлик, қирғиз ёки ўзбек чўпони мана бундай ҳисоблаб қотибни кўрганда қандай туйғуларни бошидан кечираркин: бир килограмм майин жун олиш учун кишин-ёзин иссиқ демай, совуқ демай чопиши керак. Шунча жундан битта эркаклар костюмига етадиган мато тайёрланади. Нарх-наво ошмасдан аввал шундай матодан тикилган костюм ўртача 250 сўм турарди. Уни тайёрлаш учун етарли хомашёни етказиб берган чўпонга бўлса 3 сўмгина тегарди. У тақдирига лаънат ўқирди. Болаларимни бошқа тилли интернатга бермай, рисоладагидек ўқитиб, одам қиламан, уй кураман, енгил машина оламан, фарзандларим шаҳарга қочиб кетмайди, уларни шу ерда, кишлокнинг ўзида яхши уй-жойли қилиб қўяман, дейишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтира олмасди. Ароққа бўкиб ётган чўпоннинг мана шу ғам-қайғусида ҳалокатли бир тарзда рўёбга чиқиши мумкин бўлган жиддий норозилик яшириниб ётарди. Ўш вилоятидаги ўзбек ва қирғиз пахтакор дехқонлари ҳам, агар баттар бўлмаса, мана шундай аҳволда эдилар. Бутун Ўрта Осиёда аҳвол мана шундай эди. Оқ олтин деб аталадиган пахта етиштирадиган туманлар аҳолисининг асосий зич бўлагини ташкил этувчи ана шу меҳнаткашларни аёвсиз

эзиш, ғайрининсоний бир тарзда ишлатиш ҳақида қанчадан-қанча сўзлар айтилган. Ҳақиқатан ҳам, оқ олтин, факат марказий идоралар учун, марказий монополиялар учун. Кимга эса тонг қоронғисидан тун зимистонигача машаққатли меҳнат эвазига бериладиган арзимас сариқ чақа. Бепоеъ пахта далалари. Арзон ишчи кучи, арзон меҳнат. Четга қатта фойда ҳисобига сотиладиган пахта. Ҳаммаёқ пахта. Ҳаммаёқда пахта ҳукмрон. Ҳозир ҳам шундай. Бу бепоеъ далаларда деҳқон товуқ қатагича ерга ёлчимасди. Биз ғоялар кишанида, ғоялар қули бўлиб яшардик. Биз узоқ вақт бу тўғридаги ҳақиқатни айта олмадик. Тоталитаризмнинг асири эдик. Маълумки, қашшоқлик ва йўқчилик ўзида доимо ижтимоий ғзаб ва ғалаён уруғларини яширган бўлади...”

Айтиш жоизки, Ўзбекистонни бу ерда аҳолининг зичлигидан фойдаланиб, қимматбаҳо пахта етказиб берадиган меҳнаткаш ўлкага айлантириш собиқ тузум сиёсатдонларининг пухта ўйланган режаси эди. Шундай пайтлар бўлдики, умри пахта даласида ўтган, уйдаги боласидан кўра, саратон куёшидан нур эмиб ўсаётган ғўза ниҳолини ортиқроқ кўрган деҳқон бобо оламдан ўтганида, қафанликка оқ мато ҳам топилмай қолди.

“Жаҳаннам узра қарғалар фарёди” эссеси: “Шамоллар эсан жойда ҳамон эсмоқда, кунларимиз эса ўша асрий бир иштибоҳ – нега яшаяпмиз, тўғри яшаяпмизми, деган саволлар ичра ўтмоқда, тақдир бизни тинимсиз имтиҳон қилмоқда, бошимизга қатта-кичик синовлар йўлламоқда, зилзила юз бериб, ер кўчармикин, қарғалар фарёди бу дунёи дунни бошдан-оёқ босиб кетармикин ё биз маданий дунёда ўзимизнинг янги ўрнимизга эга бўлармикинми, инсонлигимизни сақлаб қолармикинми”, деган изтиробли, аммо умидбахш саволлар билан тугайди. Таассуфки, орадан қанча йиллар ўтмасин, инсоният ҳали-ҳануз бу саволларга жавоб изламоқда. Ҳали-ҳануз ғзаб ва ғалаён уруғлари қорасиз офат янглиғ ер қуррасининг турли жойларида шафқатсизларча униб чиқмоқда. Тинч аҳоли бошига мислсиз бало-қазолар ёғилмоқда. Уруш ҳаракатлари, босқинчилик, талончилик, зўравонлик, ўзгаларнинг ҳаётига аралашип, мол-мулкига қўз олайтириш давом этаётир. Йигирманчи асрнинг жамики иллатлари шу мингйилликда қолиб кетади, инсоният янги асрга покланиб киради, деган орзулар орзулигича қолиб кетди. Эзгулик ва жаҳолат ўртасидаги кураш янги кўринишларда, янги қатлиомларда давом этаётир. Демак, хотиржам бўлишга ҳали эрта.

Чингиз Айтматов ўз асарлари ва бадий-публицистик мақолаларида дунё сиёсатидаги бу тушуниксиз зиддиятларни бутун бўй-басти билан ифодалади, бор гапни борлигича айтиш учун ўзида журъат топа олди. Айни пайтда бундай сиёсатнинг ҳатарли, айни пайтда истикболсизлигини, одамзод бир-бирдан узоқлашмаслиги, бир-бирини тушуниши ва бир-бирига ишонч кўзи билан боқиши лозимлигини тақрор-тақрор уқдиришдан қарчамади. Бугун мамлакатимизда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев халқ билан, узоқ-яқин қўшнилари, қондошу жондошлар, самимий, дили пок, нияти холис ҳамқору ҳамфирқлар билан дўст-қадрдонлик алоқаларини янгилаш, қайта йўлга қўйиш сиёсатини олиб бораётган экан ва бу ёруғ сиёсат йўли одамларнинг турмуш тарзида, қундалик ҳаёти ва самимий шукроналигида ўз аксини топаётган экан, Чингиз Айтматовнинг улуғ ниятлари рўёбга чиқаётганидан барчамиз мамнун бўлмоғимиз ва шу янги йўлга содиқ қолмоғимиз зарур.

Абдурахим ЭРКАЕВ

АБДУЛЛА ОРИПОВ ФЕНОМЕНИ

Эссе¹

ТИРИКЛИК – ҲИКМАТ, ЯШАШ – ЖАСОРАТ

Абдулла Ориповнинг мухлислари, ҳавасмандлари каторида унинг ижодига ҳасад қилувчилар ҳам бор эди. Жумладан, турли ёшдаги касбдошлари орасидаги ҳасадгўйлар мафкура ва сиёсат билан шугулланадиган ташкилотларни чалғитишга ҳаракат қилдилар. Абдулла Орипов совет тузумига ғоявий ёт шахс, у тушқунлик руҳида ёзади, порлоқ коммунистик келажакка ишонмайди деган гапга уларни ишонтиришга зўр бериб уриндилар. Турли идораларга сиёсий-мафкуравий чакимчилик мазмунидаги хатларни жўнатиб турдилар. Бироқ халқ ўз шоирини севарди. Унинг оташнафас шеърлари чоп этилмасданок, ёшлар ўртасида тарқалиб кетарди. Шеърят кечаларида, агар Абдулла Орипов учрашувда қатнашаётган бўлса, талабалар қатта авлод шоирлари чиқишини хушламай, “Абдулла Орипов, Абдулла Орипов” дея талаб қилганлари бор гап. Шундай учрашувларда қатта ёшли шоирлардан бири ҳатто “Буни Озод (Озод Шарафиддинов) махсус уюштирган. Талабаларига Абдуллани олқишлашни тайинлаган” дея очикча гапиришдан уялмаган.

Маҳаллийчилик кўзини қўр, қулоғини қар қилиб қўйган айрим кишилар “Чекка вилоятдан келиб қолган бир қишлоқи чорвадор боласига намунача ҳурмат. Мен ундан улуғман, мен аслзодалар, сайдлар авлодиман” деган иддаолар қилган. Абдулла Орипов бундай кўролмовчи кимсаларга шеъри орқали жавоб берди. Аслида шоирнинг ҳақиқий таржimai ҳоли унинг сатрларида, асарларида яширин.

*Дунёда ҳар ишнинг бордир ўз гали,
Олис хотиралар ҳамроҳ ишимга.
Шоирлик ёдимдан чиққан маҳали,
Чўпонлик йилларим тушар эсимга.
Қўйлар сурувини ҳайдайман борҳо,
Сибизга чаламан баъзида бегам.
Сурувим ичида кўраман гоҳо
Мени чўпон деган кимсаларни ҳам.*

Бошқа бир шеърида у ҳасадгўй ношуд ҳамкасбини сўзлатади:

*Эй, сиз, студентлар, инсоф борми ҳеч,
Бунчалар шаккоксиз, бунчалар нодон?!
Сиз қарсак чалайсиз кимга эрта-кеч,*

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

*Мен-чи, қолавердим бир четда нолон.
Гарчанд, баъзи жойда топдим эътибор,
Кўксимда нелардир таратур зиё...*

Кўксини орден, медаллар, лауреатлик нишонлари безаб турган, совет тузумини мактаб чарчамаган, шеърятни мафкуравий тарғибот даражасига туширган, бадийликка хиёнат қилган ношуднинг ноласи бу. Ҳатто бир шоир ўзининг уруш катнашчиси бўлганини, Ватан учун қон тўкканини пеш қилиб, Абдулла Ориповнинг танобини тортиб қўйишни сўраб, тегишли марказий идораларга хат ёзган.

60-йиллар охири ва бутун 70-йиллар шоир ҳаётининг энг оғир палласи бўлди. Ҳар хил тухмат ва иғволар, ҳар хил “жонкуяр мухлислар” томонидан махсус ташкил қилинадиган ичкиликбозликлар Абдулла Ориповни ижоддан анча чалғитди, соғлиғини, асабларини ишдан чиқарди, бироқ истеъдодини, бадий тафаккурини пасайтира олмади. Унга мухолифлари бошқа томондан – фарзандларини заҳарлаш орқали зарба беришга интильганини кўпчилик билмайди. Воқеа бундай бўлган. Кечаси ярим тунда қайсидир мальун Абдулла Орипов яшайдиган иккинчи қаватдаги кватира балконида бир сиким заҳарланган думалоқ шаклдаги “ҳолвачаларни” ташлаган. Шоир ижод билан машғул бўлиб, ҳали уйғок экан. Балконида нимадир шатир-шутур тушганини эшитиб, кизикиб чиққан. Қараса, гултувакка тушган хуккачалардан бири намдан бижғий бошлаган. Бошқалари сочилиб ётибди. У оиласини уйғотиб, гултувакдаги хуккачани кўрсатади. Уни олган янганинг икки бармоғи бироз куйган. Уч-тўрт ёшга кирган кизларидан бирортаси эртаси куни сочилиб ётган ҳолвачадан бирор донасини топиб олиб, оғзига солганда, оғзи куйиб, бўғилиб, ҳалок бўлиши муқаррар эди. Эр-хотин хуккачаларни териб олиб, эртаси тегишли идораларга берган. Ким бу кабиҳликни қилгани шоирга маълум қилинмаган. Фақат эшик олдида турадиган вахтёр – кампирни “карамагани” учун ишдан бўшатиб юборишган.

Яна бир усул ҳар хил ваҳимали миш-мишлар тарқатиш эди. Балки уларнинг қандайдир асоси бўлгандир. Ҳатто шоир мана-мана қамокқа олинадиган гаплар юрарди. Ўшанда Озод Шарафиддинов: “Абдуллажон, агар сизни олиб кетишса, изингиздан бориб, мен ҳам ёнингизда ётиб оламан, чикмайман”, деб шоирга далда берган. Озод домланинг сўзлари вазият анча қалтис бўлганини кўрсатиш баробарида ҳақиқий халқпарвар зиёлиларимиз 30–40-йиллар охиридагидек энди катагонларга четда лоқайд қараб турмаслигидан далолат беради. Тегишли идораларга Озод домланинг сўзлари етиб борганми, йўқми, бизга қоронғи. Аммо шоирга бу сўзлар қатта таянч бўлганди, уни ўз муаммолари билан ёлғиз қолиб кетганлик, иложсизлик туйғусидан ҳалос этганди.

Шоирни қамашнинг иложи бўлмаган. Чунки у жиноятчи-киссовур, йўлтўсар, ўғри, қаллоб ва ҳоказо эмасди. Сиёсий ва мафкуравий қарашлари учун катагон қилишни партия расмий қоралаб, бундай сиёсат энди қайтарилмаслигини КПСС МК қарорида (1956 й) қафолатлаб қўйганди. Лекин бадарға қилиши, мамлакатдан чиқариб юбориши, агар Ёзувчилар союзи аъзоси бўлмай, 3 ойдан ортиқ ишламаса, текинхўрликда айблаб, жавобгарликка тортиши мумкин эди. Совет тузумининг бахтига қарши Абдулла Орипов союз аъзоси эди. Ўша йиллари шоирга нисбатан ишлатилган кабиҳликлардан яна бири – шоир ҳузурига махсус жўнатиб турилган “турли мухлислар”нинг тинимсиз қатнаши, “танишиб” ичкиликбозлик уюштиришлари эди. Ҳақиқий самимий мухлислардан уларни ажратиш қийин бўлган. Ташкилотчилар ўрғида танаффус бўлиб қолмаслигини, шоир доимо маст-аласт ҳолда юриб, ижод қилолмаслигини, соғлиғини йўқотишини мўлжаллаган. Лекин, инсоф юзаси-

дан тан олиш керакки, республика раҳбарлари орасида шоирни зимдан қўллаб-қувватлайдиганлар йўқ эмасди. Шу сабабдан, унга ўша оғир 70-йилларда Республика комсомоли мукофоти лауреати унвони берилди. Ҳар ҳолда бу шоирни очикча қўпол иғволардан, айниқса махфий хизмат иғволаридан, қисман бўлса-да, саклаб турди. 1980 йилда Ўзбекистон давлат мукофоти берилиши шоир мақоми яна бир бор тасдиқлади, ҳимоясини кучайтирди.

Уни ҳукумат шифохонасига расман бириктириб қўйдилар. Шароф Рашидов шахсан шоир соғлиғи ва ижоди билан қизиқди. “Советский писатель” нашриёти директори ва шоирнинг ўзига мактуб ёзди. Аммо ҳасадгўйлар сони янада кўпайди. 1981 йилда СССР Ёзувчилар союзи томонидан ёзувчилар қурултойига таклиф қилинган (делегат этиб Ўзбекистон Ёзувчилар союзи уни сайламаган эди) шоир Москвада инфарктни ўтказди. Кейинчалик шоирнинг ҳукумат шифохонасида даволаниши кимларгадир ҳасад ва ғийбат учун мавзу бўлди. Алам билан шундай шеър туғилади:

*Сен менинг дардимга қилибсан ҳавас,
Ҳавасинг келибди шифохонамга.
Дермишсан: “Ёр унга омад ҳар нафас,
Айрича илтифот бор бу одамга...”
Сен-ку, ёвқур инсон, соғ ва саломат,
Тогларни йиқади пуркан нафасинг.
Билмадим, юз бермиш қандай адоват,
Заққум дориларга келмиш ҳавасинг.*

Абдулла Ориповга табиат улкан маънавий куч ва ирода ато этса-да, соғлиқдан қисган эди. Бунинг устига унинг соғайиб кетишига йўл қўймасликка уринувчи “улфатлар” ва ғийбатчилар, иғвогарлар сони камаймади. Москвада инфаркт бўлиб қолиши ўз-ўзидан юз берган эмас. “Қирқ ёш” деган шеърда ёзади:

*Қирқ йилнинг нақ ярми йўлларда ўтди,
Ярми эса ўтди беморхонада...
Ким алам чекмабди умрида бир бор –
У мени англамас, англамас асло!
Ким ҳаққа ташнадир, ким меҳрга зор,
Мен унга умримни этгумдир фидо.*

Шоирнинг ҳар қадамини пойлаб юриш мустақиллик йилларигача давом этди. Изидан қўйилган пойлоқчилар, табиийки, тегишли ваколатли идораларга ёзма ва оғзаки ҳисоб бериб, ҳар қадамини, ҳар айтган сўзини билдириб борганлар. “Умр” (хориждаги шеър) асарида ўқиймиз:

*Умр-ку ўтади гулдурас солиб,
Унинг қайтганини ким ҳам қўрибди?
Во ажаб, қай бир зот, ўз умри қолиб,
Менинг қадамимни ўлчаб юрибди...*

Абдулла Орипов шоирлик захматини Оллоҳ унинг зиммасига юклаган бурч деб билди. Ушбу бурчга содиқлик унинг учун имон-этикод масаласига айланди, унга куч ва ирода бағишлади. 1974 йилдаёқ “Ирода” шеърда шундай хулосага келади:

*Сен борсан – топталиб кетмас заковат,
Сен борсан – одамзод етгай шарафга.
Йўқ эса қалбида тоғдай матонат
Яшаидан не маъно эди Маширабга.*

Ижоддан у иродаси ва имон-эътиқодини мустаҳкамлаш учун, иродадан ва имон-эътиқоддан ижодий бурчини бажариш учун куч олди. Ушбу муносабат билан “Жаннатга йўл”ни эслаш жоиз. Драматик дoston дея аталган ушбу асарида бир кизчани куткарай деб ҳалок бўлган шоир йигитнинг гуноҳ-савоби ҳисоб-китоб қилингандан, жаннатга икки пайса етмайди. Йигит – ҳайрон. Ахир, у ҳаётида ёмон ишларга қўл урмаган, бировни хафа қилмаган. Тирикликда ҳасадгўйлардан, разил, пасткашлардан кўп азоб чеккан йигит, охиратда дўзах азобига маҳкум бўлаётганидан афсусланади ва тарозибондан гуноҳи нимада эканини сўрайди. Тарозибон жавоб беради:

*Сен шоирсан, сенга Оллоҳ ёруғ нур берди,
Оташ берди, забон берди, ҳам улуг юрак.
Тимсолингда бечоралар ўз дардин кўрди,
Бахтин кўрди, шодликларин кўрганлар бешак...
...Илоҳий дил берган эди сенга Худойим,
Қулоқ сол деб шўрликларнинг оҳи-воҳига.
Сен-чи само шуъласини қўйладинг доим,
Шеърлар битинг юлдузларга, гулга, оҳуға.*

Оллоҳ зимманга юклаган бурчни адо этмаслик, керак бўлса, ўзингни қурбон қилмаслик – гуноҳи азим, оёғингдан дўзахга тортади, савоб ишларингни йўққа чиқаради. Асар давомида қаҳрамон ҳақиқатан ижодкорлик бурчини бажармагани, шеърлари билан одамларни ёвузликдан, худбинликдан қайтаришга уринмагани, одамлар дардига бефарқ қолгани учун дўзахга лойик деб жазо тўғри белгиланганига амин бўлади. Тавба-газарру туйғусини кўнглидан ўтказди, ўзига ҳос тарзда покланади. Тарозибон билан гуноҳсизлиги тўғрисида баҳс қилган қаҳрамон охириги саҳнада дўсти билан учрашувда шоирлик бурчини бажармагани учун гуноҳкорлигини тўла бўйнига олади.

Абдулла Орипов “Жаннатга йўл”ни навбатдаги бир дурдона асар ўларок дўстлиқни, самимийлиқни қариндошлиқдан устун қўйиш ғоясини тарғиб этиш учун ёзган эмас. “Жаннатга йўл” Абдулла Ориповнинг ўз шахсий шоирлик бурчи тўғрисидаги манифестидир, доктринасидир. Шунинг учун барча қабоҳат ва ёвузликлар уни синдира олмади. Тўғри, у соғлиғидан айрилди, инфаркт ўтказди, оғир жигар хасталигига йўлиқди. Ёзиши лозим ва мумкин бўлган асарларнинг кўпи ёзилмай қолиб кетди. Бундан фақат шоирнинг ўзи эмас, бутун ўзбек халқи, ўзбек адабиёти зарар кўрди.

Шоир умри давомида ҳасадгўйлардан қутула олмади. Улар орасида шеър ёзувчи қаламкашлардан ташқари оддийгина шуҳратпарастлар, турли туркдаги маҳаллийчилар, ёки совет тузумига “фидойи”, “ватанпарвар” мафкурачилар бор эди. Бироқ 80-йилларда уларга юқори ташкилотлар кам эътибор бера бошлади. Чунки уни Шароф Рашидов ҳимоясига олади. Аммо Рашидов вафотидан кейин шоир яна моддий ва маънавий жиҳатдан қийинчиликка дучор бўлди.

Қашқадарёга биринчи раҳбар бўлиб келган Ислom Каримов 1987 йилда уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлай бошлади. Раҳбарият билан келишиб, муаллифлик ҳукуки Республика бўлимига раҳбар этиб сайланишига ёрдам берди. Ўзбекистон халқ шоири унвонига тавсия этди. Мустақилликдан кейин у Ўзбекистон Ёзувчилар

уюшмаси раиси бўлди, шоирга 1998 йилда Ўзбекистон Қаҳрамони унвони берилди. Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлигига, сенаторлигига сайланди. Унинг ижтимоий мавқеи ва мартабаси ўсди.

Табиийки, ҳасад мавзуси, бачкана ҳасадгўйлар қуршови, улардан қутулиш имконсизлиги Абдулла Орипов асарларида кўп учрайди. Замондош дўсти, соф, тиник туйғулар соҳиби – буюк шоир Эркин Воҳидовга бағишланган “Арслон чорлаганда” шеърда ўқиймиз:

*Биз ҳам юксакларга тиккандик кўзни,
Бизда ҳам бор эди матонат, бардош.
Арслон чорлаганди қошига бизни,
Лекин қумурсқалар бўлди сафардош.
Жамъи тирикликка таниш бу хатар,
Қумурсқа яралган ёппа таларга.
Дўстим, алам қилар, арслон беҳабар,
Ем бўлиб кетсак шу қумурсқаларга.*

Таникли файласуф олим, профессор Кўчқор Хоназаров менга бир воқеани айтиб берган эди. 70-йилларда у киши Москвада марксизм-ленинизм институтида хизмат қилган; 70-йиллар охирида уни КПСС Марказий Комитетининг маданият, мафкура, миллий сиёсат билан шуғулланадиган бўлимларидан бирига чакириб, Абдулла Орипов шеърларини тутқазишган ва уларда миллатчилик, аксилсоветизм бор-йўқлиги тўғрисида ҳолис баҳо беришни талаб қилишган. Домла шеърларни батафсил таҳлил қилган, сатрма-сатр рус тилига таржима қилиб, миллатчилик ва аксилсоветизм йўқлигини, факат ўзбек ва шарқ шеърлятига ҳос анъанавий образлар, мактов ва шукроналик руҳидаги фикрлар, мажозий ишк ва ҳоказо ўрнига, баъзан қутилмаган парадоксал образлар қўлланилганини, инсон руҳиятидаги зиддиятлар очиб берилганини айтган. Кескинлик, жўшқинлик, ўз аҳволидан ва жамиятдаги турмуш даражасидан қониқмаслиги эскича фикрлайдиган, шеърдан шукроналик, тавба, ёрга илтижо, ёки гўзал ишқий туйғуларини талаб қиладиган кишиларга тузумдан норозилик бўлиб туюлган, дея ҳулоса берган. Шоир ижодини нозик усталик ва босиқлик билан қатъий ҳимоя қилган. Шубҳасиз, Кўчқор Хоназаровнинг ҳолислиги, ҳалоллиги, ватанпарварлиги, Абдулла Ориповни ҳимоя қилиб, Москвани тинчлантиргани, 1980 йилда шоирга Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати унвони берилишига, юкоридан босим биров пасайишига таъсир кўрсатган.

Ҳар бир шоирнинг ўзи учун, ўзига далда бериш, овутиш, қийин аҳволга тушганда, психологик мослашиб, қурашиш учун, ҳатто яшаш учун ўзида қуч топиш мақсадида ёзган шеърлари бўлади. Абдулла Ориповда бундай шеърлар битта-иккита эмас, сон жиҳатдан салмоқли. “Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида”, “Чорлаш”, “Булбул ўғай эрур зоғлар орасида”, “Шукрона” шеърлари шулар жумласидан:

*Шукрона айт, аввал парча нон учун,
Сўнг қултум сув учун шукрона такрор.
Чунки бу оламда, яширмақ нечун,
Сенга шуларни ҳам кўп кўрганлар бор.
Буюқлар бахтига ҳавас қил, аммо,
Инсонлигинг учун шукр айтгил зинҳор.
Чунки бу оламда сен учун ҳатто,
Оддий инсонликни кўп кўрганлар бор.*

Шоир энг аввало юкорида саналган шеърларда ва келтирилган парчада ўзига тасалли бермоқда. Оллоҳ берган ризққа, умрга шукроналик қилиб, жўнатган синовини мардона қабул қилишга ўзини рухий рағбатлантирмоқда. “Омад ҳақида” шеърда ушбу мавзу бошқача кўринишда давом эттирилади:

*Омад деган нарса дунёда бор гап,
Бу ерда ҳар қандай хурофот бекор.
Ҳозир сен шеъримни турибсан тинглаб,
Демак, сен – ҳаётсан, омад сенга ёр.
Бошқача қисмат ҳам мавжуд-ку ахир,
Балойи қазодан асрасин зинҳор,
Мен сенга шеър ўқиб турибман ҳозир,
Демак мен – ҳаётман, омад менга ёр.*

Бу сатрларни шоир ҳаётининг энг оғир, унга нисбатан ҳар қандай иғво – жумладан жисмоний ўч олиш истисно қилинмаган йилларида ёзган эди. “Дунёни қизганма” шеъри ҳам ўзи учун ёзилган. Унда ўз-ўзига далда энди рақибини тинчлантириш билан қўшилади:

*...Дунёни қизганма мендан, азизим,
Қалбингни ёқмасин шубҳа ва сўроқ.
Мен ўзга манзилга тикканман кўзим,
У сенинг қулбандан жуда ҳам йироқ.*

“Ишонч” шеъри худди шундай ўзини юпатиш ва ҳаётга рағбат топиш мақсадида ёзилган. Совет даврида Худо тушунчаси кўпинча “табиат” сўзи билан алмаштирилар, бирор ниятни амалга оширишда табиатдан мадад сўралар эди:

*Табиат, ишончдан айирма сира,
Айирма, ўчмасин дилдан шуқуҳинг.
Бенишон йўқолиб кетгандан кўра,
Яхши-ку тентираб юрса гар руҳинг.*

Бадий адабиёт инсонга турли қийинчиликларни, шубҳа, иккиланишларни, айниқса, табиат таҳдидлари ва жамият зулм-жафоларини енгилда ёрдам беради. Эртақлардаги ялмоғиз, алвастилар, девлар, жинлар, жодугарлар образи болаларда кураша олиш, қўрқмаслик руҳини тарбиялашга қаратилган. Фридрих Ницше ўзининг “Трагедиянинг мусика руҳидан туғилиши” рисоласида трагик асарлар ёрдамида инсон реал ҳаёт даҳшатларини ўз онгида енгиб ўтади ва яшаш унчалик қўрқинчли бўлмай қолади, деганида, адабиётнинг ўта нозик рухий таянч, рухий компенсаторлигини таъкидлаган эди. Тасалли шеърлар муаллифга ўз иккиланишларини, қалбни безовта қиладиган, руҳингга қўрқувни сингдирадиган шубҳаларни енгилда ёрдам берган бўлса, ажабмас.

Шоир учун таҳликали йилларда ваҳимага, тушқунликка берилмасдан яшаб, шорлик бурчига хиёнат қилмасдан ижод қилиши ундан қанчалик ирода, қуч, асаб талаб қилгани ёлғиз Оллоҳга аён. Шу боис уни балки Оллоҳнинг ўзи асрагандир, умрининг охиригача истеъдоди ва ижодий шижоатини пасайтирмагандир.

УЛУҒ АНЪАНАЛАР ДАВОМЧИСИ

1963–1964 йилларда ёш Абдулла Ориповнинг дунёкарашида юз берган кескин ўзгариш, архетипнинг юзага чиқиши албатта, биринчи галда ундаги ватанпарварлик туйғуси ва тафаккур салоҳияти юқори бўлгани, билими, ҳаётий тажрибаси бойиб, оқ-қорани ажрата бошлагани билан боғлиқ. Устозлари – Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, кейинроқ айникса Абдулла Қаҳҳорнинг шоирга баракали таъсирини унутмаслик керак. Шунингдек, 50-йиллар иккинчи ярмида шахсга сиғиниш танкид қилиниб, бегуноҳ қурбонлар номи тиклана бошлади. Василий Твардовский, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина ва бошқа илғор ёзувчи, шоирлар туфайли рус адабиётида содир бўлаётган жараёнлар, “Новый мир” журналида чоп этилаётган асарлар, ғарб адабиёти юксак намуналарининг таржима қилиниши совет адабиётига эркинлик, адолат руҳини олиб кирди ва бу ҳол ўзбек адабиётида ҳам ўз ифодасини топди. Бу ўзгариш уларни сезмаслик, совет мафкурасига танкидий кўз билан қарамаслик энди мумкин бўлмай қолди. Устозлари таъсирида шоир янги воқеликнинг кучли томонларини ва зиддиятларини, ўзгаришларнинг чалалигини тез англади.

Абдулла Орипов онгига таъсир қилган яна бир омил бор. Бу Чўлпон ижодидир. Усмон Носир шеърларидан фарқли, Чўлпон шеърлари сталинизм, шахсга сиғиниш танкид қилингандан кейин ҳам “оқланмади”, нашр қилинмади. Аммо шоир юқори курсларда ўқиб юрган йилларида Чўлпон шеърлари билан яқиндан танишади. Бунда Қарши шаҳрида яшайдиган адабиёт ўқитувчиси марҳум Чори Ҳамроевнинг хизмати бор. Чори Ҳамроев Чўлпоннинг 30-йилларда чоп этилган икки китобини сандиғи тубида эски журналлар орасида сақлаб юраркан. Унинг ўзи шеър машқ қилиб турарди. Халқ оғзаки ижоди намуналарини, айникса кашқадарёлик бахшилар ижро этган дostonларни магнит тасмасига тушириб, йиғиб юрарди. Унинг хонадомида адабиёт ихлосмандлари, ёш қаламкашлар тўпланиб, суҳбатлар, мушоиралар уюштирарди. Чори Ҳамроев таътилга келган Абдулла Ориповга Чўлпоннинг китобларини ўқишга беради. “Шундан кейин Абдуллада коммунистик мафкурага қарши кескин норозилик пайдо бўлди. Бугун унинг бошига тушган қийинчиликларни кўриб, баъзан қилган ишимдан норози бўламан”, – деган эди раҳматли Чори Ҳамроев ўзаро бир суҳбатда. Хотираси кучли, зехни тез шоир Чўлпон шеърларини ёдлаб олади. Озод домла баъзан “Абдуллажон, Пушкиндан Чўлпоннинг ғазал услубида қилган таржимасини айтиб беринг” дея илтимос қиларди.

Чўлпон ижоди Абдулла Ориповга ғоявий-маънавий жиҳатдан таъсир кўрсатган бўлса, Фафур Гулом шеърлари услуб жиҳатдан таъсир кўрсатди. У мактабданок Фафур Гулом ижодини яхши биларди, кўплаб шеърларини ёддан ўқирди, маҳоратига тан берарди. Унинг вафотига бағишлаб марсия ва вафотининг бир йиллигига бағишлаб шеър ёзгани бежиз эмас. Фафур Гулом вафотидан кейин, қайсидир маъракасида унинг оила аъзолари Абдулла Ориповга шоирнинг марғилонча дўпписини совға қилишади. Бунда улкан рамзийлик бор эди. У дўппи совға қилинганидан беҳад хурсанд бўлиб, уни авайлаб-асраб сақлаб юрди. Уйига келган дўстлари ва қариндошларига фахрланиб дўппини кўрсатар эди. Дўппи унга қандайдир маънавий бурч юклаганини ҳис қилиб, “ғафурона” услубда қатор шеърлар битди. Ахён-ахёнда бу услубга мурожаат этиб турди, айникса маълум бир байрам саналари ва мавзуларига бағишланган шеърларда. Мана шулардан бир намуна:

Эллигинчи йилларнинг тонглари ёдимдадур,
 Эриган новвот каби субҳидам ширин уйқу.
 Фақатгина эзгулик, ишонч бисотимдадур,
 Хаёлларим беғубор, яғир бўлмаган туйғу...
 Ганг чаққандай гарангсиб, ноҳуш бир туйғу билан,
 Турган эдим, лол, ҳайрон катта йўл ёқасида.
 Ўтиб қолди бир гуруҳ оташин қутқу билан,
 Йироқ келажак учун айтганича қасида.
 Етмишинчи йилларда қари бир ўсмир бўлиб,
 Қўлтиқда “Данте” билан унинг ортидан чопдим.
 Қитмир йўлдошларимнинг феълидан роса тўйиб,
 Укам қаторилардан самимиятни топдим...

Абдулла Орипов ижодида ўзбек шеъриятининг Рабғузийдан, Навоий, Бобур ва Машрабдан, Чўлпону Ғафур Ғуломгача кўпасрлик анъаналари, бадий ютуқлари мужассамлашган. Унинг баҳор, Наврўз, табиат ҳақидаги шеърлари Рабғузийнинг “Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам Наврўзи” ғазали анъаналарини давом эттиради. Ҳатто шаклан ва мазмунан ўзаро якин мисралар бор. Рабғузийда:

*Тонг отарда тўрт саридин эснаюр боди сабо,
 Кик юрур, киндик йипортек исланур ёбон – ёзи.
 (Кик – кийик; йипор – ёввойи шивит)*

Абдулла Ориповда:

*Тўрт тараф қисиб келиб, ногаҳон жала қуйса,
 Оламга анқиб кетар, минг хил кўкат, минг хил ўт.*

Рабғузийда:

*Лола сагроқин ичарда сайраб эсрур сандуовч,
 Турна ун тортиб ўтарда сакрашур боқлон қўзи.*

Абдулла Ориповда:

*Ўнгирларда сакрайди оҳу,
 Наъматакда саъва миттижон.*

Бир неча чизиклар оркали ҳар икки шоир баҳорнинг ҳаракатчан манзарасини яратадилар.

Абдулла Орипов шеърларидаги фалсафий теранлик, маъноларнинг кўпкатлам-лиги, инсонга ва халққа ўзлигини англатиш, она тилини ҳимоя қилиш унинг ижодида Навоий анъаналарининг жонланишидир. Абдулла Орипов ижодида Навоий анъаналари – алоҳида ўрганиладиган мавзу. Турли ғоялар, образлар, бадий ёндашувлар, баҳолар ўхшашлиги, давомийлиги, Алишер Навоийнинг ғазалларига ёзилган айрим мухаммаслар, арбаъин анъаналарини давом эттирган “Ҳикмат садолари” туркуми ва бошқа кўплаб мисоллар шоир ўзининг даҳо салафи анъаналарига жиддий ёндашганини, аммо унга тақлид қилмаганини кўрсатади. Оташинлик, ҳиссиётнинг тизгин билмас кудратини жиловлаб, кутилмаган фикрни ифодаловчи саркаш сатрлар битиш Машрабни эслатади.

– *Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу сахро буқун.*

Ёки:

– Сен шеърга қўлинг чўзмагил, эй жоҳили нокас,
Бўлсанг-да “Худо” номингни шайтон ёзажасман.

мисралари машрабона ташбехлардир. Абдулла Орипов халқини Чўлпондек, Усмон Носирдек севарди, жонини фидо қилишга тайёр эди. Халқини уйғотиш, ўзлигини, миллий манфаатларини англатиш истаги Чўлпон аънарасининг янги тарихий даврда қайта тирилтирилиши ва ривожлантирилиши эди. Айни дамда, унинг халққа нисбатан муҳаббати кўр-кўрона эмасди. Шоир халқининг заиф жиҳатларини, камчиликларини яхши биларди. Гоҳ маҳзун, гоҳ оташин шеърлари ёрдамида камчиликлардан қутилишга чорлади. “Бобо ва набира” шеърда қуюнчаклик билан илтижо қилади:

*Уни қадамингга ташлама бойлаб,
Қўйвор набирангни отажоним, Шарқ.*

Турмуш тарзи ва миллий менталитетдаги колоқ аънавийликка қарши ёзилган бу шеър. Шоир аъналар авторитаризмдан қутилишга, тафаккур эркинлигига, янги экин ва ташаббусларни бўғмасликка, миллий таракқиётга чорламоқда. Чол – асрлар давомида неча-неча авлодлар алмашса-да, ёпиқ халқа бўйлаб ҳаракатланувчи, таракқиётни унутиб қўйган аънавий турмуш тарзи, котиб қолган менталитет метафораси. Бола – ташаббусга тўла, курашчан, юксакликка интилувчи авлод, келажак рамзи. Чуқур фалсафий рамзлар, икки-уч реалистик чизги орқали халқимизга ва бутун Шарққа хос камчиликлар очиқ ташланмоқда.

“Оломонга” деган шеъри ҳам аслида халқдаги айрим лоқайдликни, ўз манфаатини яхши англамагани туфайли турли балоларни даф этолмагани, таракқийпарвар фарзандларидан айрилгани тўғрисида:

*Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан...*

Совет тузуми дастлаб инқилоб номидан, кейин халқ номидан, давлат номидан ҳукм чиқарган. Шоир афсус ила ўзлигини яхши англай олмайдиган, ўз ҳақ-хуқуқи, манфаатлари, келажаги учун кураша олмайдиган халқни оломонга ўхшатмоқда. Аслида у бонг уриб халқни уйғотмоқда. Уни халқ (миллат) бўлишга даъват этмоқда. Аъналарга новаторларча ёндашув уларнинг янгилиниши негизида янги аъналар шаклланишига олиб келади. Абдулла Орипов амалда шеърятда аъналар янгилинишига, янги аъналар шаклланишига йўл очди.

“Шарқ ҳикояси” шеъри ҳазил-мутойиба услубида ёзилган. Шеърда ғоят тотув яшовчи ота-ўғил сафарга чиқиб, одамларнинг ноҳақ маломати, гап-сўзи туфайли ажралишиб кетади. Улови – ёлғиз бир эшак. Навбатма-навбат миниб, қайси манзилдан ўтсалар, одамлар уларнинг устидан қулишади. Чол эшакда бўлса, отасини, йигит эшакда бўлса, уни аҳмоқликда, отасига (ёки ўғлига) ҳурматсизликда айблашади. Иккаласи биргаликда мингашиб олсалар, ҳар иккаласи хайвонга нисбатан шафқатсизликда, иккаласи ҳам яёв юрса, улов туриб, яёв бораётганлари учун аҳмоқликда айбланади:

*Қондошлиқнинг миллион йиллик
Ришталари узилди.
Ўртага бир эшак тушиб
Оралари бузилди.*

Гийбат, мазахбозлик, бировнинг устидан қулиб, завкланиш, бу билан гўёки ундан баландроқ эканини тасдиқлаш каби иллатлар шоир асарларида кўп танқид

килинган. “Илғор ишчи ва чаккон мухбир киссаси”да шўролар жамиятидаги тарғибот ва Оммавий ахборот воситаларининг ҳар қандай воқеа ва ҳодисаларга сиёсий-мафкуравий тус бериши танқид қилинади. “Ҳангома” киссасасида эса ўқувчиға завқ-шавқ ва яхши кайфият бағишлайдиган юмористик воқеа ҳикоя қилинади. Воқеани шоирға отаси сўзлаб берган. 4–5 чақирим наридаги кишлокқа киш қуни тўйға бориш учун йўлга чиққан икки чол гурунғ билан овора бўлиб, йўлдан адашган. Ориф бобо бу воқеани отнинг фаҳму фаросати, эшакнинг гаранглиги ҳақида, ёки эътиборсизлик ва гурунғбозлик ҳақида гап кетганда эслаб қоларди. Чолларнинг исмларини келтирарди.

Ўткир сатира, нозик юмор, ҳазил аралаш танқид инсонға баъзи бир камчиликларидан қутилишға ёрдам беради. Санъатнинг асосий тарбиявий вазифаларидан бири – инсонға тозаланишда, покланишда, иллатлар ва камчиликлардан қутилишда ёрдам беришдир. Бу катарсис дейилади. Аристотель “Поэтика” асарида трагедиялар томошабинда қахрамонға нисбатан хайрихоҳ ҳиссий кечинмалар уйғотиб, уни турли бачканаликлар, кўркоқлик ва худбинликлардан тозалайди, деган фикрни билдириб, мазкур атамани қўллаган. Аслида тозаланиш – катарсис санъатнинг ҳамма турларига хос. Лирик асарларда юксак ва нозик туйғуларни қуйлаш, трагик ва драматик асарларда қахрамонлик ва фидойиликни кўрсатиш, сатирик ва ҳажвий асарларда иллатлар устидан қулиш орқали одамларни маънавий поклайди.

Абдулла Ориповнинг “Маломат тошлари” деган кичик лирик поэмаси катарсис мазмунидаги асар. У бефарқлик, лоқайдликка қарши, виждон ва диёнатни уйғотишға қаратилган. Маломат тошлари “қора ҳасад ё ғараз тоши” ёхуд “ёвуз тухмат ё мараз тоши” эмас. Аммо:

*Идрокнинг мавъжиге теккани замон,
У мудроқ руҳингга солгай ғалаён.
У виждон тамали, диёнат тоши,
Маломат тоши бу, маломат тоши!*

Поэма – инсон шаънини ҳимоя қилиш ва улуғлаш тўғрисидаги асар. Инсон қадр-қимматини ҳимоя қила олмаган мафкура ва дин ҳам, сиёсий тузум ва халқ ҳам маломатдан холи бўлолмайди.

Лирик қахрамон алоҳида шахс қаторида бутун халққа мурожаат этади, маломатини билдиради. Дунёда юз берган ва юз бераётган ишлар учун ҳар биримиз шахсан ва бутун халқ, инсоният масъулдир, деган ғоя поэмада олға сурилмоқда. Мазкур ғоя орқали халққа миллий ўзликни англатиш янги поғонаға қўтарилади. Бир томондан, унга буюк фарзандларининг қисмати эслатилади. Иккинчи томондан – бефарқликдан, тафаккур қарамлигидан, масъулиятсизликдан қутилиш лозимлиги уқтирилади. Тафаккур эркинлигини XX асрнинг атоқли мутафаккирларидан бири Эрих Фромм масъулиятни ўз зиммасига олиб, мустақил фикр юритиш, дея таърифлайди. Тафаккур қарамлигини эса, масъулиятдан, мустақилликдан чўчиб, авторитар фикрни нотанқидий қабул қилиш, унга бўйсунуш, дея тушунтиради. Авторитар фикр бошлиқ, раҳбар ёки ота-она фикри, урф-одатлар, анъаналар кўрсатмаси, сиёсий тузум ёки диний ташкилотнинг мафкуравий талаби бўлиши мумкин. Тафаккур эркинлигига эришишнинг асосий йўли, Фромм таъкидлашича, фикр юритишда, хулоса қилишда мустақиллик ва масъулиятдир.

“Маломат тошлари” мустақил фикрлашда, ҳаётға тўғри, самарали муносабатда бўлишда шахс ва жамият масъулиятининг аҳамиятини очиб беради, ўқувчини огоҳлантиради:

*Мудроқ виждон учун, сохта шон учун,
 Беҳуда тўқилган қанча қон учун,
 Заминнинг тузалмас жсараҳати деб,
 Мовий дунёларнинг ҳаловати деб,
 Бир кун эгилмасми одамзод боши,
 Бизга ҳам ёғмасми маломат тоши?*

Ойдинлашмоқдаки, шоир халқни ҳам, алоҳида инсонни ҳам ҳеч қачон идеаллаштирмаган. Унинг инсонпарварлиги, халқпарварлиги конкрет, аниқ, мавҳум эмас. Зарур ҳолларда инсонни, халқни улуғлайди, жасорати ва ҳалолигини, ақлзаковати ва яратувчилигини кўкларга кўтарди. Зарур ҳолларда унинг камчиликларини, номукаммаллигини очиб ташлайди, қаттиқ танкид остига олади.

Абдулла Орипов нима ҳақда қандай мазмунда ёзмасин жаҳон адабиётининг гуманистик анъаналарига содиқ қолди. Абдулла Ориповнинг 1979 йилда ёзилган “Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси” номли кичик достони бор. Унда ҳалоқатга учраган фазовий кема самодан жунглига тушади. Фан шаҳри беш қитъадан беш олимни жўнатади. Дунёдаги барча илмни, барча тилларни эгаллаган олимлар. Улар кемани зўрға очиб карасалар, аллақандай бир кўзли чалажон махлук ётибди. Бироқ одамга ўхшаб кетади, аммо қўл-оёғи узун, ранги сап-сарик. Олимлар қанча уринишмасин, самовий меҳмонни гапга сололмайдилар. Олимлар билан бирга фаррош кампир ҳам жўнатилган эди. Нима қилишни билмай турган ночор олимлар олдига келган кампир бирдан махлукка меҳр билан ташланиб бошини силайди, “ича қолгин, жон болам, деб, хатто унга сув тутди”. Ўшанда махлук жонланади, кўзига ёш келади ва ўрнидан туриб кетади.

Шоир гуманизм ғоясини ажиб тарзда ифодаламакда. Фан қанчалик олам сирсаноатини ўрганмасин, унга инсонпарварлик, меҳр етишмаса, ўз мақсадига эриша олмайди. Инсонга меҳр барча ютуқлар ва муваффақиятлар калитидир.

Абдулла Орипов кичик лирик поэма жанрига асос солгани, бу жанр унинг замондошлари, айниқса кейинги авлод шоирлари томонидан давом эттирилаётганини юқорида эътироф этган эдик. Яна қўшимча қилиш лозимки, у драматик дoston жанрини ўзбек адабиётида ривожлантирган ижодкорлардан ҳисобланади. Драматик дoston шеърйи драмалардан фарқ қилади. Драмалар, назмийми, насрийми – қатъи назар, сахнада қўйишга мослаб ёзилади. Воқеалар, ҳаракатлар, қаҳрамонлар мулоқоти, тўқнашуви, воқеа содир бўлаётган жойлар, кўринишлар барчаси сахна талабларига мослаштирилади. Жой ва вақтни (макон ва замонни) тез-тез ўзгартириш номақбул, сахналаштиришда, декорациялар ясашда қатта кийинчилик туғдиради.

Шу сабабдан классик (антик) театрда ва деярли XVIII аср охиригача классицизм усулига асосланган европа театрларида уч бирлик – макон, замон ва ҳаракат (воқеа) бирлиги тамойилига қаттиқ амал қилинган. Драмалар (антик театрда трагедия ва комедиялар) шунга мослаб ёзилган. Намойиш этиладиган асар воқеалари бир сахнада бир кеча-кундуздан ошмаган вақтда юз берган. Қўшимча ён ва параллел (мувозий) мавзуларга ўрин берилмаган. Зарурат туғилса, персонажлар монологларида ёки диалогларида, ёки хор ёрдамида ўтмиш воқеалар, ён мавзуга оид мулоҳазалар айтиб кетилган. Уйғониш даврида, айниқса Шекспир театри ва асарларида уч бирлик тамойилига унчалик риоя қилмайдиган ислохотчи ижодкорлар пайдо бўлди. Лекин аксарият драмалар ва театрлар уч бирликка таянган. Уни инкор қиладиганлар кўпинча классик услубни бузганлари учун қаттиқ танкид қилинган. Романтик ва реалистик театр уч бирлик тамойилидан воз кечди. Аммо сахна имко-

ниятларини ҳисобга олиб, уч-тўрт пардали, ҳар пардада икки-уч кўринишли асарлар яратди. Анъанавий драма сахна имкониятлари билан каттик ҳисоблашган. Аслида улар асосан театрлар буюртмаси билан ёзилган. Муаллифларнинг кўпчилиги театрлар билан ижодий ҳамкорлик қилган, айримлари бевосита театрда ишлаган. Масалан, Уйғониш даврида Шекспир, Мольер, ёки XX асрда Михаил Булгаков каби даҳолар номларини эслаш мумкин.

Абдулла Орипов театрда унча узок ижодкор эмасди. У Эргаш Масофоев режиссёрлик қилган йилларда “Ёш гвардия” (ҳозирги Ўзбек драма театри) театрида анча вақт адабий эмакдош бўлиб ишлади. У театр ижодий хусусиятларини старича нозик ҳис қиларди ва биларди. Театр, кино режиссёрлари, актёрлар орасида дўстлари ва ҳамсухбатлари кўп эди. У сахнанинг барча талабларини ҳисобга олиб, драмалар яратиши мумкин эди. Агар шундай қилганда, ўзбек драматургияси ва театри бир неча шоҳона асарлар билан бойиб қоларди. Бироқ Абдулла Ориповга ижодий фантазия парвози учун анъанавий драма торлик қилди. Шу сабабдан у драматик дoston жанрини танлади. Драматик дostonнинг ҳажми, воқеалар, қаҳрамонлар, ғоялар қўлами, уларни тасвирлаш, ифодалаш усули эркинлиги чекланмайдди. У кўпроқ ўқишга мўлжалланган, сахналаштиришга эмас. У ҳажмига кўра беш ва ҳатто ундан кўп пардали сахна асарларига мос қилиши мумкин.

Драматик дostonни сахналаштириш анча қийин, чунки уни сахна талабига мослаштириш лозим. Бунда қайси сахналарни танлаш (агар дoston катта ҳажмли бўлса) ва талкин қилиш режиссёрдан улкан ижодий истеъдод талаб қилади. Бу гапларни айтишдан мақсад драматик дostonларни анъанавий драмалардан устун қўйиш эмас, балки улар бир-биридан фарқ қилувчи жанрлар эканини таъкидлашдир.

“Жаннатга йўл” ҳажми жиҳатдан катта эмас. Уни сахналаштириш жуда катта техник қийинчилик туғдирмайдди. Аммо матн ва диалоглар анъанавий драмадагидек эмас. Персонажларнинг баъзи сўзлари драмаларга нисбатан кўпроқ дostonларга хос. Уларда персонажнинг мулоҳазалари, воқеа ва ҳодисаларга, инсоний муносабатларга, одамларга ва жамиятга берган баҳолари батафсил акс этади. Анъанавий драмаларда монологлардан фарқли диалоглар анча қисқа ва суръатлари тез. Агар улар чўзилиб кетса, сахнага, воқеаларга ҳаракатчанлик, динамика етишмай қолади. Драматик дoston эса кўпроқ ўқишга мўлжаллангани учун, диалогларнинг узунлиги билинмайдди. Қайтанга, фикрлар тўкнашуви, баҳси мазмунан чуқурроқ очилади. Бироқ асарни сахналаштиришда жиддий қийинчиликни туғдиради. Худди шундай ҳолатни биз нафақат “Жаннатга йўл”ида, шунингдек “Ранжом” драматик дostonида кўрамиз. Бу дoston ҳажми жиҳатдан катта эмас. Лекин диалогларда айтилади-ган сўзлар анча батафсил. Мисол келтириш билан чекланамиз.

“Ҳашорат” журнали таҳририяти қошида одамларни ранжитиш кўмитаси – Ранжом тузилади. Унинг ташаббускори ва раиси икки аъзосига Ранжомнинг ва-зифасини баён қилади. Шунда биринчи аъзо ундан сўрайди:

*Модомики, ер юзида янги ташиқилот –
Янги қавм барпо бўлмиш, қутламоқ керак.
Бирлик яшиш, чанг чиқармас, дерлар ёлғиз от,
Ташиқилотни ҳар жиҳатдан бутламоқ керак.
Шу маънода пайдо бўлди уч-тўртта савол,
Ўшаларни ҳал қилайлик, муҳтарам раҳбар.
Биринчидан, низом керак етук, барқамол,*

*Иккинчидан, бизнинг юмуш анча серхатар.
Қандоқ қилиб ранжитамиз? Услуб қанақа?
Борми бизда ҳайфсан ёки рағбатлантириши?
Дабдурустдан бирор мажлис ёки маъруза,
Бизни бадном қилиб қўйса бу ҳам оғир иш.*

Анъанавий драмада ушбу сўз камида раис репликаси орқали учга, ҳатто тўртга бўлинарди. Биринчиси, “Табрик учун раҳмат” кабилидаги реплика; иккинчиси, “пайдо бўлди уч-тўртта савол, ўшаларни ҳал қилайлик” сўзларидан кейин “Хўш, қандай саволлар экан, марҳамат...” кабилидаги реплика; услуб, ҳайфсан ва рағбатлантириш тўғрисида сўралганда ҳам қандайдир бир-икки реплика қўлланиларди. Драматик дostonда динамика диалог қисқалиги орқали эмас, балки унда ифодаланган фикрлар суръати ва камрови орқали таъминланади. Абдулла Орипов бундай услубдан мохирона фойдаланган.

“Сохибқирон” драматик достони ҳажм жиҳатидан анча катта. Достонда шоирнинг Амир Темури образига муносабати, унинг даҳосини англаш даражаси Сохибқироннинг ўз сўзлари ва бошқа иштирокчилар сўзларида берилган. Асар шаклан драматик бўлса-да, лекин мазмунан тарихий-фалсафий достондир. Уни театрда сахналаштириш қийин. Спектакль жуда чўзилиб кетади. Шоирнинг кўп томлик асарлар тўпламида асар жанри ҳақидаги “драматик достон” сўзларидан “драматик” олиб ташланган ва “достон” сифатида берилган. Бу бежиз бўлмаса керак. Афсуски, кўптомликнинг биринчи томи чиққанида, мен бунга эътибор бермаганман. Акс ҳолда, шоирдан бунинг аниқ сабабини сўраган бўлардим. Лекин аминманки, “Сохибқирон” нафақат анъанавий драма, ҳатто драматик достон чегарасидан ҳам чиққани учун, уни шоир ҳаётлик пайтидаги охириги нашрида “достон” дея атаган.

Драматик достон ўзбек адабиётида Абдулла Орипов ижоди туфайли мустаҳкам ўринга эга бўлди. Балки қўлёзмаси йўқолиб, нашр этилмай қолган Усмон Носирга бағишланган шеърини романи, Мадаминбекка бағишланган асарида тарихий воқеалар талкин қилиниши, баён қилинишида қўлланилган лиро-эпик услуб ўзбек адабиётида бу жанрлар ҳам мустаҳкамланиши ва ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшиларида. Афсус, бу ҳақда фақат тахмин қилиш мумкин, ҳолос.

Мавриди келиб қолди, шоирнинг йўқолган қўлёзмалари тўғрисида баъзи бир фаразларни айтиб ўтсак.

Абдулла Орипов интервьюларида айрим қўлёзмалари, айниқса университетда ўқиган йилларида ва кейин 4–5 йил ўзича турли хонадонларда ижарада яшаб юганида ёзган шеърларининг бир қисми йўқолганини айтади. Бунда у хонадондан бу хонадонга кўчиб юришлар сабаб бўлган, дейди. Ўзининг тан олишича, қўлёзмаларим бировга керак бўларкан деган ҳаёл унда бўлмаган. Айримларини ижарада бирга турган хонадошлари сўраб олиб, бермай кетишган, баъзилари ўғирланган.

Талабалик йилларида “Соя” деган драматик достон ёза бошлаганди. Ундан бир парча шеърлар тўпламларига кирган, ҳолос. Бу бош қахрамоннинг монологи:

*Уни кўрсам, қора қуюн қоплар дилимни.
Шунда кимдир йиғит номим масҳара этар...*

Асарнинг ўзига нима бўлгани – қоронғи. Шоир на бирор мақола ва на суҳбатларида бу ҳақда тўхталган. Балки “Соя”нинг қўлёзмаси ўғирлангандир, балки шоирнинг ўзи уни кўч-кўчлар пайтида, асардан қўнғли тўлмагани учун ташлаб юборгандир. “Соя”нинг мазмуни ва ғоясини у тахминан 1961 ёки 1962 йилда ай-

тиб берганди: тоғ орасида, ўтиб бўлмас дарада бир кишлоқ бор. У ташки дунёдан деярли узилган. Фақат шу кишлоқда яшовчи оксоқоллар, овчилар, савдо-сотик кишиларигагина маълум, кўздан пана, тошлар, ғорлар орасидан ўтадиган кичик йўлча бор. Йўлни биладиганлар йилида бир-икки марта ёз ойлари шаҳарга тушиб, ҳамкишлоқлари учун керакли буюмлар ва махсулотларни сотиб олиб келади. Куз ўрталаридан баҳор ўрталаригача қор алокани узиб қўяди. Кишлоқ аҳолиси эркин, ўзаро аҳил яшайди, ҳеч кимга бўйсунмайди. Бу асар экспозицияси. Воқеалар қуйидагича ривожланади: кишлоқда тенги йўқ гўзал Феруза исмли қизга икки кучли йигит ошиқ. Улар ўзаро кишлоқнинг биринчи йигити ҳисобланиш, Ферузага уйланиш учун зимдан рақобат қилади. Иккиси ҳам ёвқур. Биринчиси, ҳалол, самимий, мард (бош қаҳрамон), иккинчиси, такаббурроқ. Феруза, табиийки, биринчи йигитга мойил. Иккинчиси, кизни бадном этиб, ўч олиш ниятида қандайдир иғво тарқатиб, кишлоқдан ғойиб бўлади. Қаҳрамон жуда руҳий азоб чекади, қалбини турли шубҳалар чулғайди. Шеърый тўпламларга кирган парча – қаҳрамоннинг изтироблари ифодаланган монологидир.

Ёз келиб, йўл очилгач, ғойиб бўлган рақиби, душман аскарларини бошлаб келётгани ҳақида хабар тарқалади. Қаҳрамон “Энди мен биламан ханжарим кимга уришни”, дея ёвга қарши отланади. Достон шу билан тугайди.

Асар муаллифни, балки, қаноатлантирмагандир, схематик таклиддан холи бўлмаганидек туюлгандир ёки уни чоп этишнинг ўша пайтда иложи бўлмагандир, кейинчалик қўлёзмаси йўқолгандир (балки ўғирлангандир). Бу борада мен аниқ маълумотга эга эмасман. “Соя” тақдири ҳақида шоирдан сўраш эсимга келмаган. Чунки ҳар сафар Қаршига келганида, тўлиб-тошиб янги шеърлар, қизиқ ижодий ниятлари билан ўртқлашарди. Аввал ёзганлари унинг учун ортда қолган босқич эди. Фақат “Соя” устида у қайта-қайта ишлаганини биламан. Достон, агар шоирнинг ўзи ташлаб юбормаган бўлса, тегишли идоралар кўрсатмаси билан ўғирланган бўлиши мумкин. Чунки унда эрк, озодлик учун кураш ғояси олға сурилгани боис коммунистик мафкурага тўғри келмас эди.

Абдулла Орипов “Шарк юлдузи” журналхонлари саволларига берган жавобида Усмон Носир ҳақида шеърый роман, Мадаминбек ҳақида асар ёзгани ва уларнинг қўлёзмаси йўқолгани ҳақида айтади. Усмон Носирга бағишланган шеърый романи мазмуни каминага маълум эмас. Ундан ҳатто бирор парчани шоир ўқиб бермаган. Лекин Усмон Носирнинг ҳаёти, ижоди тўғрисида жуда кўп янгиликларни, маълумотларни шахсан гапириб берган. 1967 йил кишида у Самарқандга келди. Мен СамДУ талабаси эдим. “8-Март кўчасини биласанми?” – дея сўради. Тасдиқ жавобини олгач “Юр, бир ажойиб киши бор, суҳбатлашиб келамиз”, – деди. Одатда, шоир Самарқандга келганида, ёнида ижодкор ҳамкасблари тўпланар, унга ҳамроҳлик қилар, зиёфат ва суҳбатлар уюштирарди. Бу сафар ҳеч ким билан учрашмасдан, ёнига фақат мени олди. Кейин билсам, бир кишидан Усмон Носирнинг камокқа олиниши тўғрисида аниқ ва батафсил сўраб олиш учун келган экан. Шоир айтган уйни топиб келдик. Бизни олтамишлардан ўтган, одмигина кийинган очик юзли уй эгаси кутиб олди. Эски шаҳардаги кичик ховли. Меҳмонхонасига кирдик. Мени у кишига таништирди: “Туғишган жияним. Талаба. Суҳбатимизга ҳалакит бермайди”. Хонтахта атрофига ўтирдик. Мезбон ош келтирди. Мен чой қуйиб, суҳбатни тинглаб ўтирдим. Мезбон катағон йиллари воқеаларини эслади. Ўшанда у Республика Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилган экан. Усмон Носир муҳокама қилинган мажлисни батафсил хикоя қилиб берди. Етакчи ва истеъдодли адибларини катағон ўз домига тортиб кетгани боис Республиканинг ўша пайтдаги мутасаддилари Ус-

мон Носирни сақлаб қолишга гўёки НКВД маҳаллий раҳбарларини кўндирган. Мажлисида уни қаттиқ муҳокама қилиб, тавбасига таянтириб, қамоққа олмасликка қилишилган. Фақат Усмон Носирга мажлис охирида сўз берилганда, хатоларини тан олиб, бошқа қайтармасликка ваъда бериши, кечирим сўраши лозим бўлган. Лекин Усмон Носирга сўз берилганда, шоир совет тузими ўзбек халқининг раҳбарлари, арбоблари, ёзувчиларини қатағон қилганини, бу аввалдан ўйланган сиёсат эканини, Фитрат, Абдулла Қодирий ва Чўлпондан кейин энди навбат унга келганини айтиб, кечирим сўрашдан бош тортган. Шундан кейин залдаёқ қўлларига кишан такиб, олиб кетишган.

Мезбон кўп нарсаларни, жумладан, ўз бошидан ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Шундан кейин у ишдан бўшаб, Тошкентдан қочганини, Самарқандга қайтиб келгани, умуман, ижод билан шуғулланмай қўйганини айтди.

Абдулла Орипов Усмон Носир ҳаёти тўғрисида тўплаган бошқа муҳим маълумотларнинг айримларидан ҳам хабардорман, ўзи сўзлаб берган. Аммо ёзаётган асари тўғрисида ҳеч нарса демаган. Балки иш тескари кетса, хавфсизлик органлари асардан хабари бор кишиларни тергов қилиши мумкинлигини ўйлаб, мени авайлагандир. Бу ёғини энди фақат Оллоҳ билади.

Абдулла Ориповнинг 1965 йилда ёзилган “Армон” шеъри Усмон Носирга бағишланган. Шеър қўлёзмаси йўқолган романнинг сарахбори (прелюдияси) сифатида қабул қилиниши мумкин:

*Жажжи бола тинмасдан сира
Акасига ёлворар ёниб:
— Жон акажон, кўрсат биргина,
Жон акажон, бир кўрай қониб.*

Ака — ҳокимият тимсоли, жажжи бола — халқ. Акаси қўйнига яширган, болани кизиктирган, унинг учун ўша дамда ноёб бўлган нарса — Усмон Носир ва унинг ижоди тимсоли. Шахсга сиғиниш танқид қилиниб, Усмон Носир оқланса-да, у ҳақда барча ҳақиқат айтилмади, шеърлари ўша пайтда тўлиқ чоп этилмади. Сал кўрсатилди, холос. Халқ жажжи бола каби бир кўрганидан қоникмай, яна-яна ис-таб қолаверди.

Йўқолган асарлар қаттол тузум ва мафкура шароитида ёзилган. Совет мафкурасининг улар мазмунига шубҳасиз, таъсири бўлган. Шоир баъзи фикрларини эҳтимол, ўз даври мафкуравий ибораларига мослаштиришга мажбур бўлгандир. Агар йўқолган асарлар шоир тириклигида топилганда, бундай жойларни у таҳрир қилиб, тузатган бўлар эди. Афсус. Лирик шеърлардан қанчаси йўқолганини ҳатто шоирнинг ўзи ҳам аниқ билмасди. Учрашувларда, зиёфатларда мухлислар ва улфатларнинг қанчасига дафтарларига, китоблар форзасларига экспромт шеърлар битиб берган. Шоир ижодини, қўлёзмаларини ўрганувчи расмий комиссия тузилиб, эълон берилса, мухлисларнинг кўпчилиги қўлларида сақлаётган шеъринг автографларнинг ксероноусхасини тақдим этармиди? Комиссия хавфсизлик хизмати идоралари билан боғланиб, балки уларда сақланиб қолган қўлёзмаларни ҳам олишга эришармиди? Хуллас, бу борада нимадир қилиш керак.

Шундай қилиб, Абдулла Орипов ўзбек адабиётида лирик поэма жанрига асос солди, драматик дoston жанрини ривожлантирди. Бундан ташқари, шеърят мазмуни ва руҳини кўплаб янгиликлар билан бойитди.

Абдулла Орипов лирик шеърятга ижтимоий-танқидий руҳни олиб кирган замонавий ўзбек адабиётидаги биринчи шоирдир. Навоий “Хамса”сида ва баъзи

ғазалларида танкидий жойлар бор, улар ишк сохталиги, риёкорлик ёки ахлоқий камчиликларга оид. “Махбуб ул-қулуб”да танкид турли табақа вакилларида то зolim подшоҳларгача уларнинг ёлғони ва ахлоқий камчиликларини фош қилишга қаратилган. “Махбуб ул-қулуб” шеърин, лирик асар эмас, балки насрда ёзилган фалсафий-дидактик асардир. Чўлпонда танкид халқни уйғотишга, мустамлакачиликка қарши қаратилган, шу боис лирик-публицистик мазмун устувор. Гулханийнинг “Зарбулмасал”и эпик жанрга тааллуқли, шеърин шаклидан қатъи назар, у дидактик мазмунга, Завқий, Турди ижодидаги танкид унсurlари публицистик-дидактик мазмунга эга. Фақат Муқимийда лирик-психологик танкид унсurlарини учратамиз. Ҳамзада у сиёсий-публицистик кўринишда пайдо бўлди. Кейин умуман унутилиб кетди. Абдулла Орипов лирик шеърда танкидий руҳни қарор топтирди. Бу ва бошқа янги анъаналарни бошлаб берди.

Абдулла Орипов ижоди миллатини уйғотган, курашга илҳомлантирган, Эрк ва Ватан қуйчиси ўлароқ маънавиятимиз ва миллий ғоямизнинг қудратли манбаларидан бирига айланди ва шундай бўлиб қолади.

ШОИР ИЖОДИДА ИШҚ-МУҲАББАТ МАВЗУСИ

Ишқ-муҳаббат ҳақида шеър ёзмаган, ёки ғазал тўқимаган бирор шоир жаҳон адабиётида топилмайди. Ҳеч бўлмаганда, улар мажозий ишққа бағишланган сатрлар битган. Мумтоз шоирларнинг аксарияти мажозий ишқ қаторида ҳақиқий, дунёвий ишқни ҳам қуйлаган.

Замонавий адабиётда дунёвий ишқ, севиш, севилиш энг асосий мавзулардан бири. Абдулла Орипов ижоди бошида, айниқса 60-йилларда севги мавзусида кўплаб шеърлар ёзган. Чинакамига ҳали бу туйғу уни мафтун ва безовта этмаган ёшида севги тўғрисида, албатта, умумийроқ, фалсафийроқ мазмунда ёзган. Адабиётда севги мавзусида сўз кетганда, бир нарсани ёдда тутиш лозим. Лирик қаҳрамон билан муаллиф ўртасида айниқат белгисини қўйиб бўлмаса-да, лирик қаҳрамон туйғуларини муаллифга таниш бўлиши, қалби ва онги-шууридан қайсидир кўринишда ўтган бўлиши керак. Акс ҳолда у лирик қаҳрамон ҳолати ва туйғуларини индивидуаллаштиришда қийналади.

“Умр дуч қиларкан кимга бир-бирин”, “Севгисиз одам”, “Сув париси”, “Сендан йироқда”, “Шовуллади тун бўйи шамол”, “Қўл” каби шеърлари умумий мазмундаги битиклардир. 1963 йилдан шоирнинг севги мазмундаги шеърларида ўткир хиссиёт, ғамгинлик, айрилик туйғуларини пайдо бўлади. Фараз қилиш мумкинки, ҳамма қатори у ҳам илҳомбахш, фараҳли илк севги, биринчи муҳаббатни бошдан кечирган. Ўшанда илк муҳаббатини қандай тўлқинланиб қуйлагани номаълум. Бу масалада у ўта ор-номусли эди. Туйғуларини барчага ошқор этиб, ҳар хил гап-сўзлар тарқалишини истамаган. Балки ёзган шеърларини чоп этмасдан, қизнинг ўзига ҳадя этгандир. Балки кейинчалик қўлёзмаларини йўқотиб юборгандир. Ҳар ҳолда бахтиёр онларида севги тўғрисида ажойиб байтлар битгани шубҳасиз. “Сен баҳорни соғинмадингми”, “Сен Пушкиннинг севган малаги” каби шеърлари буни қайсидир маънода тасдиқлайди:

*Узоқларда залворли тоғлар,
Хаёлимни келдилар босиб.
Кечди қанча интизор чоғлар,*

*Васлинг менга бўлмади насиб.
Сенсиз мен ҳам, баҳор ҳам ғариб,
Сен баҳорни согинмадингми?*

Пушкиндаги каби ўйноқи, “ёруғ маъюслик”. Бу аслида қайғудан эмас, кўтаринкиликдан ҳосил бўлган руҳий ҳолатдир. Қайғу, ғам, айрилиқ туйғуларига бағишланган “Эслаш”, “Деразангни қоплар оқшом зулмати”, “Ўйлардимки, номингни сени” каби 1963 йилда ёзилган шеърлардан бошланади. Лекин уларда умид учқунлари батамом сўнмаган. Шу боис лирик қаҳрамон ишониб-ишонмай севгилисига мурожаат этади.

*Жўнар бўлдим мен бундан дилтанг,
Йўлларимга қараб қолдинг сен,
Сочгинангни тараб қолдинг сен
О, биламан, баджаҳл отанг,
Остонамга йўлатмас мени,
Узоқларга жўнатмас сени...*

Бу гарчи оригинал бўлса-да, анъанавийликка яқин ифода. Жаҳон адабиётида севги ҳақида ёзилган шеърлар барчаси конкрет образлилиги, бадий топилмалари бўйича оригиналдир. Чунки аниқ бир ҳолатда аниқ сабаб туфайли юзага келган. Аммо умумий оқибати, моҳият-мазмунига кўра, бир-бирига ўхшаш. Уларни 4–5 схематик моделда ифодалаш мумкин. “Йўлим бошлар, кетарман бир кун, Сендан йироқ ўзга томонга” мисралари билан бошланувчи шеър анъанавийликдан анча йироқ. Кутилмаган ўхшатиш “Ёрилмаган ярадай севги, Унда бизни қийнамас тўлиб” Абдулла Ориповга хос ноёб топилмадир. Ёрилмаган яра каттик оғриқ беради, ҳатто кишининг ҳароратини кўтарди, кўнглини беҳузур қилади, қийнайди. Севги яраси вужудни эмас, дилни, жонни қийнайди. Айрилиб, бегоналашиб кетгандан кейин, балки, унчалик қийнамас. Аммо “муҳаббатдан сўнг бегоналик” бошланиши мумкинми? Ҳамма гап шунда. Ноумид – шайтон. Илк севгингни қалбингдан ситиб ташлай олмайсан. Яна қайтишига, ақлан ишонмасанг-да, умид қиласан. Ўз ўзингни юпатасан, алдайсан. Туйғуларинг эса сохталашмайди, биллурдек шаффофлашиб бораверади:

*Юлдузлар ўтига бардош берурман,
Фазолар тафтига қилурман тоқат.
Ёнингга сог-омон қайтиб келурман,
Оташ нигоҳингда ёнғали фақат.*

Муаллифга лирик қаҳрамон ҳис-туйғулари таниш бўлмоғи лозим, дедик. Лекин яна қайтарамиз, лирик қаҳрамон ёки эпик, драматик асарлар қаҳрамони ва муаллиф бир шахс эмас. Адабиёт ва санъат асарлари муаллифлар ҳаёти ва кечинмалари кўзгуси эмас. Улардан фақат муаллиф бошдан кечирган реал ҳаётини воқеаларни, реал деталларни изламаслик керак. Муаллиф ҳаётни, воқеаларни, инсоний муносабатларни бадий қайта яратади. Ҳатто асар автобиографик характерга эга бўлганда ҳам муаллиф ҳаётини тўлиқ ва аниқ акс эттирмайди. Бадий мантикка бўйсунди. Бунда бадий мантик воқеалар, туйғулар ривожини бошқа ўзанга буриб юбориши кўп учрайди. Лирика эса эпик жанрлардан фаркли, яна романтик услубдан тамомила воз кеча олмайди. Романтик услубга кўтаринки нореал тасвир ва ифода, туйғуларнинг фавкулудда эврилишлари хос.

Абдулла Ориповнинг 1966 йилда “Кўзларим йўлингда” деган китобчаси нашр этилган. Унда “Муҳаббат” номли анча катта ҳажмдаги шеъри бор. Шеър ёшлар қалбида катта акс садо берди. Чунки мактабни тугатиб, синфдошларидан, англаб-англанмаган илк туйғуларидан, беташиб турмуш-тарзидан анча-мунча узоклашган ёшлар, илк фирокни, омадсиз севгини бошдан кечирган йигит-қизлар шеърда ўз кайфиятига, кўнглига яқин мисраларни топди. Айниқса, талабалар даврасида шеърни эҳтирос билан кимдир ёддан овозини чиқариб ўқир, тинглаётганлардан баъзилари секингина ҳўрсиниб кўярди. Шеърда ифодаланган туйғулар ҳали оила курмаган, ҳаётдан умидлари катта ўсмир-ёшлар психологиясига жуда мос келарди. Бу ёшда кўпчилик катта айрилиқ, фирокни бошдан кечиргани йўқ, ҳали ўзини ва ҳақиқий севгилисини излаш, ёрини танлаш билан овора. Бу жараёнда у бир-икки марта кимлар биландир учрашиб, дийдорлашиб кўрган. Аммо танлаш давомида “айрилиқ” ҳам бўлган. Ўшалар ёш йигит-қиз учун ҳаётдаги изтиробли айрилиқларнинг, муаммоларнинг ўрнини босади. Бу шеър ёшлар томонидан ҳаётий тажриба етишмаслигининг ўзига хос романтик компенсацияси ва чин бахтли муҳаббатга интилишнинг руҳий рағбати сифатида қабул қилинди. Эҳтирослар максимализми шеърга кучли жозиба бағишлаган:

*Болаликдан ўтиб мен ҳам, бўй етиб секин,
Гоҳо тинҳон, гоҳо асов дарёдай тошиб,
Бир ёш йигит севганчалик севдиму, лекин
Бошқалардай толе менга бўлмади насиб.
Кўнгул ишим бир сўз билан қолганда дарз еб,
Қаламимдан илк мартаба тўқилди ғамлар.
Сен бўлмасанг дунё ўзи менга надир, деб
Ичдим ҳатто талай-талай шеърый қасамлар...*

Атокли татар шоири Ҳоди Такташ бундан сал кам бир аср бурун севги аслида эски нарсадир, лекин уни ҳар бир авлод янгидан янгилар деган фикрни айтиб кетган. Ҳақиқатан, Абдулла Орипов мавзунини ўзича янгидан ёшартирди, янгилатди. Айниқса, “Хайр энди...” дея бошланувчи шеъри бадий образларининг бошқаларга ўхшамаслиги, таъсирчанлиги-ю ҳулосаси билан мутлақо ноанъанавий эди:

*– Хайр энди...
Қалбимда бир видо қолди,
Хайр энди, сен кетдинг беғуноҳ оҳу.
Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!
Бугун бош устингда кимнинг паноҳи?!
Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим,
Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга.
Ўзгалар қалбида қадр уйғотдим,
Бироқ етолмадим ўзим қадрингга...*

Шеър куйидаги хитоб билан якунланади:

*Бугун сен кимларнинг меҳрига зорсан,
Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси.*

Экспрессия жихатидан муҳаббат мавзусидаги шеърлар орасида “Хайр энди...” алоҳида ажралиб туради. 1965 йилда ёзилган “Аёл” ва “Отелло” шеърларида ишк-муҳаббат мавзуси бошқача ракурсда ёритилади. Умуман шеър, шу жумладан,

мухаббат мавзусида шеър тасодиф туфайли туғилиши мумкин. Баъзан оддий, маиший, арзимас бир деталь, воқеа катта кучли шеърга туртки бўлиши мумкин. У қалбда тўпланиб, тўлиб турган ҳис-туйғулар, фикрларни портлатиб юборса, шундай бўлади. “Аёл” шеъри ёзилишига туртки (сабаб эмас, албатта) бўлган воқеа шоир ижарада яшаган хонадон эгалари кизининг дераза олдида ўтириб ҳар куни ўзига оро беришга, бўяб-таранишга, сочини турмаклашга 2–3 соат ажратиши бўлган. Фронтда ҳалок бўлган амакисининг қўлида чақалоқ билан қолган, бошқа турмушга чиқмаган аёли – янгасини эслаб Абдулла Орипов мазкур шеърини битади. Хонадон эгасининг танноз кизи, ўзи ҳам сезмай “Аёл” шеъри ёзилишига туртки бўлган.

Мен Абдулла Ориповдан у ёки бу шеърининг ёзилиш сабабларини ёки улардаги образларга прототип бўлган шахсларни, сабаб бўлган ҳолатларни сўрадим. Кайфиятига қараб, лозим топса, шоир баъзан аниқ деталигача айтиб берарди ёки лозим топмаса, қўлини силкиб қўя қоларди. Конкрет шахсларнинг номларини эса деярли тилга олмади.

Ўнинчи синфда ўқиётган йили баҳорги таътилда шоирни кўргани Тошкентга келдим. У хусусий хонадонда ижарада турарди. Ижарада бирга яшайдиган ўртоғи кишлоғига ота-онасидан хабар олишга кетган экан. Хонасидаги бўш қаравотга жой қилиб берди. Ўзи дахлизда ёзиш билан машғул бўлди. Баъзан хонага кириб, иккинчи қаравотга биров чўзилар, сўнг сапчиб ўрнидан туриб, дахлизга чиқиб, чирокни ёқар ва хаёлига келган янги сатрларни ёза бошларди ёки таҳрир қиларди. Хуллас, тун шундай ижодий безовталиқда ўтди. Уйқу, аёнки, чала бўлди. Эрталаб тонг отгач, мени уйғота бошлади: “Тур, тур! Чигатойга бориб келамиз”. Чигатой қандай жой эканини, (унда атоқли арбоблар дафн этилишини) билардим, лекин ҳеч кўрмагандим. Кўзларимни уқалаб мингилладим: “Қаллаи сахардан қабристонда нима бор? Ё ўтганлардан бирортаси тушингизга кириб чиқдими?” Эшитган жавобим ҳайрон қолдирди: “Қабристон Чигатой кўчасининг ўнг ёки чап томонида жойлашганини аниқлашим керак. Эшит, – дедию, “Отелло”ни ўқий кетди: “Чигатой кўчасини сўл томонида...”. Чигатойга келдик. Шоир ёзгани тўғри, қабристон кўчанинг ҳақиқатан сўл тарафида эканини аниқлагач, ёш боладек севиниб, кайфияти кўтарилди. Қабристонга кириб зиёрат қилдик. У Аброр Ҳидоятлов қабри тепасига бориб, пичирлаб тиловат қилди.

У Қуръоннинг кўп сураларини ёддан биларди. Онасининг акаси Бозор бобо таникли кори эди. Шоир онасининг илтимоси билан Қори бободан зарур сураларни ёзиб олиб, момомизга ўқиб бериб, гўёки ёдлатган. Зехни ўткир ёш бола онасига нисбатан, албатта, тез ёдлаган. Момомиз эсимда қолмаяпти, деган баҳонада, қайта-қайта сураларни ўқитиб турган. Менимча, 50-йилларнинг бошида унга Қуръонни бошқача йўл билан ўргатиш хавфи бўлганидан, ота-онаси ва тоғаси Қори бобо шундай усулни ўйлаб топишган.

“Аёл” ва “Отелло” шеърлари мазмунан тор тушунчадаги ишқ-мухаббат мавзусидан четга чиқиб фалсафий мазмун касб этса-да, илоҳий марҳамат туфайли вужудга келган юксак ишқ ҳақидадир.

Шоирнинг “Биринчи мухаббатим” гача ёзган шеърларида биз кўпроқ фалсафий мазмундаги мулоҳазалар, босиклик билан ифодаланган туйғулар гўзаллигини учратамиз. Лирик қахрамон туйғуси софлиги, ўқувчи қалбида суронли, қутқули жавоб туйғусини эмас, балки теран “ёруғ маъюслик” уйғотиши билан ажралиб туради:

*Чувалади ўйларим сенсиз,
Хаёлимга тароқ ургайман.
Менинг қўлим етмаган юдуз,
Тушларимда сени кўргайман.*

Чувалган ўйларга, ҳаёлга тарок уриш истиораси мутлако ноёб, такрорланмас-дир. Ўйларнинг чувалаши сабаби – ёр узокларда, баландда экани, унга етишиш душворлигидадир:

*Баланддасан, тоғлар қоридан,
Чақирасан мени илғари.
Ёлвораман арвоҳ ортидан
Интилувчи Ҳамлет синғари.
Маҳшаргача, майлига, кетай,
Кетай, майли, бўлиб овора.
Сени сўраб қўймаса нетай,
Ерда қолган севги бечора.*

Босиқлик, мулоҳазакорлик ва аини пайтда севгилисига содиқлик, барча қийинчиликларни мўминлик билан қабул қилиш шеърга ўзгача илиқлик бағишлайди. Лекин Абдулла Ориповга лирик қаҳрамон ҳиссиётини максимал намоён қилиш бегона эмас.

“Мен сени қуйламоқ истайман” шеърда туйғуларга тўлиқ эркинлик берилади. Улар сел каби гулдираб, ҳеч қандай ўзанга сиғмасдан, йўлда учраган тўсиқларни парчалаб, ёпирилиб келади. Ҳатто шеър қофиясиз, катъий вазнсиз ёзилгани боис “оқ шеър” дея таъкидланган:

*Мен шу асрнинг бир митти фарзандиман,
Мен унинг бутун қўполлигини,
Бутун нозиклигини,
Бутун совуқлигини,
Бутун ҳароратини,
Сенинг шу гунчадек нозик лабларингга
Жо қилмоқ истайман, севгимим...*

Бу шеър ўқувчилар орасида унча машҳур бўлиб кетмади. Чунки ўзбек шеърхонлари бошқача эстетик идрок ва ифода аънааларида тарбия топганлар. Улар муҳаббат мавзусидаги шеърлардан ё мажозий, илоҳий ишқ изтироблари ва завқ-шавқини ёки дунёвий маҳбубаси ҳиммати, гўзаллиги, вафодорлиги, бевафолиги, шўхлиги, эркалиги, “шафқатсизлиги” туфайли туйган бахт-саодат ёки чеккан “оҳ-воҳлар”ни чиройли лирик ифодасига ўрганган. Ўша 1967 йилда ёзилган шоирнинг қуйидаги тўртлиги:

*Алвидо, деб қўлларимга бойладинг бир тола соч,
Ошиқ аҳли ичра кимни сайладинг, бир тола соч?
Қолди умрим доми ишқда, соч каби ҳолим забун,
Толеимни тола-тола айладинг, бир тола соч.*

Ҳамда “Ереван кўчасида” деган шеъри севишганлар орасида шуҳрат қозонди. Изидан ёзилган “Қўйил, у кунларни эслатма менга”, “Севги ўлими”, “Куз манзаралари” шеърлари мавзунинг янги қирраларини очди. Табиат манзараси, ҳолати гўёки бир кўзойнак, у оркали лирик қаҳрамон ўз қалбига, бахтсиз севгисига синчиклаб қарайди. Табиат ҳолати ва рухий кечинма муштаракликда берилади:

*Яна далаларга бошлайди ҳавас,
Богларда хазонлар ёнади лов-лов.
Дўстларим, бу кузнинг барглари эмас,*

Менинг юрагимдан тўқилган олов.
 Шохларда мезонлар ялтирар хира,
 Пойида шивирлар менинг куйларим
 Дўстларим, булар ҳам мезонмас сира,
 Бу менинг чувалган, сўнгсиз ўйларим.
 Қуёш ҳам фалакда бамисли рўё,
 У энди ёндирмас, ялтирар фақат.
 Дўстлар, у ҳам энди қуёшмас асло,
 У олис ёшликда қолган муҳаббат.

Муҳаббатнинг ўзи ҳақида, айрилик ва севги дарди ҳақида деярли ҳеч қандай сўз, ох-воҳ, афсус, надомат йўқ. Аини дамда чизилган манзара лирик қахрамон идроки ва изтироблари ифодасидир. Шеърнинг бутун мазмуни муҳаббат ва айрилик оқибатлари тўғрисида. Муҳаббат ҳақида бундай фалсафий, жозибали қалб тугёнлари ва афсусларини ифодалашда бевосита улар ҳақдаги сўзларни четлаб ўтиш фақат даҳо истеъдодгагина насиб этади. “Севги ўлими” юқорида тўлиқ келтирилган “Куз манзаралари” даражасида эмас. Бошланиши худди ундагидек қудратли, образлар такрорланмас ва таъсирчан, бадий услуб ўхшаш:

Ёмғир ҳам тинмайин ёғди кун бўйи,
 Ёмғирли кун каби эзилди дардим.
 Яйдоқ кўчаларда жим юрган қўйи
 Сенинг изларингни ахтардим.
 Уфқларда эса аччиқ бир туман
 Менинг кўзларимга қуярди заҳар.
 Увишган қалбимни сокинлик билан
 Эзар эди бўм-бўш бу шаҳар.

Ушбу келтирилган мисралар “Куз манзаралари”дан бадийликнинг барча мезонлари бўйича паст эмас. Ҳатто рамзийликдан кўпроқ реалликка ўтиши жиҳатидан устун ҳисобланиши мумкин. Лекин сўнгги тўрт сатр онгнинг юқори – фикрий мушоҳада даражасидан кундалиқ онгнинг маиший урф-одатлардан ҳосил бўладиган психологик кечинмалар даражасига туширилган. Бу оддий ўқувчиға тушунарлироқ ва таъсирчанроқ, аммо юксак бадий пафос пасайтирилган. Мана ўша сатрлар:

Энди сен тутмассан асло қўлимни,
 Ўтган севгим учун очмассан аза.
 Оҳ, қандай ўлим бу севги ўлими,
 Унга на қабр бор ва на жаноза.

Лекин шеърнинг ўзи барибир ажиб бир дурдона асардир. Орадан бир йил ўтиб, 1968 йилда “Биринчи муҳаббатим” туғилди. Ҳа, ҳа, ушбу шеърға нисбатан ёзилди, яратилди эмас, туғилди деган тушунча адолатлироқ. “Ёзилди”, “яратилди” сўзлари қандайдир сунъий ижодкорлик, ясалганлик, ҳунармандлик аломатлари сакланиб қолган. “Туғилди” сўзида табиийлик, илоҳий зарурат туфайли вужудга келганлик мазмуни яширин. Гарчи ёзиш, яратиш ҳам олий иродаға бориб боғланса-да, туғилиш уларға нисбатан чуқурроқ ва муҳимроқ алоқани ифодалайди. “Биринчи муҳаббатим” Абдулла Ориповни чинакамиға машҳур қилган, халқ тасаввурида уни ўз шоириға айлантирган шеърлардан биридир. Бунга, албатта, ўша даврнинг энг

севимли икки ҳофиз – Отажон Худойшукуров ва Шерали Жўраевнинг “Биринчи муҳаббатим”га қуй басталаб, қўшиқ қилиб айтганлари ҳам катта роль ўйнади. Шеър қўшиққа мос услубда ёзилган. Етарли даражада маъюслик, қўмсаб, соғинч, етарли даражада илк муҳаббатни улуглаш, кўкларга кўтариш, унга сифиниш бор. Меъёр, туйғулар ўртасида мутаносиблик, давомийлик сақланган. “Хайр энди...”, “Куз манзаралари” ёки “Чувалади ўйларим сенсиз” каби шеърларни қўшиқ қилиб, қуйлаб бўлмайди. Уларда ё туйғу, ё мулоҳаза қўшиқ услубига мос эмас, қўшиқ имкониятларидан ортиқлик қилади. Қўшиқ матни соддарок бўлиши лозим. Шу сабабдан “Сен баҳорни соғинмадингми” ва “Биринчи муҳаббатим” ажойиб қўшиқларга айланади.

“Биринчи муҳаббатим” Шерали Жўраев ижросида шунчалик машхур бўлиб кетдики, тўйларда, ресторан ва кафеларда, паркларда, айниқса талабалар ётоқхоналарида тинимсиз ижро этиларди. Ҳатто баъзи кизлар учрашиб юрадиган йигитига турмушга чиқишга розилик бериш шарти сифатида “Биринчи муҳаббатим” грампластинкасини совға қилишни талаб қилишган. “Биринчи муҳаббатим” мана 50 йилдан ортиқ вақт ўтибдики, ҳамон машхур. Грампластинкаларда, кассеталар, дисклар, флешкаларда ёзуви бир неча миллион нусхаларда тарқалган. Отажон Худойшукуров ижроси ҳам анча машхур бўлди. У ҳам турли аудио ёзувларда кенг тарқалди.

Абдулла Ориповнинг қатор шеърларига қуй басталанган. Баъзилари қўшиқ шайдолари орасида машхур. Севиб қуйланди, тингланди. Бугун қўшиқчилик меросимизнинг олтин фондидан жой олган. Улар орасида, айниқса “Яхши қол, эй, дилбарим, дилда қадар, кетмоқдаман” ва “Бу ишқ сиррин китоб этдинг, китобинг ичра мен борман” мисралари билан бошланадиган ашулалар тез-тез эфирда жаранглаб туради. Лекин машхурликда ҳамон “Биринчи муҳаббатим” пешқадам.

“Куз манзаралари”га ўхшаш шоирда яна бир шеър бор. У “Кузак шамоллари эсдилар яна” сатри билан бошланади. Шеърда қўмсаб, маҳбуба билан рухий яқинлик, оламни бир хил идрок этишга, тушунишга ишонч туйғуси акс этган:

*Кузак шамоллари эсдилар яна
Сокин юрагимда туйғулар қўзғаб.
Келгил, паривашим, келгил жимгина,
Келгил самолардан мезонга ўхшаб.*

Бўлган иш бўлди, энди ҳасрат чекиш, ҳатто бирор сўз айтишнинг кераги йўқ. Аммо ҳаёлан бирга бўлиш, жимгина табиатни, теварак-атрофни кузатиш дилга маънавий озиқ, куч-қувват беради, хотиржамлик бағишлайди:

*Поёнсиз оламга боқайлик сўзсиз,
На ҳасрат, на сўзнинг бордир кераги.
Бизнинг теграмизда ёнаётган куз,
Қайси бир ошиқнинг сўнган юраги...*

Ҳаммаси ортда, фақат буюк муҳаббат қолди, ҳаёлот қолди. Ошиқнинг сўнган юраги – “ёнаётган куз”, саргайган, олов рангига кирган япроқлардир, вужуддир, ошиқ руҳи эса тирик, у қаримайди ва ўлмайди.

Абдулла Ориповда 1972 йилда ёзилган ажиб бир дурдона шеър бор, “Соғинч” деб аталади. Уни ишқий лирикага оид ёки туғилган кишлоғини, ҳатто ўтиб кетган онасини қўмсаб, ёнингга қабристонга кайтсам, деган мазмунда ҳам тушуниш мумкин. Уни тўлиқ келтирамиз:

Парчагина булут,
 Чексиз осмон,
 Адир ортидаги ёлғизоёқ йўл.
 Барча ташвишларни унутиб, шодон,
 Қайтгим келаётир қошингга бутқул.
 Қисмат майин ичдим — аччиқ ва тахир,
 Туйдим эҳтироснинг самовий кучин.
 Дунёда одамзод яшамас, ахир,
 Фақат иродасин синамоқ учун.
 Парчагина булут,
 Чексиз осмон,
 Адир ортидаги ёлғизоёқ йўл.
 Барча ташвишларни унутиб, шодон,
 Қайта олсам эди қошингга бутқул.

Шеърни турлича талкин қилиш мумкин. Хақиқатан, биринчи муҳаббатга қайтиш, аммо бу иложсиз эканлиги, айрилиқ туфайли ҳаёти аччиқ ва тахир бўлгани, яшамок ирода синовига айлангани, бундай ҳаётдан қийналиб кетгани тўғрисида шеър дея талкин қилиш мантикка зид эмас. Лекин ўтиб кетган беғубор, беташвиш болаликни соғиниш, тириклик гилдирагини ортга айлантириб бўлмаслиги, унинг барча зарбалари-ю кийноқларини қабул қилмасдан, иродасини намоён этиб курашмасликнинг иложи йўқлиги мазмунидаги талкин ҳам мантикка зид келмайди. Шоир туғилиб ўсган қишлоқ ёнида катта адир бор. Унинг ортида шоирнинг дунёдан жуда эрта кетган онаси дафн этилган кабристон жойлашган. Шеърни онаси руҳига мурожаат дея тушуниш ҳам ўринли туюлади. Ўша шоир учун оғир кечган йилларда, хаттоки умрининг охиригача унинг онаси олдида қайтиш истагини ифодаловчи мисралари кўп.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат лирикасига қайтамыз. Албатта, эҳтиросларга бой гўзал шеърларни фақат йигитларгина эмас, кизлар ҳам ўқийди, таъсирланади, ёд олади. Уларни ёзган шоирга шайдо бўладиганлари учрайди. Айримларининг ҳаёлида фақат угина шоирни тушунади, фақат угина шоирга ҳақиқий бахт ато этишига самимий ишонади. Яқинроқ танишишга, дўст тутинишга уринади. Бундай шайдо кизлар орасида самимийлари, ўзини фидо қилишга тайёр гўзаллари, оқилалари кам бўлмаган. Шоирда масъулият туйғуси кучли эди, у оилавий бурчига содиқ қолди. Баъзи бир шўхликлар қилган бўлиши мумкин, аммо инсонийликнинг маълум бир сарҳадини бузган эмас. “Илтижо” номли шеърда ёзади:

Кимга фойда беҳуда жунун,
 Ва дунёга гавго солишдан
 Айрилиқдан қўрқмасман бу кун,
 Мен қўрқаман севиб қолишдан.

Бу барча шайдо кизларга шеърини жавоб эди. Яна бир тўртлик худди шундай жавоб бўлиб туюлади:

Оҳ, ўтган у кунлар қайтмагай зинҳор,
 Ўчган муҳаббатнинг ёнмоғи душвор.
 Нигоҳинг қадама қарогимга сен
 Унда тўқилмаган кўзёшларим бор.

Тўртликда қайтадан севиб қолишдан кўркиш, нозик қалб дардлари уйғониб, кўзёшига айланиши эҳтимол ифодаланган. Тўртлик 1984 йилда “Илтижо”дан 14 йил кейин ёзилган. 80-90-йилларда ҳам шоирнинг мухлислари кўп эди. Аммо севги-мухаббат ҳақида фалсафий мулоҳазалардан ташқари, эҳтиросли шеърларни ёзмай қўйган эди. Мен шоирдан бир куни бу ҳақда сўрадим. Ахир мухаббат шеърят учун абадий мавзу-ку, баъзи шоирлар 70-80 ёшларда ҳам эҳтиросли ишқий шеърлар ёзади, дея ҳатто жаҳон ва рус адабиётидан катор мисоллар ва исмларни келтиргандим. Шунда у “Қизларим ўсиб, оқ-қорани ажратадиган бўлиб қолди. Улар менинг шеърларимни ўқиб, нима деб ўйлайди. Ҳар мавзунинг ўз вақти бор”, деган жавобни берганди.

Мана шундай ўйноқи ва фалсафий-ишқий шеърлардан намуналар:

*Нари кетолмайман бир ҳабаши қиздан,
Жуда ўхшаш экан сенга кўз-қоши.
Билмадим, ўша пайт, қай бирингиздан
Нусха олган экан фалак наққоши.
Лойингиз баробар қорғандир Халлоқ,
Айни илҳом чоғи ижод этгандир.
Анави ҳабашининг нусхаси бироқ
Хумдонда узоқроқ қолиб кетгандир.*

Иккинчи, мазмунан тамом фарқ қиладиган намуна:

*Мен фақат Сен учун яшадим десам,
Бироз лоф бўларди ва бироз ёлгон.
Гоҳи босганида тўфон каби ғам
Кўзимга кўрингай ўзимдаги жон.
Сенсиз ҳам яшадим десам мен агар,
Десамки, сенсиз ҳам танамда бор жон.
Ишонгил, бу гапим баридан баттар
Ёлгон бўлар эди, тамоман ёлгон.*

Албатта, бу дил изхори ёш йигитнинг эмас, нуроний донишманднинг сўзларидир. Туйғулар мувозанатга аллақачон келган, мўътадиллашган. Улар эҳтиросли ҳаракатга олиб келмайди, балки фикр, мулоҳаза уйғотади.

Давоми бор

Абдулла РУСТАМОВ

ҚОЗОҚ ШЕЪРИЯТИНИНГ АСҚАР ТОҒИ

Қадимдан бир-бирига қавм-қариндош, дили, тили ва дини бир бўлган, бир дарёдан сув ичиб, киз бериб, киз олишиб, яқин дўстлик ва яхши ҳамкорликда яшаб келаётган ён қўшни — жон қўшнимиз бўлган қозоқ халқи орасидан ўз халқининг асл фарзандлари бўлган улуғ сиймолар кўплаб етишиб чиққан ва улар ўз элининг фахрига айланганлар.

Шундай буюк сиймолардан бири XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошида яшаб ижод этган қозоқ халқининг асл фарзанди, буюк маърифатпарвар шоири Абай Қўнонбоевдир. У ўзининг барҳаёт номи ва бетакрор ўлмас ижоди билан қозоқ халқининг шуҳратини оламга ёйиб келмоқда. Абайнинг адабий мероси, илғор фалсафий фикрлари, буюк яратувчилик ғоялари ватанга, инсонга, табиятга, ҳаётга бағишланган юксак маънавий дунёсидир.

Абай Қўнонбоев адабий тафаккурни нурлантирган, мавжуд ҳаётни санъаткорона бадиий акс эттирган улкан мутафаккир адибдир. У шоир сифатида бутун инсониятга муҳаббат кўзи билан қаради. Шоирни миллийлик қобиғидан чиқариб, уни умумбашарий шоирга айлантирган омил унинг ўз халқига бўлган чексиз ва бегубор муҳаббати, эл-юртининг тақдири билан боғлиқ қурашчан доно фикрларидир. Зеро, ўз халқини чин севган кишигина бошқа халқларни сева олади, ўз қадрини химоя қилишга қодир одамгина инсон қадрини улуғлай олади.

Ўз элининг тинч, осойишта ҳаёт кечиришини, илмли-билимли бўлишини, маданиятининг юксалишини орзу қилган улуғ шоир халқига теран ҳикматлар ва гўзал туйғулар билан тўлиб-тошган ажойиб шеърлар хазинасини мерос сифатида қолдирди. Шоирнинг адабий мероси миллийлик чегарасидан чиқиб, жаҳон сўз санъатининг асл дурдоналарига, инсоният тафаккурининг хазинасига айланди. Унинг қўшиқ бўлиб тилларда янграган ажойиб шеърлари, ҳикмат бўлиб дилларга сингган насрий асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилингани ва таржима қилинаётганининг туб сабаби ҳам шунда бўлса керак.

Абай — улкан реалист шоир ва ёзувчидир. Унинг шеърлари тоғ бағридан қайнаб чиққан зилол чашманинг суви каби жонга ҳузур бағишлайди. Бу шеърлар тонгги

Абдулла РУСТАМОВ — 1948 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини (ҳозирги ЎзТваАУ) тамомлаган. “Ҳаёт қўшиқлари”, “Согинч” каби шеърли җамда “Абай олами” илмий-тадқиқот китоблари чоп этилган.

сабо каби мусаффодир. Улар гулу райхоннинг ва боғу бўстоннинг муаттар хиди каби барк уриб, кўнгилни завку шавққа тўлдиради, бўғин-бўғинларни бўшаштириб, юракларни яйратган дўмбиранинг майин ва дил ўртар ноласига ўхшайди.

У асарларида ўз даврининг ҳамма томонларини бутун карама-каршиликлари билан кўрсатиб бера олди. Шундай қилиб шоир ижоди ўз замонасининг кўзгусига айланди.

Абай Қўнонбоев 1845 йилнинг 10 августида ҳозирги Шарқий Қозоғистондаги Чингизтоғ этакларида жойлашган Қашқабулоқ яйловида таваллуд топди. Унинг асл исми Иброҳим бўлиб, ёшлигида онаси Улжон уни эркалаб Абай деб атаган. “Абай” сўзи козок тилида эҳтиёт, огоҳ деган маънони билдиради. Демак, эҳтиёт бўл, авайла (козокчасига абайла), кейинчалик “абайла” “абай”га айланиб, унинг доимий исми бўлиб кетган.

Абайнинг катта бобоси Ўлжой ботир бўлиб, ундан Ирғизбой, ундан Ўскенбой, ундан Абайнинг отаси Қўнонбой туғилган. Қарқарали округининг оға-султони бўлган Қўнонбой Ўскенбоев йирик феодал эди. У қатъиятли ва талабчан, душманларига эса шафқатсиз бўлган. Абайнинг болалиги ана шу каттиққўл отанинг тарбиясида ўтди. Онаси Улжон ақлли, меҳрибон, ширинсухан ва доно аёл бўлган. Абайни эркалатиб, кўп эртақлар айтиб, бўлажак шоирнинг халқ оғзаки ижодини ўрганишидаги дастлабки йўлни очган бувиси Зере (Қўнонбойнинг онаси) кўпни кўрган, меҳр-окибатли, халқ ўртасида алоҳида иззат-эътиборга эга аёл эди. Бу икки она Абайнинг оддий одамлар томонига ўтиб, астойдил хизмат қилишида катта ижобий таъсир кўрсатганлар.

Абайни 8 ёшида отаси “Эски том” овулида ўзи очган мадрасага олиб бориб, Ғабитхон (Обидхон) исмли муллага ўқишга беради. Мулланинг таълимидан боласи ҳам ёлчимаган, ўзи ҳам қаноатланмаган Қўнонбой Абайни 10 ёшида Семей шаҳридаги Аҳмад Ризо мадрасасига олиб боради. Абайни мадрасадаги диний билимлар қониктирмади. Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиркан, ўзича мустақил ўқиш билан ҳам шуғуллана бошлайди. Араб, форс, ўзбек тилларини ўрганишга киришади. Абай шарқ классик адабиёти номояндalари Фирдавсий, Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Жомий, Навоий, Низомий ва Ғузулийларнинг асарлари билан таниша бошлайди, улар ижодидаги айрим ғазалларни ёд олади. Айниқса, шеърят мулкисининг султони, ҳазрат Алишер Навоийни ўзига устоз деб билди. Унинг асарларидаги ҳаётни севиш, гуманизм ва инсонпарварлик ғоялари ёш Абайга ўз таъсирини кўрсатади. Абай унга эргшиб ўзининг илк шеърларини ёзади.

Абай мадрасада ўқиб юрган чоғида шахар турмуши ва маданияти билан қизиқиб боради. У бу ерда ҳақиқий козок маданиятини яратиш учун илғор рус маданияти ва билимини ўрганиш заруригини тушунади. Бунинг учун у даставвал рус тилини билиш керак, деган ҳулосага келади. Шу мақсад билан Абай мадрасада ўқиш билан бир вақтнинг ўзидa отасининг руҳсатисиз русча “Приходная школа”га кириб ўқийди. Абай у ерда 3–4 ой ичида бир йиллик ўқув дастурини эгаллашга ҳаракат қилади. У шахардаги рус кутубхонасидан китоблар олиб ўқийди. Бу ерда кўпгина рус кишилари билан танишади. Улар ёш Абайнинг рус тилини тез ўрганиб, эркин ўзлаштиришига ёрдамлашадилар. Рус шоирлари ва ёзувчиларининг асарлари билан танишган Абай Арасту, Сукрот, Гегель фалсафасидан баҳраманд бўлади. У Ғарб адабиётининг машҳур классиклари Байрон, Гёте ва бошқаларнинг айрим шеърларини козокчага ўтиради. Натижада ёш Абайнинг дунёқараши ўзгара боради. У халқни инсонпарварликка даъват этувчи шеърлар ёза бошлади.

Бирок, Абайнинг шахардаги ўқиши узокқа чўзилмайди. Янги дунё эшигини топиб, ичидаги билим дурдоналардан эндигина баҳраманд бўлаётган Абайни 13 ёши-

да отаси шаҳардан чақиртириб олади. Қўнонбой ўз мақсадларини амалга ошириш учун энди Абайни ёнида олиб юриб, эл бошқаришни ўргатиши ва унга мансаб олиб бериши керак эди. Абай отасининг раъйига қарши боролмай, айтганига қўнишга мажбур бўлади.

Абай отасининг ёнига қайтиб келгач, ўзига топширилган вазифаларни баъзан отасининг кўрсатмаси бўйича, баъзан эса юраги буюрганича бажариб юради. Эл ишига аралашгандан кейин, Абай халқ оғзаки ижоди билан ҳам кенг таниша бошлайди ва булар унинг учун иккинчи бир “мактаб” бўлади. Шундай қилиб, Абай эл орасида билимли, ўз халқининг урф-одатлари ҳамда тарихий ва маданий ёдгорликларини яхши биладиган ёшларнинг бири бўлиб танилади ва шуҳрат қозона бошлайди.

Қозок овулларидаги халқнинг турмуш шароити билан танишар экан Абай аҳолининг ниҳоятда оғир аҳволига, ўта қийинчилик билан турмуш кечириётганлигига ич-ичидан ачинади ҳамда уларга хайрихоҳлик билдириб иложи борица ғамхўрлик қилишга тиришади. Абайнинг бундай халқпарварлиги отаси билан ўзи ўртасидаги бир қанча карама-қаршиликларга сабаб бўлади. Қўнонбой ўғлининг халққа яқинлигини ёқтирмай, унга: “Сен одамларнинг ҳаммасига қулиб гапирасан, ёйилиб оққан сувга ўхшайсан, ёйилиб оққан сувни ит ҳам, қуш ҳам ичади. Кўпчиликдан йироқ юр, шунда бошингга халқ уймалайвермайди”, деб қаттиқ қўйиши. Шунда Абай: “Қўлида қуроли бор, битта-иккитагагина фойдаси тегадиган чуқурдаги қўлоб сувдан, ўтган-кетганга, кўпчиликка, халққа фойдаси тегадиган ёйилиб оққан сувни афзал деб биламан”, деб жавоб қайтаради.

Оға-султон мансабидаги Қўнонбой ўз қўлидаги ҳуқуқдан керагидан ортиқча фойдаланарди. У қўшни ота уруғлари Жигитек, Букенши ва Жуантаёқ қабилаларининг яхши ерларини тортиб олади. Бундай зўрвонлик ва ҳақсизликлар натижасида элдан тинчлик кетади, ўзаро уруш-жанжаллар ва низолар кучаяди. Масалан, Мусакул деган жойдаги қонли тўқнашувда Қўнонбой қўшни Жигитек уруғининг бир неча одамлари ўлдиртириб, ўн етти кишини Сибирга сургун қилдиртиради. Кейинчалик Қўнонбой эгаллаб турган лавозимидан туширилиб, Омск шаҳрига терговга чақиртирилади. Жигитек уруғига ерлари қайтариб берилади, лекин орадаги авж олган низолар босилмайди, улар баттар ўчакишадилар. Бу эса кейинчалик Қўнонбой болаларининг бошларига қатта қулфатлар олиб келади.

Машҳур ёзувчи Мухтор Аvezов ўзининг тўрт томдан иборат “Абай йўли” роман-эпопеясида Қўнонбойни юқорида келтирганимиздай бой-феодал сифатида салбий образ этиб тасвирлаб, у билан ўғли Абай ўртасидаги карама-қаршиликларни бўрттириб кўрсатади. Чунки роман бадий асар бўлгандан кейин бош ва ижобий қаҳрамон сифатида Абайнинг дунёқарашларини янгилик ва отасиникини эса эскилик сарқити этиб таърифлайди. Бу билан адиб ўша даврдаги қозок жамиятидаги эски урф-одатлар билан янги удумлар, ўтмиш қолдиқлари билан келажакдаги эзгу мақсадлар ўртасидаги тафовутларни ота-бола орасидаги муносабатлар орқали тасвирлашга ҳаракат қилади.

Камина 2012 йили Абай туғилиб ўсган ҳозирги Абай туманида бўлиб, унинг уй-музейидаги шоир замондошларининг эсдаликлари билан танишганимда ва бошқа тарихий манбааларда Қўнонбойнинг феодал ва қаттиққўл бўлишига қарамай ўз даврида жуда кўп яхши ва хайрли ишлар қилиб кетганини билдим. Жумладан, Қўнонбой ўз қарамоғидаги овулларда эски мактаблар очиб, болаларни, аввало, ўз уруғига қарашлиларнинг болаларини ўқитиб, саводини чиқаришга ҳаракат қилган. Ўша даврдаги миллий урф-одатларнинг сакланиб қолишига, мавжуд тартибнинг бузилмаслиги учун курашган. Қариган чоғида эса, Маккага сафар қилиб, у ерда ўз ҳисобидан масжид ва меҳмонхона қурдирган.

Абай 1875 йили Тўбикти уруғига қарашли Қўнғир-қўча элига бўлис (хоким) бўлиб сайланади. У жойларда ўғрилик, босқинчилик, ўзаро низолаарга барҳам беришга, гуноҳкорларга қаттиқ қоралар кўришга уринган. Адолат ўрнатиш орқали у эл ичида тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилган. Бироқ, унинг йўлидаги тўсиқлар ва қаршиликлар шунчалик катта ва кўп эдики, булар Абайнинг эзгу мақсадларини амалга оширишига сира имкон бермади ва унинг бу ҳаракатлари зое кетади. Шу сабабдан ҳам у 1878 йили ўз хоҳиши билан бўлисликни топширади. Шундан сўнг унинг устидан ота душманлари Семей уезди ҳокимига кетма-кет шикоят аризалар ёғдирадилар. У икки йил давомида Семей шаҳрига бир неча марта чакиртирилиб, ўн икки хил иш бўйича тергов қилинади. Ёлғон тухматлардан аранг қутулган Абай 1880 йилнинг баҳорида ўз элига қайтади. Шундай кейин у муттасил бадий ижод билан шуғулланади.

1885 йилнинг май ойида Шар дарёсининг бўйидаги Қорамўла деган жойда Семей вилояти генерал-губернатори Цеклинский бошчилигида Семей вилоятига қарашли 5 уезднинг 100 дан ошиқ бий-бўлислари бош қўшган фавқулодда қурултой ўтказилади. Шу қурултойда тўбе бий (бош бий) бўлиб сайланган Абайга “Семей козоклари учун жиноят ишларига қарши конун-қоидалар”ни тайёрлаш топширилади. Абай раҳбарлигидаги комиссия ҳаммаси бўлиб 93 бобдан иборат бўлган ушбу низомни 3 кун ва 3 тунда тайёрлайди. 1886 йили Абай Семей вилояти статистика комитетининг тўлиқ аъзоси этиб сайланади.

Абайнинг 7 ўғил ва 3 кизи бўлган. Шоир фарзандларининг ҳаммасини ўқитади. Булар орасида Ақилбой ва Мағавия отаси каби шоир бўлиб етишди. Абдурахмон исмли ўғли эса Петербургда ўқиб, ўша вақтдаги козок билимдонларининг бири бўлди.

Абай ўз атрофида шоирлар, кўшиқчилар, адабиёт ихлосмандларини йиғди ва уларга қўлидан келганча қўмаклашади. Абай 1886 йилдан бошлаб рус шоир ва ёзувчилари Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтиков-Шедрин, Некрасов, Крилов ҳамда бошқа рус шоир ва ёзувчиларининг асарларини козок тилига таржима қила бошлайди.

Абай фаолиятидаги муҳим ишлардан бири ёшларни тарбиялаш бўлди. Шоирлик истеъдоди сезилган ёшларга ўзи мавзу бериб, дostonлар ёздириб, ўзи таҳрир қилиб, танқидий мулоҳазаларини билдириб борди. Масалан, у ўғиллари Мағавияга “Меғдат Қосим”, Ақилбойга “Қиссаи Юсуф” дostonларини ёзишда йўл-йўриқлар кўрсатиб, ижод билан шуғулланишларига раҳбарлик қилди.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб отаси Қўнонбойнинг душманлари қайтадан кўтарилиб, унинг ўғилларидан қасд олмақчи бўлишади. 1890 йили элга бўлис бўлиб ишлаб турган Ўспон билан ота душмани Ўрозбой ўртасида катта жанжал чиқади. Ўспон Семей уездида арз қилгани кетган Ўрозбойни қувиб етади ва уни “қочиб юрган ўғри” деб генерал-губернаторнинг рухсати билан оёқ-қўлини боғлатиб олиб келади. Ўртадаги душманлик авжга чиққан пайтда, яъни 1891 йили Ўспон касал бўлиб, вафот этади. Ўспон ўлимидан кейин унинг душманлари Абайга ёпиша бошлайдилар. Ўспон тутатиб кетган чўғ алангага айланади.

1894 йилдан бошлаб Абай оиласида фожияли воқеалар содир бўла бошлайди. Шу йили Петербургдаги ҳарбий билим юртини тугатиб, академияга киришга ҳозирланаётган севиқли ўғли Абдурахмон сил касалига учрайди ва бир йилдан сўнг, 1895 йили Верний (ҳозирги Олма ота) шаҳрида 27 ёшида вафот этади.

Ота душманлари Абайнинг қайғусига қўшилиш ўрнига уни янада турткилай бошлайдилар. Улар 1897 йили Абайнинг уйида, “подшо ҳукуматида қарши бўлган

одамлар кўп келади ва ўзи ҳам подшога қарши ишлар билан шуғулланади”, деган айблар билан тинтув уюштирадилар. Лекин полициячилар ҳеч нарса топа олмайди. Уларнинг бу фитнаси натижа бермагач, бошқача чоралар кўришга ўтишади. Ўша йилнинг кузидаги сайлов вақтида улар унга қарши турли бўҳтонлар уюштиришиб, Абайни калтаклашгача бориб етадилар. Бирок, фитна фош бўлиб, уни уюштирган шахслар жазога тортилади. Бу воқеалар Абайга қаттиқ таъсир қилади. У 1889 йилда ёзган бир шеърда:

*Юрагим менинг қирқ ямоқ,
Хиёнаткор оламдан... –*

деб, зорланади. Ана шундай аҳволдаги Абайнинг бошига 1904 йили яна бир оғир кулфат тушади. Ўша йилнинг баҳорида таникли шоир, бир қанча поэмалар муаллифи, Абайнинг севикли ўғли Мағавия касал бўлиб 34 ёшида бевакт вафот этади. Дарди оғирлашган Абай ҳеч ким билан гаплашмай, тўшакда ётиб қолади. Мағавия ўлиmidан 40 кун ўтгач, 1904 йилнинг 23 июль кuni Абай дунёдан кўз юмади. Унинг жасади Чингизтоғ этакларидаги ўзи охириги йиллари яшаб ўтган Жидебой деган жойга қўйилади.

Абай бор-йўғи 59 йил яшаган бўлса-да, шу қисқа ва мазмунли умрида қозоқ ёзма адабиёти ва адабий тилига асос солди. Абайнинг ижодий меросини 180 га яқин шеърлари, 3 та поэмаси, 60 дан ортиқ таржималари ва унчалик катта бўлмаган насрий асарлари ташкил этади.

Абай қозоқ адабий ҳаётига янги юксалиш даврини олиб келди. У шоир, дostonчи, ёзувчи, таржимон, бастакор, файласуф-олим, гуманист, маърифатчи сифатида ижод қилиб қозоқ классик адабиётининг отаси, қозоқ поэзиясининг асқар тоғи, замонавий мусиқа яратувчиси ва маърифатга йўл бошловчиси даражасига чиқа олди.

Ўзбекистонда ҳам қозоқ халқининг буюк шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг адабий ижоди юксак баҳолалиб, асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Тошкент шаҳрида унинг маҳобатли хайкали ўрнатилган ва йирик кўчалардан бирига унинг номи берилган. Шунингдек, унинг номида кўрғонлар, кишлоқлар, маданият ўчоғлари бор.

2015 йили буюк шоир Абай Қўнонбоев таваллудининг 170 йиллиги республикада миқёсида байрам қилинди. У ҳақда “Абай олами” тадқиқот асари, “Абай” асарларидан намуналар китоб ҳолида нашр этилди, оммавий ахборот воситаларида туркум мақолалар чоп этилди. Шунингдек, “Абай – қозоқ ва ўзбек халқининг ёруғ юлдузи” кинофильми суратга олинди. Жойларда эса, Абай ижодига бағишланган фестиваллар, конференциялар, адабий учрашувлар ва мушоиралар ўтказилди.

Ҳозирги кунда Абай ижодига қизиқиш янада ортиб бормокда. Айниқса, Абайнинг умуминсоний қадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук бадиий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан халқларимиз маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссаси инobatга олиниб ҳамда халқларимиз орасидаги ўзаро маданий-гуманитар алоқаларни янада ривожлантириш, эл-юртимизни қозоқ адабиётининг улўғ намояндалари ижоди билан кенг таништириш мақсадида жорий йил 13 мартда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида”ги қарори қардош Қозоғистон халқига, унинг бетакрор адабиёти ва маданиятига, ёруғ келажакига бўлган катта ҳурмат ва ишончнинг ёркин ифодаси бўлди.

Аҳли дониш суҳбатида бўлса қалб зийнат топар

Исмоил Маҳмуд
МАРФИЛОНИЙ

* * *

Саодат аҳлини, эй дил, ўзингга ошно қилгил,
Муҳаббат шавқида тўккан ёшини тўтиё қилгил.

Азалдин тоабат келгай бу ришта неъматини Ҳақдин,
Этиб шукрини тун-кун сен они руҳга ғизо қилгил.

Иродат аҳдида кетмак азал ишқ аҳлига фарздур,
Ҳидоят дастиди ўзни бу йўлда сен фано қилгил.

Осон эрмас риёзат даштида чекмак ҳажр дардин,
Тутиб ишқ илкини ўздин ўзингни сен ризо қилгил.

Вужудинг сарҳади ичра кезар турфа шайотинлар,
Онинг зил макрини тадбир ила ўздин сиво қилгил.

Асоссиз топмагай ҳеч ким юриб ёлғиз ривож харгиз,
Назар аҳлини ёр этгил, ўзингга раҳнамо қилгил.

Бу жоми ишқ аро, Маҳмуд, ки, тавҳид бодаси жўшгай,
Тутиб сен косаи дилни анга шавқини жо қилгил.

* * *

Дўст ила суҳбатда ҳаргиз қилмагил кибру ҳаво,
Қолмагил охирида ёлғиз бир ўзинг шайтон аро.

Дўст томон аввал қадам қўй, сенга юрмасдан туриб,
Қилмагил нарху наво ҳеч дўстга сен виждон аро.

Исмоил Маҳмуд МАРФИЛОНИЙ – 1947 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) журналистика факультетини битирган. Шоирнинг “Шуъла”, “Келажакка ишониб”, “Эътироф”, “Ишқ саодати”, “Гулзор қилур”, “Саодат манзари” номли шеърӣй тўпламлари нашр этилган.

Дўстга дўст фикри билан тур оқибат саҳнида сен,
Дўст билан тутгил йўлингни бу улуг майдон аро.

Молу мулк, шуҳрат билан ҳеч ўлчама дўст кадрили,
Ўлчаганлар охири, вох, колдилар тўфон аро.

Икки олам хикмати бу: дўст азиз, инсон азиз,
Бу муқаррамлик била тур, эй кўнгил, даврон аро.

Касру вайрон ичра бир ҳис, бил, азиз бўлгай абад,
Дўсти тафти бирла ул бўлса ёруғ имон аро.

Яхши дўстлар, Маҳмудо, билгил саодат дастидур,
Ул борар йўлингни ҳар дам айлагай бўстон аро.

* * *

Эй кўнгил, ёр бирла тузган аҳду паймонинг қани,
Аҳду паймон ичра турган марди майдонинг қани?

Айлаган эрдинг вафо расмини этгайман шиор,
Ул вафо расми ароким чашми гирёнинг қани?

Бу синов майдони ичра келди ким, бир кун кетар,
Ул кетар чоғда ёруғ юз бирла эҳсонинг қани?

Роҳи ростни ул дилоро айлади бизга шараф,
Роҳи рост ичра ярашган боғу бўстонинг қани?

Бил, омонат ичрадурким ҳар қадам, ҳар бир нафас,
Ҳар дамеким илтижода шавки мастонинг қани?

Бенасиблик захми бирла қуймасин ҳаргиз даминг,
Вох, муҳаббат бирла ўтган руҳи жононинг қани?

Ишк аро ҳар дам тазарру ичра бўлгил, Маҳмудо,
Қўйғали ёрга қадам ҳар дамда имонинг қани?

* * *

Ҳар киши етгай муродга, бўлса тартиб-интизом,
Мақсади бирла ҳаёти ичраким тузса низом.

Окилу доно киши қўйгай қадам ҳиммат билан,
Тадбири дил ичра ҳар дам эҳтиёт айлаб калом.

Илму ҳикмат бирла кўнгил топгуси ҳусни ажр,
Ажратиб олса ҳаётда не ҳалолдур, не ҳаром?

Аҳли дониш суҳбатида бўлса қалб зийнат топар,
Кўргуси охирда ҳам ул икки дунё эҳтиром.

Айласа ҳар дам иродат тоза ўй, фикри билан,
Етгуси матлабга бир кун ул топиб юксак мақом.

Ҳақ ризосин олмаганлар бўлдилар хору залил,
Бу хатосига дилида этмайин ҳеч эҳтимом¹.

Маҳмудо, холи ҳаётда интизоми Ҳақда бўл,
Топгуси руҳинг камолу ул куни ишқ ичра ком.

* * *

Сезмасин оқил киши нодонга ҳаргиз эҳтиёж,
Беамал, юзи қаро шайтонга ҳаргиз эҳтиёж.

Окилу ориф одам, билгил, қаноат гавҳари,
Этмасин ул нафс аро нуксонга ҳаргиз эҳтиёж.

Мақдамин чорбоғ килурлар яхшилар ҳикмат билан,
Қилмасин кори зиён хандонга ҳаргиз эҳтиёж.

Ҳар киши имон билан етгай саодат касрига,
Айламаслар ишқи йўқ хайвонга ҳаргиз эҳтиёж.

Аҳду паймон ҳам муҳаббат шавқидандур бир нишон,
Бўлмасин бу ишқ ила ёлғонга ҳаргиз эҳтиёж.

Ул куни етсун висол сахнига дил дўстлар аро,
Тушмасин юз сўнгги дам ҳижронга ҳаргиз эҳтиёж.

Бас, муҳаббат ичра, Маҳмуд, ёр сари кўйгил кадам,
Тушмасин ҳеч бевафо инсонга ҳаргиз эҳтиёж.

* * *

Сани коринг мани, эй ёр, асиру мубтало айлаш,
Асирлиғ ичра ҳам борим ўзингга муддао айлаш.

Тағофул бирлаким баттар этарсан, ёр, бу ҳолимини,
Ки, сезмаслик мақомида яна кўнглим яро айлаш.

Кўрармен деб: неча ой, йил йўлингда интизор эрдим,
Жамолинг партавин сочмай хануз коринг жафо айлаш.

Муҳаббат занжирин боғлаш эрур касби мудом сенга
Ва, лек, ишқ риштасин тутмай менга такрор жафо айлаш.

Тутиб ёр илкини қанча, ки, дўсти бовафо ўтди,
Менинг ҳам матлабим сенга ики олам вафо айлаш.

¹ Эҳтимом – афсусланиш.

Гуноҳ беҳадлигидин, ёр, сенга етмак маҳол менга
Ва, лекин, қанчалар кўрксам, ки, ондин кўп ражо айлаш.

Тиғи ҳажринг бу жисми нотавоним айламиш мажруҳ,
Ки, Маҳмуд дардига ёлғиз ўзингдандур шифо айлаш.

* * *

Топса ризкин ҳар киши гердаймасин неъмат билан,
Ҳақ ато этган анга бир соҳири ҳикмат билан.

Айласин ҳар дам иродатга тутиб куч-қувватин,
Камтаринлик ичраким ул тоза бир тийнат билан.

Бандалик азми ила кибру ҳаво ҳеч қилмасин,
Ўз шарифлик қадрини этсин бажо ҳиммат билан.

Шукрини айлаб мақомот ичра топсин аслини,
Аҳдига айлаб вафо ул туну кун заҳмат билан.

Одобу икром ҳаёси барчага бирдек зарур,
Лек, ҳаёти ҳеч кишининг бўлмасин иллат билан.

Дил бериб мақтанмасин ўткинчи дунё тафтига,
Тушмасин шайтон тузоғига киши шахват билан.

Бас, муқаррамлик била, Маҳмуд, дилингни тоза тут,
Айласа Танграм, ажабмас, ҳар кунинг раҳмат билан.

**Ўзгина яхшиликка ҳам кўп шукр
қилгин. Ўзар неъматинг кўп бўлса,
қадрини билгин.**

Юсуф Хос ҲОЖИБ

БАДИЙ САНЪАТГА ХОС МЕЪЁР

Дилрабо ҚУВВАТОВА
Дармоной ЎРАЕВА

Ўтган асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётига катта бир ижодий тўлқин кириб келди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон... Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Ана шу тўлқинни ҳаракатлантирган ижодкорлардан бири Муҳаммад Алидир. У ҳам шеърда, ҳам насрда бирдай калам тебратиб, таникли шоир ва носир сифатида ҳозирги адабий жараёнда ўзининг собит ўрнига эга. Айтиш мумкинки, Муҳаммад Али гўзал шеърляти, дostonлари, романлари, публицистик асарлари билан адабиётимизнинг янги саҳифасини ярата олди. Тийран нигоҳли олим, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Нўъмон Раҳимжоновнинг “Адиб эстетикаси” номли китоби Муҳаммад Али ижодий биографияси, адабий-эстетик қарашлари тадқиқиқа бағишланганлиги айрича аҳамият касб этади. Сабаби, унда адабиётшунос Умарали Норматов ўринли таъкидлаганидай, “Муҳаммад Алининг адабий-эстетик қарашлари адабиётшунослик, публицистик, насрий ҳамда шеърый асарлари билан узвий боғлиқликда ўрганилади”. Яна бир жиҳатни таъкидлашни истардик. Адабий танқиднинг адабий портрет жанрида кўплаб асарлар ёзилган. Мазкур тадқиқотни тўла маънода адабий портрет сирасига киритиб бўлмайди. Чунки унда ижодкорнинг ижодий олами, асарларининг ёзилиш тарихи ва манбалари ёритилган. Қолаверса, нуктадон олимнинг бу китобга қадар адабиётшунослигимиз учун бутунлай янги бир йўналишда яратган “Бадиий асар биографияси” номли Иззат Султонга бағишланган асари илм оламида эътироф ва эътибор қозонган эди. Муҳаммад Али ижод дунёсини ўзида ифода этувчи мазкур китоб, айтиш мумкинки, шу янги йўналишдаги адабиётшунослик асаридир.

Китобнинг “Миллатга ўзлигини танитган авлод” деб номланган муқаддима қисмида ўтган асрнинг 60-йилларидаги адабий жараён назардан ўтказилади. Юқорида таъкидлаганимиз, адабиётимиздаги катта ижодий тўлқин ҳақида фикр юритар экан, олим бир жиҳатга ниҳоятда тўғри баҳо беради. Яъни ўтган асрнинг 60-йилларидаги мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнларга қарамай, адабиёт оstonасига қадам қўйган ёниқ қалбли ижодкорлар миллат дардини дилдан туюб, уларни ўз асарлари қатига жойладилар. Шу асосда, адабиётшунос Нўъмон Раҳимжонов таъбири билан айтганда, улар адабиётимиз тарихида миллатга ўзлигини англатган авлод сифатида собит ўрин эгаллай олдилар. “Ўзбегим” (Эркин Воҳидов), “Ўзбекистон”, “Тилла балиқча” (Абдулла Орипов), “Она Туркистон” (Рауф Парфи) сингари бадиий ижодда феноменал ходисага айланган асарлар шу даврнинг

Дилрабо ҚУВВАТОВА

махсулидир. Худди шу йилларда Муҳаммад Али ўзининг “Қадимий кўшиқлар” туркуми, “Машраб” достонини ёзди. Олим шу нукталарга эътибор қаратар экан, улкан бир авлоднинг ёрқин намоёнчаси бўлган Муҳаммад Али ижодий оламини ўрганишга киришади.

Дастлаб Нўмон Раҳимжонов адиб ижодининг қирраларини очиб берар экан, унинг ҳозирга қадар чоп этилган турли жанрлардаги асарларидан таркиб топган китобларини ўзига хос изчилликда келтиради. Шу асосда унинг илк тўплами “Ҳазодаги ҳислар” тўпламидан ўрин олган “Дунё”, “Муқанна”, “Том бошида” шеърларидаги эстетик қарашларни очиб беради. Эътироф этиш керакки, озодлик қурашчилари ҳақида сўз айтиш

ниҳоятда мушкул бўлган бир даврда Муқаннанинг ҳаёти боқий гўзаллик тарзида талқин қилиниши ижодий жасорат эди, албатта. Ёхуд олим шоирнинг “Оталар юрти” тўпламидаги шеърларни назардан ўтказар экан, унинг илк изланишлари самимиятга йўғрилганлиги, бадийят қирраларини кашф этиш сари интилиш мавжудлигини асослаб беради.

Китобнинг “Ўзликнинг ўзак илдизлари” деб номланган қисмида Муҳаммад Али эстетикасидаги устувор хусусиятлар публицистик мақолалари мисолида ёритилади. Айтайлик, “Ватан ҳақида сўз”, “Ўз-ўзингни англаб ет”, “Тил – миллатнинг ўзлиги”, “Нажот – ўзликни англашда” сингари мақолаларида шоирнинг миллатсеварлик, ватанпарварлик туйғулари билан йўғрилган қарашлари таҳлил қилинади. Шу тарзда шоир шеърларида Ватан тимсолининг бўй кўрсатиши туғилган маскан Бешгул кишлоғига бўлган муҳаббатдан пайдо бўлган беадад туйғу эканлиги талқин этилади. Адабиётшунос олим шоир шеърлятидаги Ватан мавзусини ўрганар экан, шоир шеърлятидаги бу тимсол аслида “тупроққа ранг берган бугдойранг чехралар”дан, гўзал кишлони ва она тупроқдан улуғвор Ватан қиёфаси бўй кўрсатиб, муаззам тимсолга айланганлигини илмий асослаб беради. Айни чоғда, шоир шеърлятига хос романтик идрок унсурларининг очиб берилиши Муҳаммад Али ижодий индивидуаллигини белгилловчи хусусият сифатида эътироф этиладики, бу жиҳатни ҳаёл образи тадрижи талқинида ёрқин кузатиш мумкин.

“Тил – миллатнинг ўзлиги” деб номланган қисмда Муҳаммад Али адабий-эстетик қарашларида тилнинг маънавий-интеллектуал хусусиятини ёритиш мақсад қилиб олинган. Бунда адабиётшунос адибнинг тил борасидаги қарашларини таҳлил этади. “Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак”, деган эди улуғ Қодирий. Олим адибнинг бадий сўзга, тилга муносабатини тадқиқ этар экан, ижодкорнинг тилни фасоҳат билан ҳис этишини ўринли таъкидлайди.

“Тарих – миллатнинг борлиги ва борлиги” деб номланган қисмда Муҳаммад Али ижодида она Ватан тарихи саҳифалари, улуғ ва баркамол фарзандлари ҳаёти тасвир этилган турли адабий жанрдаги асарларида унинг эстетик қарашлари билан вобасталикда ёритилади. Бу жиҳатдан улкан олим адибнинг бир қатор публицистик мақолалари, “Қадимги кўшиқлар”, “Спитамен ҳаёлларидан” туркум шеърлари, “Машраб”, “Гумбаздаги нур” достонлари, “Сарбадорлар”, “Улуғ салтанат” синга-

Дилрабо ҚУВВАТОВА – филология фанлари доктори, профессор. 1968 йилда туғилган. Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирги БухДУ) ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “XX аср иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида жанр ва услуб ранг-баранглиги” ҳамда “XX аср иккинчи ярмида ўзбек поэмаси” номли монографиялари чоп этилган.

ри йирик насрий асарларини халкимиз тарихининг бадийи солномасини яратиш йўлидаги эзгу ҳаракатлар сифатида баҳолайди. “Мозий сабоклари, улуғ аждодлар закоси шундай ботиний кудратга эга. Ватан тарихи авлодлар ҳаётига чўғ, олов, ҳарорат олиб киради; ҳаётбахш руҳини давом эттиради”. Бу фикрлар олимнинг адиб публицистикасида ўз ифодасини топган қарашлар асосида чиқарган хулосаларидир. “Тарихий фактларни, олис ўтмиш саҳифаларини бугунги кун нури билан ёритиш хусусияти шоирнинг “Машраб” достони мисолида очиб берилади. Олим таъбири билан айтганда, “мозий пучмоқларидан шахс эрки учун умрини тиккан тақдирлар” каторида Машраб шахси туради. Асар яратилган даврда ҳам муносиб баҳосини олган эди. Бу фикр отахон адабиётшунос Умарали Норматов қарашлари орқали далилланади. Бинобарин, адабиётшунос Нўъмон Раҳимжоновнинг бугун айтаётган фикрлари ҳам уларнинг такрори эмас, балки давомидир. Ҳақиқатан ҳам, “Машраб” достони адабиётда янги сўз айтаётган ижодкорнинг ҳаёт ва шахс ҳақидаги бадийи концепциясини яхлит акс эттира олган асардир. Қолаверса, шу ўринда яна бир жиҳатни таъкидлаш лозим. Нўъмон Раҳимжонов адибнинг мозий тасвирида Ойбек изидан берганини кўради ва бу адиб ижодига хос муҳим хусусиятдир. Яна олим жаҳон фалсафий тафаккури, айниқса, Гегель қарашларига таяниб масаланинг туб моҳиятини ёритиб беради. Яъни тарихни буюк шахслар яратиши адиб эстетикасида асос вазифасини ўтайди. “Машраб” достони талқини билан боғлиқ яна бир янги талқин шундан иборатки, асардаги Офокхўжа ва Машрабнинг диалоглари “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод ва Хисрав мунозараси билан қиёсланади. Достон талқинидаги яна бир оҳорли жиҳат шундаки, Нўъмон Раҳимжонов мазкур асардаги шиддаткорона руҳ, кескин драматизм жаҳон адабиётининг “Гамлет”, “Отелло” (Шекспир), “Миндаугас”, “Қон ва хок” (Марцинкявичюс) сингари нодир намуналари йўлида ифода этилганлигини асосли далиллайди. Бу илмдаги янги ғапдир.

Ҳар бир асар ўзининг ёзилиш тарихига эга. Бинобарин, Муҳаммад Али Самарқандга илк бор ташриф этганида унинг қалбида тарихий асарлар ёзиш иштиёқи уйғонади. Бу иштиёқ ижодкор қалбини туғёнга солади. Адабиётшунос Нўъмон Раҳимжоновнинг илмий кузатишлари шуни кўрсатадики, унинг “Гумбаздаги нур” достони ана шу саёҳат самараси сифатида бунёдга келган. Зеро, Амир Темур ҳақида сўз айтиш мушкул бўлган ўтган асрнинг 70-йилларида бу ҳам маънавий жасорат эди, аслида.

Муҳаммад Али ижодининг асосида тарихий мавзу талқини бош ўринда туради. Китобнинг “Кечмиш ҳам осмондай поёнсиз” деб номланган қисми адиб эстетик қарашлари асосида миллат кечмиши ва Ватан ўтмишини ўрганиш устувор хусусиятлар эканлиги масаласига эътибор қаратилади. Олимнинг синчков нигоҳи ниҳоятда ўткир. У ҳар айтимокчи бўлган фикр ва ғояни халқ қарашлари, афсона ва ривоятлари орқали талқин этишга интилади. Хусусан, донишманд мўйсафид ҳақидаги ривоят эътиборли. Унда ҳикоя қилинишича, донишманд мўйсафид сопол хум ясатади. У тонг сахардан қош қорайгунча хумнинг копқоғини очиб куёш нури-

Дармоной ЎРАЕВА

Дармоной ЎРАЕВА – 1967 йилда туғилган. Бухоро давлат педагогика институтини тасмоллаган. Унинг “Ўзбекистон халқлари этнографияси ва фольклори”, “Ўзбек халқ оғзаки ижоди”, “Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси”, “Ўзбек мотам маросими фольклори”, “Бўзлардан учган газал-ай” каби китоблари чоп этилган.

ни йиғар ва кеч тушганда уни ёпиб қўяр экан. Хум офтоб нурига тўлгандан кейин мўйсафид сопол хумни очиб, унинг бир четидан ушатиб-ушатиб, куёш нуридан одамларга шамчироқ ясаб беравериби, “кўнгилларга, кулбаларга шамчироқ билан бирга нур кириб борибди”. Ривоят ибратли мазмунга эга. Зукко адабиётшунос бунинг бежизга келтирмайди. Олим сўз санъаткорларининг захматли меҳнатини донишманд чолнинг нур улашишига киёслайдик, мазкур киёсни ижодкор меҳнатининг ҳақиқий баҳоси дейиш мумкин. Айтиш мумкинки, ривоятдан фойдаланиш китобнинг ўқишлилик даражасини оширган.

Адабиётшунос олим адабий жараёндаги яна бир хусусиятга алоҳида ургу беради. У ҳам бўлса, юкорида таъкидлаганимиз, мозий сабоклари ривоят, афсона нақллар ҳақ гапни айтишда, ижтимоий адолат туйғусини бадий талкин этишда ўзига хос ифода усули сифатида юз кўрсатмоқда. Бинобарин, жаҳон адабиёти дурдоналарида халқ ижоди намуналари фалсафий фикр ва ҳаётийликни таъминловчи, ўтмиш, бугун ва келажак орасида кўприк вазифасини бажарувчи хусусият касб этади. Шу маънода Нўмон Раҳимжонов мазкур устувор хусусиятнинг ўзбек адабиётида намоён бўлиши сабабларини Габриэл Маркес, Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Давид Қўғултинов, Евгений Евтушенко сингари жаҳон адиблари асарлари саҳифаларида кўради. Жаҳон адабиёти бадий-эстетик тажрибаларининг ўзбек адибларининг тарихий мавзудаги асарларида ёрқин кўзга ташланишини кузатади. Олим адибнинг шеърӣ, насрий ва публицистик асарларини бирлаштириб турувчи муҳим хусусиятни шу киёслар орқали амалга оширади. Айниқса, Муқаннага бағишланган шеър таҳлили ажодларга содик, фидойи, ватанпарвар авлодни тарбиялаш ишига хизмат қилади. Шу асосда шоир, адабиётшунос олим таъкидлаганидай, “ажодлар кечмишидан бугун билан боғлиқ маъноларни ёритишга” эришади. Шу ўринда, олим адабиётшунослигимизда тарихий мавзу талқинида яхлит назарий умумлашмалар акс этган янги тадқиқотларни яратиш галдаги вазибалар каторида турганлигига эътибор қаратади.

“Тарихийлик – ҳаёт ҳақиқатининг кўзгуси” деб номланган қисмда адибнинг тарихий мавзудаги дастлабки йирик асари “Сарбадорлар” роман-дилогияси талқинига ўрин берилади. Аввало, Нўмон Раҳимжонов ўзига қадар роман ҳақида амалга оширилган деярли барча катта-кичик тадқиқотларни синчковлик билан назардан ўтказди. Бу асарнинг ёзилиши адабий ҳаётимиздаги ўзига хос янги қадамлардан биридир. Чунки адиб тарихий шахслар ва тарихимизни улуғлаш, шу мавзуда баркамол асарлар ёзишни, ўзи тўғри таъкид этганидай, “миллатга меҳр қўйиш айб саналган, миллийлик, миллатсеварлик қора тамға бўлиб ёпиштирилган” собиқ тузум даврида бошлаган. “Қадимий қўшиқлар” туркуми, “Машраб”, “Тумбаздаги нур” дostonлари бунга мисолдир. Тўғри, “Сарбадорлар” юртимизда эрк шамоллари эса бошлаган мустақилликнинг дастлабки йилларида ёзилган. Бироқ унинг ёзилиш асоси собиқ тузум даврида юзага келган. Асар муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омил ҳам аслида шу. Сарбадорлар ҳаракати, навқирон Амир Темур, Амир Ҳусайн билан муносабатлар талқини борасида билдирилган таҳлил ва умумлашмалар ниҳоятда оҳорли. Мазкур қисмнинг фазилати шундаки, асардаги бадий лавҳалар Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” тарихий асари билан киёсланган.

Китобнинг “Бадий психологизм – маҳорат қалити” қисми ҳам Муҳаммад Али эстетикасидаги муҳим хусусиятларни ёритиши билан аҳамиятли. Бунда ҳам, аввало, дилогия билан боғлиқ таҳлилий қараш ва умумлашмалар давом эттирилади. Айниқса, Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги муносабатлар талқини тарихий манбалар орқали оидинлаштирилади. Бунда адибнинг психологик асослаш санъа-

тини қўллаши китобхонни ишонтиришда қўл келганлиги далилланган. Шу билан бирга дилогияда қаҳрамонларни таранг драматик вазиятларда тасвирлаш хусусиятининг устуворлик қилиши улар характери ни очиб беришда кўмакка келганлиги борасидаги қарашлар ҳам эътиборли. Адабиётшуноснинг синчков нигоҳи Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги келишмовчилик турфа ҳаётий вазиятларда тасвирланиши, тарихий ҳаёт ва бадиий тўқиманинг уйғун жиҳатлари талқинига қаратилади. Айни замонда эпик баёнга драматик унсурларнинг қўлланилиши ёзувчи ижодига хос хусусият сифатида баҳоланади.

Шу ўринда яна бир жиҳатни таъкидлаш зарур: китоб мутолааси давомида кўз ўнгимизда адабиётнинг кучли назарийтҳиси қиёфаси гавдаланади. Сабаби, таҳлил ва талқинлар давомида адабиёт назарияси асосларини бойитувчи аксиома характеридаги бақувват фикрлар кўзга ташланади. Бинобарин, образ ҳақидаги қуйидаги қараш образ назариясини тўлдиради: “Образнинг бадиий қиммати эстетик меъёр орқали зухур топади. Чунончи, бадиий образ ўзининг соф тарихий ҳаётий шакли мазмунида намоён бўлади. Яна бадиий санъатга хос меъёр образнинг моҳияти, адабнинг ижодий онг-шуури, ҳаёл ва фараз даражаси, эстетик идеали билан белгиланади” (118-бет). Аслида, бу фикр Амир Темур образи таҳлили жараёнида туғилган умумлашмадир.

“Халқ хотираси ва эстетик яхлитлик” деб номланган қисмда шоирнинг бир қатор тарихий мавзудаги шеърлари ва “Сарбадорлар” асари борасидаги таҳлиллар чуқурлаштирилган. Бунда шоир эстетикасида “тарихий ҳақиқатнинг таъмини туюш” бош хусусият саналади. Айниқса, ўтмиш воқелигидан ҳақиқат излаш афсона ва ривояларни шеърга солиш орқали кузатилган бўлса, кейинчалик жанрдан-жанрга, асардан-асарга ўтган сайин бу жараён ёрқин характер касб эта борди. Яъни, адабиётшунос айтмоқчи, халқ тарихини ёзмоқчи бўлган ижодкор, аввало, халқ оғзаки ижодини билиши керак. Муҳаммад Али асарлари асосида эса халқ ижоди ётади.

“Эпик идрок билан ифода уйғунлиги” деб номланган қисмда эса, Амир Темурга бағишланган “Улуғ салтанат” роман-эпопеясига хос хусусиятлар ёритилган. Нуктадон адабиётшунос ушбу асар таҳлиliga киришар экан, аввало, истиклол адабиётига хос хусусиятларга тўхталади, қолаверса, “Улуғ салтанат”га қадар Амир Темур ҳақида ёзилган асарларни назардан ўтказди. Айниқса, собиқ тузум даврида яратилган асарлардаги ноқис жиҳатлар, Амир Темур характери нинг бир томонлама талқини билан боғлиқ қарашлар оригинал тарзда ифода этилади. Муҳаммад Али эса, Амир Темур образини тўлақонли бадиий гавдалантиришга эришган. Бунда адаб тарихий шахснинг нафакат саркардалиқ, ҳарбий фаолияти, балки инсоний қиёфасига хос жиҳатларга эътибор қаратган. Шу билан бирга, адабиётшунос олим адабий жараённинг нозик кузатувчиси ва жаҳон адабиётшунослигида кечаётган бугунги жараёнлардан тўла хабардордир. У роман-эпопея назариясига оид қарашларни ўргана р экан, Юрий Боров, Владимир Пискунов каби назарийтҳи олимларнинг бу борадаги қарашларидан фойдаланади. Айниқса, олимнинг уларга таяниб, янги фикрни айтиши қуйидаги илмий хулосада кўриниб туради: “...буюк шахслар халқ ва Ватан тарихини яратади; халқ ҳаёти тарихидаги, даврнинг улкан ижтимоий, сиёсий воқелиги, эстетик тафаккурнинг қўламдорлиги, бадиий умумлашмалар микёси роман эпопеянинг ўзига хос хусусиятидир” (138-бет). Нуъмон Раҳимжонов “Улуғ салтанат” эпопеясини ана шу мезонлар нуқтаи назаридан текширади. Айниқса, асарнинг бир қатор тарихий манбалар, айниқса, Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарлари билан муқояса қилиниши монографияга янги мазмун бахш этган. Хусусан, Амир Темурнинг инсо-

ний киёфасига оид гўзал чизгилар асарга табиий рух бағишлаган. Унинг ота, оила бошлиғи, суюкли ёр сифатидаги фазилатлари ҳаётини лавҳаларда ёритиб берилган. Адабиётшунос олим таҳлиллар давомида шу жиҳатга ўз эътиборини қаратади.

Китобнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, унда олимнинг Муҳаммад Али билан адабий суҳбатлари ўрин олган. Адабиётшунос олим бугунги насримизнинг таниқли намоянчасига бир қатор саволлар билан мурожаат қилади. Айтайлик, мозий билан бугунни боғлаб турган робиталар ҳақидаги савол эътиборли. Ёзувчининг бу саволга жавоблари ҳам серқўлам. Бу жавобларда адабиётшунос, шоир, ёзувчи, публицист қарашлари бир нуктада кесишади. Бинобарин, академик адиб Ойбек янги ўзбек адабиётида Амир Темур мавзусида Фитратдан сўнг қалам сурганлардан бири. Унинг, Муҳаммад Алининг эътирофича, вафотидан кейин “АмирТемур” ва “Бобур” дostonларидан парчалар эълон қилинган. Бу илмий факт ниҳоятда қимматли. Чунки бу тарихий сиймолар ҳақида сўз айтиш мушкул бўлган собиқ тузум даврида Ойбек бунга жазм эта олган. Бинобарин, Ойбекнинг маънавий жасорати ўша даврда Муҳаммад Алига ўхшаган миллатпарвар адибларга куч бағишлаган. Адабий суҳбат давомида адиб асарларининг ёзилиш тарихи ҳам назардан ўтказилади. Мисол учун, “Сарбадорлар” роман дилогиясини ёзиш учун адиб кўплаб ўша давр манбаларини ўрганиб чиққан. Унинг таъкидлашича, сарбадорлар акс этган асарлар ўша воқеалар кечгандан 50–60 йил кейин ёзилган, “воқеаларда иштирок этган, уларни ўз кўзи билан кўрган, жараёнлар қозонида қайнаган кишилар томонидан ёзилган тарихий солномаларга эга эмасмиз”. Ёзувчи тарихчи олимлар олдига “жараёнлар қозонида қайнаган” кишилар томонидан ёзилган қимматли манбаларни топиб, илмга маълум қилиш вазифасини қўяди.

Ёхуд илмда “Машраб” достони ёзилиш тарихи билан боғлиқ қарашларга адиб аниқлик киритади. “Рамаяна” таржимасини тугатгач, Муҳаммад Али бу йўналишдаги ишларини давом эттирди. Байрон дostonларини таржима қилди. Мана шу таржима таъсирида унинг мазмуни ва шаклида (октава олтилик) “Машраб” достонини ёзди. Демак, бунда адабий таъсир масаласи қўтарилган. Яна бир жиҳат, адиб адабий қаҳрамонларини номлашда ҳам тарихий манбаларга таянган.

Умуман олганда, адабий суҳбат асосида тарихий хотира ва асарларнинг ёзилиш тарихи масаласи асосий ўрин эгаллайди. Адиб ва адабиётшунос қарашлари бир ўзганга солиниб, ягона қарашлар концепцияси вужудга келтирилган.

Тарихнавис адибнинг шеър, дoston, роман ва публицистик асарларидан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, адибнинг тарихий мавзудаги асарлари “миллий бирлик хиссини тарбиялашга, такомиллаштириш”га хизмат қилади.

Хуллас, “Адиб эстетикаси” китоби саҳифаларида халқ оғзаки ижоди билимдони, кўп асрлик адабиётимизнинг улуг сарчашмаларидан чуқур хабардор, жаҳон адабиёти саҳифаларини ўзлаштирган катта олим, синчков адабиётшунос, файласуф ижодкор нигоҳи ярақлаб туради. Шу маънода мазкур китоб, нафақат замонавий ўзбек адабиётшунослигининг ютуғи, балки тарихшунос, публицист ва философ олимлар учун ҳам маънавий асос вазифасини ўтайди.

Ишончим мақсадга чорлаган нурким...

ШУХРАТ

Интилиш

Уфким бор. Уфкимга қараб интилсам,
Ортига чекиниб, кетиб боради.
Мабодо мен ортга қайтгудай бўлсам,
Кетимдан қувалаб етиб юради.

Уфкни қуваламоқ одамнинг иши,
Уфкка қувлатиб юрма ўзингни,
Йўқотиб қўясан борар изингни...
Доимо ютади интилган киши.

Сирли олам

Муҳаббатнинг тили йўқ – соков,
Муҳаббатнинг қулоғи йўқ – қар.
Чақирганга келмайди дарров
Ва кетмайди ҳайдасанг агар.

Илтимосни қилмайди писанд,
Молу дунё, мансаб бари пуч.
Сен дардидан бўлдингми хурсанд,
Довонлардан кўркма, юксал, уч!

Ҳеч ким унинг ранг-рўйин билмас,
Қайси йўлдан бориш ҳам мубҳам.
Масофани назарга илмас,
Бир қадамдир иккала олам.

ШУХРАТ – Ўзбекистон халқ ёзувчиси. 1918 йилда туғилган. Тошкент давлат педагогика институтини битирган. Ижодкорнинг “Ҳаёт нафаси”, “Қардошлар”, “Сенинг севгинг”, “Ишқингда ёниб” шеърый тўпламлари, “Шинелли йиллар”, “Олтин зангламас”, “Жаннат қидирганлар” романлари нашр этилган. Шухрат 1993 йилда вафот этган.

Қайси бир сўз келадию мос,
Қайси куйга беради садо.
Ёки хосми ишва билан ноз,
Ёки тоғдан кўчган акс-садо?

Гул баргига курганми макон
Ёки кирлар сайргоҳими?
Ё кафтингга кирганда тикон
Чеккан ноланг севги оҳими?

Неча ёшга ярашади у,
Неча ёшда тарки дил бўлур?
Неча ёшда мисоли оху,
Чўқкилардан сакратиб колур?

Кўёшига раҳми келурми
Ё кулгини ёқтирадими?
Ё сафарда йўлдош бўлурми,
Ё маъқулми кўнгилнинг жими?

Ҳеч ким билмас, ҳатто мубтало
Тавсифини қилиб беролмас.
Баъзида бахт, баъзида бало,
Баъзида у жонга қилар қасд.

Баъзида у юлдузлар аро
Ўз кўшкига таклиф этади.
Баъзида у девонанамо
Сахроларга бошлаб кетади.

Кўлларингга тутиб даста гул,
Висол онин ваъда қилади.
Баъзан ёри қошида кўнгил
Ўзин етти ёшдек билади.

У ҳеч кимдан сўрмас ижозат,
Ўзи кириб борар кўнгилга.
Кўтар, дейди, қаддингни азот,
Нурли кўзла қара, дер, элга!..

Мен сени қуш дедим

Мен сени қуш дедим. Қуш бўлиб учсанг,
Боғларни юксакдан кўрасан яхши.
Тоғларда жилғалар сувидан ичсанг,
Дегим бор: кўп умр кўради киши.

Юксакда шуълалар қуюк бўлади,
Қуёшнинг тафтини сезасан яхши.
Баландда учганлар яхши билади,
Тиникроқ янграйди тонглар олқиши.

Дейдилар: жарликка осмондан боқсанг,
 Жуда ҳам қоронғи бўлади туби.
 Турналар сафида қанотинг қоқсанг,
 Дейдилар: қуй билан тўлади қалбинг.

Нур билан, қуй билан тўлганда қалбинг,
 Манзилнинг уфкини аниқ билиб ол.
 Ҳамиша инсоний бўлсин матлабинг,
 Минг баланд учсанг ҳам ўзинг бўлиб қол.

Мен сени қуш дедим. Осмонда учиб,
 Унутиб қўймагин пастда ер борин.
 Шу ердир қифтида сени опичиб,
 Осмонга учирган қўшиб қорни.

Ишонч

Ишончим бўлмаса, эсимни таниб,
 Бу ҳаёт йўлига тушмасдим дадил.
 Ишончим бўлмаса, қаламни олиб,
 Яхшию ёмондан ёнмас эди дил.

Ишончим бўлмаса, жанг аро кириб,
 Душманнинг ўқиға тутмасдим қўксим.
 Ишончим бўлмаса, душманни кириб,
 Охирида саломат қолмасдим ўзим.

Ишончим бўлмаса, бир қизни севиб,
 Йўлида жонимни қилмасдим фидо.
 Иссиқда тер босиб, ёмғирда ивиб,
 Баҳорда бермасдим нур бўлиб садо.

Ишончим бўлмаса, дўстлар орттириб,
 Ҳар бирин кўрмасдим ўзимдан аъло.
 Ҳар бирин бахтини тонгдан қидириб,
 Айтмасдим чўққиға чикса тасанно!

Ишончим бўлмаса, фарзанд ўстириб,
 Умиди уфқиға тикмасдим кўзим.
 Ишончим, умидим нур бўлиб кириб,
 Қалбимдан тилимга чиқади сўзим.

Ишончим бўлмаса, манзилға бокиб,
 Эртанги кунимға тикмас эдим кўз.
 Эртанинг чироғин бутундан ёкиб,
 Шаъниға айтмасдим минг бир аъло сўз.

Ишончим – таянчим, ишончим – эрким,
 Ишончим бағримда ёнган сўнмас ўт.
 Ишончим мақсадга чорлаган нурким,
 Узугим кўзида порлаган ёкут.

Ишончим – ривожим, ишончим – Каъбам,
Соф қалбда бўлади бутун ва порлок.
Ишончим бахтимга берилган ваъдам,
Ишончим – умидим, уфқимда байрок.

Ишончим – бойлигим, тенгсиз хазина,
Калиди виждоним қўлида маҳкам.
Виждоним амрила ураркан сийнам,
Ишонинг, ишончим асло бўлмас кам.

Ишончсиз бир кадам қўйганим гумон,
Ишончсиз ўтган кун ҳисси йўқ тошдир.
Эътикод тилида, ишонч – бу имон,
Вужудим ер бўлса, ишонч қуёшдир.

Кеч кириш

Қуёшнинг этаги судралиб келиб,
Теракнинг учига илиниб қолди.
Бу ҳолдан қуёшнинг ўзи ҳам қулиб,
Уялди шекилли, кўздан йўқолди.

Чумчуқлар чиркиллаб норози бўлди,
Унинг ҳам қуёшсиз яшагиси йўқ.
Олисга нимқора чойшаб ёпилди,
Қуёшнинг изи бор, аммо ўзи йўқ.

Дарахтлар олисда бир тутам кўлка,
Уфқда ўйнайди хира нур, тўзон.
Тик, кумуш камарга ўхшайди йўлка,
Узоқда тепалар тўнтарик қозон.

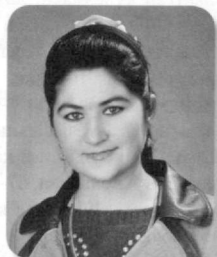
Ариқлар қиличдек яркираб туриб,
Бирпасда сўндию қорайди қолди.
Ўтлоқдан подачи келар хайкириб,
Қўрага тарқалган поданинг олди.

Кун бўйи қилт этмай турган шаббода,
Барглар қулоғига нимадир дейди.
Кун бўйи полиздан чиқмаган ота,
Этлари увишиб, чопонин кийди.

Осмонда юлдузлар ранги ёришиб,
Сафарга чиқади қарвонбоши – ой.
Сокин сой оқади нурга қоришиб,
Супада дамланар, хордик ёзар чой.

Кундузнинг ҳисоби кечда бўлади,
Кун яхши ўтдими? Ёстигинг юмшоқ.
Мақсаднинг манзили яқин келади,
Эртага тонг отар яна ҳам оппоқ.

БИР НУҚТА БИЛАН КЎЗНИ КЎР ҚИЛМАЙЛИК

Зилола НАМОЗОВА

Алишер Навоий бир ўринда “Лаънат ул котибғаким бир нуқта билан “кўз”ни “кўр” килур” деб ёзадилар. У кишининг меросини табдил ёки нашр қилаётганда шу гаплар ёдимизда турмоғи шарт.

Алишер Навоий лирикаси жамланган “Хазойин ул-маоний” куллиёти туркий адабиётимизда алоҳида ўрин тутади. Унда жамланган шоирнинг лирик мероси ҳам бадий жихатдан, ҳам мазмунан жуда бой бўлиб, полифоник хусусиятга эга. Қолаверса, ўз замондош ижодкорлари ва мунаққидлари ҳам камчилик топа олмаганини “Бадоеъ ул-бидоя” дебочасида таъкидлаб ўтади. Бундан кўринадики, ижодкор ўз асарлари устида жиддий ишлаган, қайта-қайта таҳрир қилган.

“Хазойин ул-маоний” куллиёти дебочасида ҳам Навоий ўз шеърларини ҳар томонлама жиддий қайта ишлагани, ҳаттоки, устози Жомий таҳриридан ўтказиб тургани ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади (1;6).

Шу ўринда, Алишер Навоий лирик меросини ўрганиш, қўлёзмаларини жаҳон китоб фондларидан излаб топиш ва шоир меросининг адабиётимизга номалум бўлган бир қатор намуналарини илмий муомалага киритишдек буюкликка дахлдор ишларни амалга оширган олим Ҳамид Сулаймоннинг ўзбек матишунослиги олдидаги хизматларини алоҳида эътироф этиш лозим. Олим “Хазойин ул-маоний” девони танқидий матни икки юздан ортик қўлёзмига кўриб чиқиб, йигирматасини ажратиб, уларга таъяниб яратилганини таъкидлайди (4;8). Бирок бугунги кунда, бундай ютуқдан фахрланишнинг ўзи камдек, назаримизда. Й.Э.Бертелс таъкидлаганидек, қўлёзмалар мундарижа жихатидан бири-биридан катта фарк қилади (5;3). Буни улуг ва кўп заҳмат талаб этувчи иш эканини ҳисобга олсак, танқидий матн ва нашрларни мукаммаллаштириш эъзозга лойиқ зот – Ҳамид Сулаймон фаолияти давомчиларидан бўлиш бахтини беради. Негаки, Навоий лирикасини нашрларда мукаммал ва нуксонлардан холи бўлишини устоз Ҳамид Сулаймон ҳам орзу қилганликлари шубҳасиз.

Орадан кўп асрлар ўтиши билан асарнинг қайта-қайта кўчирилиши, котибларнинг эҳтиётсизлиги, табдил ёки нашр натижасида ёки бошқа бир сабабга кўра асар мазмуни ёки шаклига жиддий таъсир этувчи бир қатор тафовутлар юзага келган.

Навоийнинг “Ғаройиб ус-сигар” девонини матний ўрганиш жараёнида де-

Зилола НАМОЗОВА – 1990 йилда туғилган. Қариш давлат университетини битирган. “Истеъдод мактаби – VIII” семинари Республика босқичи адабий танқид йўналиши иштирокчиси. “Кўзуга айланган кўнгил” номли адабий-танқидий мақолалар тўплами чоп этилган. Бир қатор мақолалари вилоят ва республика газета-журналларида нашр этилган.

воннинг Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғемалар фондида сакланаётган қўлғемаси, илмий-танкидий матнининг факсемил наشري ҳамда мукаммал наشري ҳисобланган “Тўла асарлар тўплами” ўзаро жиддий фарқланиши кўзга ташланди (2,3). Биз уларнинг мазмунга жиддий таъсир этаётган баъзи тафовутларни таҳлилга тортидик.

Девондаги 4-ғазалнинг 7-байти танкидий матнда мактаъ бўлиб келган. Муаллиф номи келтирилган байт яъни мактаъ эса юқорига чиқарилган. Бу гарчи қўлғемада тўғри акс этган бўлишига қарамасдан, танкидий матнда хатоликка йўл қўйилган. Нашрда эса тўғирланган. 67-ғазалнинг 3- ва 5-байтлари ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Мукаммал композицияга эга ғазалларнинг бу тарзда бузилишини кўплаб учратиш мумкин.

Ёки танкидий матни кўздан кечирар эканмиз:

*Тутульмиш эрди ғазабдин улусни қилди асир,
Қуёш тутулса, бале, фитнадур анга таъсир.*

байти билан бошланувчи 7 байтли 145-ғазал танкидий матнда тўлиғича келтирилмаган. 144-ғазал эса тақдоран берилган. Шу 145-ғазал қўлғемада бор, нашрда эса тикланган.

Гарчи баъзи ўринлар нашрда тўғирланган бўлса-да, 11-ғазал 3-байт б мисрасининг тафовутланаётганини кўриш мумкин. Қўлғема ҳамда танкидий матнда ўша байт қуйидагича келтирилган:

*Жузв-жузвумни фигонким мунфак этти тийги ҳажр,
Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.*

Шу байт нашрда аслига мувофиқ берилмасдан, негадир ўзгартирилган:

*Жузв-жузвумни фигонким, мунфак этти тийги ҳажр,
Ҳар-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.*

Мазмуни: фигон қилурманки, ҳажр (бизни) бўлакларга ажратди, мен учун улар бир-биридан ажралмайдиган қисмларнинг ўзидур.

Ушбу ўринда шеърнинг поэтик хусусиятлари бузилган. 31-ғазал 1-байти қўлғема ва нашрда қуйидагича келтирилган:

*Ҳам рамад теккан қўзунга чашими бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабинга жони афзорим фидо.*

Ушбу байтдаги “теккан” сўзи танкидий матнда “тикан” шаклида ёзилган. Ташдид белгиси ҳам ишлатилмаган. Баъзи ўринларда эса ташдид қўлланади. Бунда муайян тутумнинг йўқлиги бугунги китобхонни чалғитиши мумкин. Мисра мазмунига эътибор берайлик: “Кўз оғриғи теккан қўзинга бедор қўзларим фидо”. Энди тикан сўзини қўяйлик, “тикан қўз...” мантик бутунлай бузилган.

161-ғазалнинг 6-байт а мисрасида қўлғема ва танкидий матнда қўлланган “бокий” сўзи нашрда (2011) “бақо” тарзида қўлланган. Бу ҳолда мазмун ўзгариши билан бирга, вазн талаби ҳам бузилган.

*Бокий топар улки бўлди фоний,
Раҳравга бақо фано бўлибдур.*

байт тақтеъси: “мафъувлу мафоилун фаувлун” (— v v — v — v —). Унинг вазни

шаклланишида “мафойилун” аслининг бир йўла учта – ахраб (*мафъувлу*), макбуз (*мафоилун*) ва махзуф (*фаувлун*) фарълари иштирок этган. Шунга кўра, бу байтнинг вазни “ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи махзуф” деб аталади. “Бақо”ни қўлласак, v- v v – v – v – — ҳосил бўлади. Бирок бу афоилу тафоил ғазал вазнига мутлақо мос келмайди.

167-ғазалнинг 2-байти қўлёзма ва нашрларда қуйидагича келган:

*Тонг эмас ул нуқта гар кўздин ниҳондур, ваҳ, нетонг,
Мардумин кўрмаклигидин кўз агар маҳрум эрур.*

Танкидий матнда эса:

*Тонг эмас ул нуқта **кўздин гар** ниҳондур, ваҳ, нетонг,
Мардумин кўрмаклигидин кўз агар маҳрум эрур.*

тарзида берилган. Бу ўзгариш гарчи вазн талабини бузмаса-да, танкидий матннинг аниқ фактларга таяниб тузиш тутумига зид келади.

168-ғазалнинг 6-байти қўлёзма ва танкидий матнда қуйидагича келтирилган:

*Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса жон ўйлаким ўлмак жаҳон зиндон эрур.*

Нашрда эса:

*Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса жон ўйлаким, ўлмас жаҳон, зиндон эрур.*

Фаркланаётган “ўлмак” ва “ўлмас” сўзлари бир караганда кичик фарқдай туюлса-да, мазмуннинг жиддий ўзгаришга учраганини кўриш мумкин. Мазмуни: жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан хушдур, жонон йўқ бўлса, жон жаҳонда ўлган кабидир, жаҳон зиндон кабидир.

Агар “ўлмас” сўзини қўйсак, мантиқан номукаммаллик юзага келади, яъни мазмун бузилади. Бундай ҳолатни 184-ғазалда ҳам кузатиш мумкин. Ғазалнинг 3-байт 6 мисрасидаги “харж” сўзи танкидий матнда “ҳаж” шаклида нотўғри ёзилган. Гарчи ҳе ва жим ҳарфлари ўзаро боғланмай ёзилган бўлса-да, р ҳарфи йўқ.

Ёки:

193-ғазалнинг 2-байти қўлёзма, танкидий матнда қуйидагича келган:

*Базм эмас бог ичра майсизким, ҳунарвар илгидин,
Бўлди рангин мум ҳар қолаб била ҳайъатпазир.*

Шу байт нашрда:

*Шамъ эмас бог ичра майсизким, ҳунарвар илгидин,
Бўлди рангин мум ҳар қолаб била ҳайъатпазир.*

Шамъ ва базм сўзлари ёзилишда ҳеч қандай ўхшашликка эга эмас. Негадир бу сўз нашрда ўзгартirilган.

195-ғазал 5-байтда қўлланган “нукта” (нозик) сўзи қўлёзмада “нукта” (нукат) шаклида қўлланади. Бизнингча, мазмунан нукта сўзи тўғри ишлатилган.

Баъзи ўринларда эса арабча, форсча бўлган ўзлашма сўзлар тарихийлик принципи асосида ёзилмаган. Масалан, 59-ғазал 7-байтида қўлланган “тоат” сўзи

танкидий матнда ت (т) билан ёзилган. Қўлёзмада, ҳаттоки луғатларда ҳам ط (то) билан ёзилган.

Бундан ташқари бир қатор фонетик хусусиятларнинг нашр этишда инобатга олинмагани, натижада, давр тили сақланмаган ўринларни ҳам кўплаб учратиш мумкин. Масалан, т билан тугаган сўзларга қўлёзма ва танкидий матнда -тур, нашрларда эса –дур шаклидаги қўшимча қўшилган: Мухаббатдур (180-ғ. 5-байт). Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин.

Бугунги кунгача ўзбек матншунослигида, хусусан, Навоий лирикаси матнларида табдил қилиш ва нашрлар билан боғлиқ юзага келган муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари турлича бўлиб, уларга ҳозиргача ягона ечим ишлаб чиқилган эмас. Шу сабабли, кейинги йилларда нашр этилаётган Навоий лирик мероси жамланган аксарият тўпламлар, газета-журналлар, ҳаттоки айрим дарсликлар нашрларида ҳам бундай хатоликларни учратишимиз ҳақиқат.

Мухтасар айтганда, танкидий матн ва нашрларни мукаммаллаштириш учун муайян принциплар ишлаб чиқиш қуйидаги натижаларга эришиш учун хизмат қилади: Биринчидан, муаллиф яратган матнни айнан ёки энг яқин вариантини тиклаш имконияти кенгайди; Иккинчидан, қўлёзмаларни табдил қилиш, нашр этиш ишлари билан боғлиқ муайян принциплар ишлаб чиқиш ва уларни амалда жорий этиш нашрларни мукаммаллашувига олиб келади; Учинчидан, таржима-чилик тараққий этаётган бир даврда, классик меросимизни таржимонлар қўлига нуксонлардан ҳоли тарзда беришимиз натижасида мукаммал таржимага эришиш имконияти пайдо бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, юқоридаги масалалар ўз ечимини топган тақдирда, ўзбек матншунослиги ва манбашунослиги тараққиёти мисли кўринмаган даражада ривожланиши ва бошқа соҳалар ривожига ҳам алоҳида ўрин тутиши шубҳасиз.

Агабиётлар

1. Алишер Навоий, Хазойин ул-маоний, Қўлёзма. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институти, XVI аср, инв. № 677.

2. Навоий, Алишер. Ғаройиб ус-сиғар (илмий-танкидий матн, факсемил нашр). – Тошкент: Мумтоз сўз – Т: 2012.

3. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 2011.– 804-б.

4. Алишер Навоий, Хазойин ул-маоний, IV жилдлик. I жилд, Ғаройиб ус-сиғар, (сўзбоши муаллифи Х. Сулаймон, масъул муҳаррир П.Шамсиев), Т:1959.

5. Ё. Э. Бертелс. Навоий. – М. – Л.: 1948.

ТЕАТРДА ТЕАТР ҚАНДАЙ ПАЙДО БЎЛАДИ?

Шохрух
АБДУРАСУЛОВ

Ҳеч бир адиб ёзаётган ҳикоя, қисса ёки романи вақти келиб саҳналаштирилишини ҳаёлига келтирмаса керак. Чунки бадий асар аввало китобхон учун яратилади, бинобарин, унинг бошқа санъат турига айланиши, ўз ифода воситаси, шаклу шамойилини ўзгартириши алоҳида мавзу. Қолаверса, томоша учун адабиётнинг драматургия йўналиши манба бўлишини инобатга олсак, насрий асарларни саҳнага қўйиш нотабий ҳодисадек туюлади. Бирок ўзбек ва жаҳон театри тарихи гувоҳлик берадики, драматургия гуркираб ривожланган паллада ҳам адабиётнинг бошқа тур ва жанрларига мансуб асарларни саҳналаштиришга бўлган эҳтиёж асло сусаймаган. Натижада китобхонлар орасида шуҳрат қозонган машҳур асарлар саҳнага кўчиб, ўзининг янги қирраларини намоён этди, ўқувчи тасаввурида яшаб келаётган қаҳрамонлар жонланиб, театрда “иккинчи умр”ини бошдан кечирди. Бундай спектаклларнинг нозик жихати шундаки, одатда китоб мутолаасидан сўнг ўқувчи шуурида муайян образнинг аниқ-ёркин қиёфаси пайдо бўлади, спектаклдан сўнг шу чизгилар янада қуюклашса, нур устига нур. Акси бўлсачи?

Насрий асарларни саҳналаштириш бўйича адабиёт ва театр назариётчилари ҳар хил фикрлар билдиришган. Улар орасида айниқса, таникли рус театршуноси Константин Рудницкийнинг қарашлари эътиборга молик. “Қачонки насрий тил саҳна тилига айланса, шубҳасиз, насрий ижод кўп нарса йўқотади. Одатда бундай вазифа билан махсус мутахассис – инсценировкachi шугулланади. У саҳна учун нима керак ёки керак эмаслигини яхши билиши лозим”¹.

Маълумки, насрий ижод намунаси мутолаа жараёнида ўқувчига эстетик завқ ва ҳаяжон бахш этишининг асосий сабаби ижодкор исталганича тасаввурига эрк бериб, турфа хил ва ранг-баранг характерлар яратади ҳамда китобхонни ўз кечинмаларига ҳамдard этади. Шубҳасиз, бадий адабиёт намунаси инсон характерининг энг нозик қирраларини инкишоф этиши ва айни ҳодиса орқали театр санъати ривожига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу жихат ҳам олимнинг образли тафаккурдан четда қолмаган: “Айрим эътирозларга қарамай, театр адабий асар-

¹ Константин Рудницкий. Проза и сцена. – Москва: Издательство “Знание”, 1981, С.6

Шохрух АБДУРАСУЛОВ – 1991 йилда туғилган. Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтини тамомлаган. “Адабиёт. Саҳна. Инсценировка”, “XX–XXI аср Ўзбекистон санъатида трансформацион жараёнлар” (ҳаммуаллифликда) каби рисолалари нашр этилган.

ларга камбағал куёв бадавлат келин сари интилганидек, астойдил талпинади”². Дарҳақиқат, бадий адабиёт театрга нисбатан бой ва катта ижодий қудратга эга. Тасаввур қилинг, ёзма адабиётдан ташқари халқ оғзаки ижоди, фольклор, эпос ва достонлар, афсонау мифлар, ҳуллас, бизга маълум-номаълум адабий хазиналар қанчалик салмоқли ва кўп бўлса, сахна санъатининг барча талабу мезонларига тўлиқ жавоб берувчи, ғоявий-бадий жиҳатдан етук драматик асарлар шунчалик оз. Фикримизча, нафақат дунё, балки биргина миллат адабиётининг энг сара намуналарини ҳам тўла-тўқис сахнада кўрсатиш имконсиз. Шундай экан, юқорида келтирилган ҳазиломуз муқояса замирида ҳақиқат мавжудлиги аён бўлади.

Истиклол йиллари республикамиз театрларида миллий насримизнинг кўплаб намуналари сахналаштирилиб, томошабинлар эътиборига ҳавола қилинди. Ушбу жараён таникли адиблар ижодини сахнада жонлантириши баробарида театр санъатининг репертуар ва жанр ранг-баранглигини таъминлаш, бадий-ғоявий аҳамиятини мустаҳкамлаш, насримизнинг сара намуналарини китобхонлар орасида янада кенг тарғиб қилишга хизмат қилди.

Ўзбек театрида сахналаштирилган адабий асарлар бисотиға назар ташласак, миллий насримиздан Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларини алоҳида ажратиб кўрсатишга эҳтиёж сезилади. Ҳар икки роман ҳам миллат маънавиятининг ажралмас қисмига айланиб улгурган, ўзбекнинг росмана ҳаёт тарзи, феълу табиати, гўзал урф-одатларини авж пардаларда тараннум этгани сабаб уларни сахна ва экранда кўриш иштиёқи мутолаага бўлган муҳаббатдан кам бўлмагани рост. Абдулла Қодирийнинг тўнғич романи “Ўткан кунлар” илк бор 1973 йил Фарғона театрида Шаҳобиддин Низомиддинов инсценировкаси асосида режиссёр Носир Отабоев томонидан сахналаштирилган бўлиб, ушбу спектаклнинг ютуқ ва камчиликлари кейинги изланишлар учун замин ҳозирлайди.

Эътиборлиси шундаки, Қодирий романларининг сахна вариантлари доимо турфа фикрлар, баҳсу мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳусусда матбуотда ҳам очиқ-ойдин хулосалар айтилган. Жумладан, 1989 йил ҳозирги Ўзбек миллий академик драма театрида сахна юзини кўрган “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари” номи спектакль фикримизни тасдиқлайди. Муаллиф Иззат Султон асарни Қодирий романининг инсценировкаси эмас, балки адабий асосга таянган ҳолда яратилган мустақил оригинал пьеса дея тақдим этган, табиийки, бу фикрнинг тарафдорлари ҳам, муҳолифлари ҳам етарлича эди. Асарга мустақил ижодий ҳодиса сифатида баҳо берилишининг асосий сабаби шундаки, Иззат Султон роман руҳияти ва адабий матнга дахл қилмаган ҳолда, сюжет композициясига эркин услубда ёндашди. Яъни, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг драмабоп, кескин зиддиятларга тўла саҳифалари, ёзувчилик қисмати, инсоний тийнати ва фожиавий тақдирини бадий йўсинда идрок этади. Шунингдек, “Ўткан кунлар”ни ёзиш устидаги изланишлар, иккиланишлар, ижод машаққатлари ва илҳомбахш онлар шу воқеаларга монанд тарзда кўрсатилади. “Ўткан кунлар” романи дунёга келгач, энди муаллиф Қодирийдан бироз чекиниб, унинг адабий қаҳрамони – Отабек турмушини тасвирлашга ўтади. Бу ҳусусида санъатшунослик фанлари доктори, профессор Тошпўлат Турсунов шундай ёзади: “Шу тариқа “театрда театр” пайдо бўлади. Отабек ролини Абдулла Қодирийнинг ўзи бажара бошлайди. Вақти-вақти билан романнинг баёни бўлиниб, асар мавзуи ва мазмуни ҳусусидаги муҳокама, баҳсга кўчилади”³. Очиғи,

² Ўша манба, 7-бет.

³ Турсунов Тошпўлат. Абдулла Қодирий сахнада. – “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1989 й, 11-сон, 6-бет.

атокли олим ва драматург Иззат Султон тасаввур дунёсини ишга солиб, қутилмаган ва анчайин оҳорли янгиликка қўл урган бўлса-да, барибир спектакль “Ўткан кунлар”нинг сахнавий тажассуми бўлиб хотирага муҳрланди.

Ўзбек романчилигининг ибтидоси бўлмиш “Ўткан кунлар” Фарғона театрида, “Меҳробдан чаён” романи эса дастлаб Андижон вилояти мусикали драма театри, кейинчалик Ўзбек Миллий академик драма театрида сахналаштирилди. Шунингдек, Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов инсценировкаси асосида Муқимий театрида сахналаштирилган “Отабек ва Қумушбиби”, таниқли драматург Эркин Хушвақтов инсценировкаси бўйича Миллий театр сахнасида қўйилган “Ўткан кунлар” спектакллари мумтоз романнинг театрал ифодаси ўларок озми-кўпми таассуротларга тўртки берди.

Қолаверса, миллий насримиз намуналаридан Гафур Ғуломнинг “Шум бола” кассаси асосида Республика ёш томошабинлар театрида, Миллий ва Муқимий театрларида “Шум бола”, “Халфана”, “Омонали ва Замонали” каби спектакллар яратилгани, “Ҳасан Кайфий”, “Менинг ўғригина болам” ҳикоялари сахнавий талқин топгани, китобхонлар ардоқлаб ўқиган Ҳамид Ғуломнинг “Мангулик”, Саид Аҳмаднинг “Уфк”, Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди”, Тоғай Муроднинг “Ойдинда юрган одамлар”, “От кишнаган оқшом”, Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” каби кассаю романлари сахнага қўчиб, адабиёт ва театр муҳибларининг эътирофига сазовор бўлганини қайд этиш лозим. Айниқса, санаб ўтилган спектакллар орасида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоғай Муроднинг “Ойдинда юрган одамлар” ва “От кишнаган оқшом” номли бетакрор кассалари асосида ҳозирги Ўзбекистон давлат ёш томошабинлар театрида режиссёр Олимжон Салимов томонидан сахналаштирилган “От йиғлаган томонда” спектакли маданий ҳаётимизда алоҳида воқеа бўлди.

Маълумки, Тоғай Муроднинг ҳар икки кассаси ҳам кучли изтироб, дардчил рух ва фожиавий пафосга бой, ҳатто бу қадар тушқунлик, руҳий забунликнинг асл моҳиятини тушунтириб беришга баъзан адабиётшуносу мунаққидлар ҳам ожизлик қилади. Ноодатий баён услуби, кинояли тили, тағматн фалсафаси, ижтимоий залвори ва бошқа хусусиятлари ўқувчи эътиборини тортади. Айниқса, асарларнинг поэтик олами, муаллиф ўй-кечинмалари, тасвир ва тил имкониятларини сахнавий талқинда сақлай билиш, бадий асар жозибаси билан беллаша олувчи спектакль яратиш ижодкорлардан жиддий маҳорат ва изланишни талаб қиларди.

Хўш, адабий асарларнинг сахнага қўчиш жараёни қандай кечди? Театрнинг шартли санъат эканини ҳисобга олиб режиссёр рамзий ифода воситаларига мурожаат қилди.

Сахна юқорисидан марказга туширилган, томошабин кўзидан беркитилган ва бутун спектакль давомида гир айланиб, томоша темпа-ритмини белгилаб берувчи бакувват арконлар ва уларни боғлаб турувчи айланма чархпалак. Арконнинг учига эса эгарлар илинган. Бамисоли бўшлиқда муаллақ турувчи эгарлар сахнанинг исталган бурчагига етиб бориши, демакки, Зиёдулланнинг ҳаракат динамикасини ифодалаши мумкин. Энг қизиғи, бир қарашда примитив кўринувчи бу топилма сахнада рамзий от – Тарлонни акс эттирибгина қолмай, кассаларнинг инсценировкадаги ихчам ҳолатини вужудга келтиради.

Сахнада отлар пойгаси бўлаётган кўпкари манзарасини гавдалантириш учун эгар-жабдуқлар доира бўйлаб айлантирилади, бамисоли умр шитоб билан ўтяпти, ҳаёт кизгин, шиддаткор. Сахна ортидан эшиттирилган оломон кий-чуви, шовкини рамзий топилмаларга уйғунлашиб, режиссёр услуби ва рассом ифодасининг жонли ва таъсирчан чиқишини таъминлайди.

Зиёдулла – актёр Фарход Аминов атрофдаги инсонлардан ҳеч қачон яхшилик кўрмаган, доимо мазах бўлиб, жамият томонидан яккаланган, орзу-умидлари пой-мол этилган “кичик одам”. Одам қавмидан меҳр-окибат кўрмагач, бутун қалби, вужуди ила тил-забонсиз жонивор – Тарлонга талпинади, ёлғиз қолган кезлари эгарни қучоқлаб, узоқ вақт от билан тиллашади, дардлашади. Шу жонзотни бағрига босганда, недир роҳат ва ишонч ҳиссини туяди. Ушбу дардчил ҳолат қиссада жуда гўзал поэтик тил ила ифода этилади: “Тарлон-ай, нима қунларга қолдиг-а?.. Тушда бўлаяптими ё ўнгда бўлаяптими? Сен фарқламасанг, мен фарқлай олмай қолдим, Тарлон... Ҳалигилар қандай жонзот эди, Тарлон? Син-симбати одамга келбат беради. Уст-бошлари-да бор. Одамга майзаб гапиреди, одамга майзаб кулади... Билмадим, Тарлон, билмадим. Сен билмасанг, мен билмадим. Мен сени биламан, Тарлон. Улар мен учун бегона, Тарлон...”⁴.

Спектаклда эса режиссёр таъсирчан монологларни сақлаб қолиб, Зиёдулланинг оти билан бўладиган суҳбатларини шартли сахналарга кўчиради, натижада, бадий адабиётга хос ҳикоянавислик, баёнчилик услуби драматик кескин ва мурасасиз кайфият тусини олади. Воқеалар ўрни, макони ва образлар характерининг рамзийликка йўғрилгани, сахнавий мухитни юзага келтиришда ноёб экспериментлардан унумли фойдаланилгани “От йиғлаган томонда” спектаклининг асосий ютуғи бўлди.

Кейинги йилларда замонавий адабиётимиз насрий намуналарини сахналаштиришда Ўзбекистон давлат драма театри пешқадамлик қилмоқда. Мазкур театр сахнасида Эркин Аъзам ҳикоялари асосида “Жийдадилар”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат”, Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкарэ”, Зулфия Қуролбой кизининг “Аёл” каби асарлари асосида эътирофга молик спектакллар яратилди. Шулар орасида таниқли ёзувчи Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкарэ” ҳикояси сахнавий талқини (режиссёр Сайфиддин Мелиев) турли мунозараларга бойлиги билан ажралиб туради.

Ҳикоя илк бор “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган, адабиётшунослар, ёзувчилар эътирофига сазовор бўлди, ҳатто жаҳон адабий мезонлари билан бўйлашувчи асар сифатида баҳоланди. Гарчи воқеалар соф реалистик йўсинга қурилган бўлсада, характер ва тасвир баёнида муаллифнинг теран ҳаётий кузатувлари, рамз ва киёслардан унумли фойдаланиши, ғоят нозик масалаларни тағматларда ифодалаш маҳорати ўқувчи эътиборини жалб этади.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони ёш олим жиддий математик жумбок – Пуанкаре гипотезасини исботлашни мақсад қилган. Бу жуда мураккаб ва абсурд мавзу эканини билсада, ўз ниятидан бир қадам ҳам чекинмайди.

Саҳнанинг турли қисмлари, бурчаклар, поллар, деворлар бўйлаб ёйиб ташланган, кийим-кечаклар, халтаю тугунларга туташиб кетган формула тасвирланган матолар, тахлам-тахлам бўлиб ётган қоғозлару жилд-жилд китоблар илмининг заҳматли, охири шарафли йўлига чорлаб туради. Олим гипотезани исботлаш йўлида турли кийинчиликларга дуч келади, ҳатто устози уни ўз мақсадидан қайтармокчи бўлади. Ахийри у бу чигал масалага ечим топиб, бор овози билан “Топдим!..” – дея қичкиради. Бор ёзгиришлар, аламу дардлар унут бўлиб, вужуд, қалб билиш, англаш лаззатидан баҳраманд бўлади.

Спектакль ҳикояга нисбатан илиқроқ, неқбинроқ тасаввур уйғотади. Боиси асар бўйича, навқирон тадқиқотчи турмуш ташвишларига андармон бўлиб, гипотеза исботини қўлдан бой берган, аниқроғи рус математиги Григорий Перельман

⁴ Тоғай Мурод. Юлдузлар мангу ёнади (қиссалар) – Тошкент: “Шарқ”, 2009 й, 212-бет.

отни эртарок камчилаб, масалага ечим топади. Спектаклда эса олимга гипотезани исботлаш бахти насиб этади. Қўриниб турибдики, театр ҳикоядан фарқ қилувчи, мутлақо ўзгача ечим таклиф этаётир. Айни шу жихати билан худди ҳикоя сингари спектакль ҳам маданий жамоатчиликда катта кизиқиш уйғотди.

Маълумки, ҳар қандай сахна асарининг муваффақияти биринчи навбатда ёзма манбанинг пухталиги, адабий асоснинг мустаҳкамлигига боғлиқ. Шундай экан, театрнинг драматургия маҳсулига бўлган эҳтиёжини таъминлашда нафақат пьесалар, балки насрий асарлар ҳам салмоқли ўрин тутади. Айнан уларни сахна учун мослаштириш, драматургия талабларидан келиб чиқиб, қайта ишлаш, инсценировка шаклига келтириш театр санъатида муҳим жараёнлардан бири ҳисобланади.

Бир қарашда адабиётнинг бошқа тур ва жанрларида яратилган асарларни драматургик шаклга солиш осон вазифа бўлиб кўринади. Бироқ бу ишнинг масъулияти ва заҳмати оригинал драма ёзишдан кам эмас. Чунки сахна талабларидан бирмунча йирик, китобхонга мўлжаллаб ёзилган бадий асарни театр тилига қўчириш, матн тароватини сақлаган ҳолда драматургия конун-қоидаларига бўйсундириш ҳақиқий ижодий ҳодиса бўлиб, бу фаолият билан тажрибали адибу драматургларнинг шуғулланиши мақсадга мувофиқ.

Республика театрларида бадий-ғоявий асоси мустаҳкам, ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришларни ифода этувчи драматик асарларга эҳтиёж тобора ортиб бораётган бир палла замонавий наср намуналарини инсценировка шаклида сахнага олиб чиқилиши ғоят муҳим аҳамият касб этади десак, муболаға бўлмайди. Бундай ижодий ҳамкорлик ўзбек насри ва театри ривожига бирдек ижобий таъсир кўрсатиши табиий. Аввало, бу оркали драматургиядаги вазият янада барқарор тус олса, шунингдек, адабий ҳаётимизда эътироф топаётган асарларни кенг жамоатчиликка яқиндан танитиш имконияти туғилади.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур.

Қамра-қамра ишғилиб дарё бўлур.

Алишер НАВОЙИ

АДАБИЙ ҲАЁТ

* * *

13 март куни Абдулла Қаххор уй-музейида Наврӯз умумхалк байрами муносабати билан “Янгила-наётган юртнинг янги илҳомлари” мавзусида адабий кеча бўлиб ўтди.

Тадбирда Ўзбекистон Маданият вазирлиги, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вакиллари, музей раҳбарлари, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси масъул котиби, Яккасарой туман ҳоким ўринбосари, Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқи фаоллари иштирок этдилар.

* * *

13 март куни Ёзувчилар уюшмаси Наср кенгашининг йиллик ҳисобот йиғилишида ижодий кен-гашлар фаоллари, ёзувчилар, адабиётшунослар иштирок этишди.

Наср кенгаши раиси, ёзувчи Абдуқаюм Йўлдош ўтган йили ёзувчи Исажон Султоннинг Стокгольм шаҳрида бўлиб ўтган “Open Evrasiya” халқаро танлови ғолиби бўлгани, шу танловда иштирок этган ёш адиба Нодирабегим Иброҳимова ҳам алоҳида эътироф этилганини таъкидлади.

2017 йилда эълон қилинган романлар бўйича Самарқанд давлат университети докторанти Аз-миддин Носиров, киссалар бўйича – филология фанлари доктори, профессор Курдош Қахрамонов, адабий нашрларда эълон қилинган ҳикоялар бўйича филология фанлари номзоди Мархабо Кўчқоровалар сўзга чиқишиб, йилнинг диққатга лойиқ асарлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришди.

Йиғилишда, шунингдек, ёзувчилар Озод Мўмин, Собир Ўнар, Неъмат Арслон, адабиётшунослар Гулноза Сагторова, Ислом Ёкубов маърузалар юзасидан мулоҳазаларини билдиришди.

* * *

14 март куни Тошкент Фотосуратлар уйида “Баригал”, “Бисот”, “Дарахт тагидаги одам”, “Қа-малак яшайдиган уй”, “Кўзгудаги икковлон” сингари романлари, кисса ва ҳикоялари орқали ада-биёт мухлисларига яхши таниш бўлган таниқли ёзувчи Нодир Норматовни хотирлаб адиб ижодида бағишланган фотокўرғазма ҳамда “Нодир Норматов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида” кито-бининг тақдими бўлиб ўтди.

Тадбирда ёзувчининг яқин дўстлари, оила аъзолари, адабиётшунослар, мунаққидлар, рассом-лар, санъатшунослар, журналистлар ва талабалар иштирок этишди. “Санъат” журналининг бош муҳаррири Дилафрўз Қодирова Нодир Норматовнинг ўзбек адабиёти ва тасвирий санъатига қўшган хиссаси, ибратли фаолияти ҳақида гапирди. Адабиётшунос олимлар Иброҳим Ғафуров ва Умарали Норматов ёзувчининг бадий асарлари, мақолалари ҳақидаги мулоҳазаларини ўртоқлашди. Тад-бир сўнггида ёзувчининг рафикаси Гавҳар Норматова ўз хотираларидан сўзлаб, йиғилганларга мин-натдорлик билдирди.

* * *

4 апрель куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб этишни ташкил қилиш бўйича ташкилий қўмита йиғилиши бўлиб ўтди. Унда ёзувчилар, шоирлар, таржимонлар, давлат ва жамоат арбоблари иштирок этди.

Тадбирни Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси Хайридин Султонов очди ва бошқариб борди.

Йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ва Қозоғистон Респуб-ликаси Президенти Нурсултон Назарбоев ташаббуслари ва амалий ишлари тимсолида ўзбек ва қозоқ халқларининг ҳамдўстлик алоқалари ривожидида янги давр бошлангани алоҳида таъкидланди. Тили, дини, қони бир, келиб чиқиш тарихи бир бўлган ўзбек ва қозоқ халқларининг маданий-ада-бий алоқаларини Навоий ва Абай каби мутафаккир шоирлар ворисларининг ҳамкорлик робиталари Ойбек ва Мухтор Авезов, Миртемир ва Абдулла Тожибоев, Абдулла Орипов ва Ўлжас Сулаймонов-нинг жонажон дўстлиги, кадрдонлиги билан маҳкам боғлангани, бугунги глобаллашув замонидида бу дўстликнинг янада мустаҳкам бўлиши халқларимизнинг фаровонлиги ва оламнинг тинчлиги учун ниҳоятда муҳим эканлиги айтиб ўтилди.

* * *

4 апрелда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида буюк адиб ва жамоат арбоби Чингиз Айтматов таваллудининг 90 йиллигини нишонлаш бўйича ташкилий қўмита йиғилиши бўлиб ўтди. Тадбир-ни Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси Хайридин Султонов очди ва бошқариб борди.

Йиғилишда шу йилнинг 2 апрелида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк адиб ва жамоат арбоби Чингиз Айтматов таваллудининг 90 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарори қабул қилингани туркий халқларнинг буюк адибига кўрсатилган юксак эҳтиромнинг намунаси бўлгани таъкидланди.

Шундан сўнг йиғилиш давомида “Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон” номи хотира китобини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш, Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳужжатли фильм сурагга олиш, Чингиз Айтматов хотирасини абадийлаштириш мақсадида Тошкент шаҳрининг марказий кўчаларидан бирига адиб номини бериш, “Чингиз Айтматов ва Ўзбек адабиёти” мавзусида илмий конференция ўтказиш, мамлакатимиздаги олий ва ўрта махсус, касб-хунар, умумий ўрта таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, меҳнат жамоалари ва маҳаллаларда таниқли шоир ва ёзувчилар, олимлар иштирокида учрашувлар, адабий кечалар ташкил этиш, 2018 йил декабрь ойининг иккинчи ўн кунлигида Ўзбек Миллий академик драма театрида атоқли адиб хотирасига бағишланган ижодий кеча ўтказиш чора-тадбирларини белгиланган муддатда юксак даражада амалга ошириш ҳақида қелишиб олинди.

* * *

Давлатимиз раҳбари ўзининг халқ билан бўладиган учрашувларида, турли тантанали маросимлар ҳамда катта-катта йиғилишларда китоб ўқиш, айниқса, ёшларнинг маънавий оламини бойитиш борасида, уларни ватанпарвар, фидойи инсонлар қилиб тарбиялашда китобнинг нечоғлиқ юксак аҳамиятга эга эканлигини такрор ва такрор таъкидлаётгани ҳар бир юртдошимиз қалбида кенг акс садо бераётир.

7 апрелда Сирдарё вилояти Мирзаобод тумани 6-умумий ўрта таълим мактабида Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти соҳиби Муҳаммад Али билан адабий учрашув бўлиб ўтди. Тадбирда адабиётшунос олим Адҳамбек Алимбеков, “Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” журналлари Бош муҳаррири, шоир Сирожиiddин Рауф ва бошқа бир қатор ижодкорлар билан китоб мутолааси синоатлари ҳақида сурурли сирлашув учун йиғилган мактаб ўқувчилари ҳамда тумандаги адабиёт ихлосмандлари иштирок этди.

Учрашув сўнггида ижодкорлар Ёзувчилар уюшмаси томонидан чоп этирилган китоблар тўпламини мактаб кутубхонасига тақдим этдилар.

* * *

11 апрель куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Фаоллар йиғинининг навбатдан ташқари мажлиси бўлиб ўтди. Унда таниқли ёзувчилар, шоирлар, уюшманинг фаол аъзолари, шунингдек, давлат ва жамоат арбоблари иштирок этдилар. Йиғилишни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари Ғайрат Мажид очди ва бошқариб борди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси Хайриiddин Султонов сўзга чиқиб, Президентимизнинг шу йил 5 апрелдаги “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори миллий адабиётимиз ва маънавий-ижтимоий ҳаётимизда тарихий воқеа бўлганини алоҳида таъкидлади.

Мажлис кун тартибида ташкилий масала кўрилди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори Муҳаммад Алининг Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёти ва тарихий фаолияти ҳақида бадий фильм сценарийсини ёзиш ва кизгин ижодий фаолият билан шуғулланиши учун шарт-шароит яратиб беришни сўраб Фаоллар кенгашига Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси лавозимидан озод этиш ҳақида ёзган аризаси муҳокама этилди. Йиғилиш иштирокчилари унинг бу таклифини инobatта олиб, уни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси лавозимидан озод этишди.

Йиғилишда Ўзбекистон халқ шоири Сирожиiddин Саййид Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси лавозимига, шоир Минҳожиддин Мирзо Ёзувчилар уюшмаси раисининг биринчи ўринбосари лавозимига сайланди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг Ёшлар билан ишлаш бўйича ўринбосари Икбол Мирзо Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида ёшлар масаласи бўйича масъул вазифага тайинлангани муносабати билан “Ёшлик” журнали бош муҳаррири, шоир Нодир Жонузок Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг Ёшлар билан ишлаш бўйича ўринбосари лавозимига сайланди.

МУНДАРИЖА

ДУРДОНА

ОГАҲИЙ. Ки, ўн саккиз минг олам ўн саккиз ёшинингдин айлансун.4

ПУБЛИЦИСТИКА

Анвар ОБИДЖОН. Тупрокдан доврўғ ясаётганлар.7

НАЗМ

Ўткир РАҲМАТ. Ёдга тушар умрим парчаси.11

Собир ЖАББОР. Вужудимда гуллар ҳаяжон.16

Тошпўлат АҲМАД. Менга сўз бердингиз...43

Дилором ИСМОИЛОВА. Муҳаббатим кўрсатсин сеҳр.47

Ҳалима АҲМЕДОВА. Кўзим гавҳарида сайр қилар дунё.61

НАСР

Усмон АЗИМ. Ходимлар бўлими бошлиғи. Ҳикоя. Охири.19

Мухаммад САЛОМ. Келин. Ҳикоя.51

Гулҷехра АСРОНОВА. Дилбанд. Ҳикоя.66

Бахтиёр АБДУҒАФУР. Султон Жалолиддин Мангуберди. Роман.80

Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.80

Абдурахим ЭРКАЕВ. Абдулла Орипов феномени. Эссе. Давоми.122

ИЖОДИЙ КЕНГАШЛАРДА

Наргиза ТЎХТАЕВА. Изланишлар сарҳисоби.68

Ориф ТЎХТАШ. Бола бўлолмасак – барчаси бекор!73

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Лайло ҲАСАНОВА. Туйгулар сўзлайди сирли ривоят.77

ЁНДАФТАР

Барот ИСРОИЛ. Шоирликнинг мактаби йўқ.108

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ТАВАЛЛУДИНИНГ 90 ЙИЛЛИГИГА

Аҳамдҷон МЕЛИБОЕВ. Улуғ адибнинг улуғ нияти.112

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР – АБАДИЙ АЛОҚАЛАР

Абдулла РУСТАМОВ. Қозоқ шеърятининг аскар тоғи.146

БУ БЎСТОН САҲНИДА

Исмоил Махмуд МАРҒИЛОНИЙ. Ахли дониш суҳбатда бўлса қалб зийнат топар.151

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Дилрабо ҚУВВАТОВА, Дармоний ЎРАЕВА. Бадний санъатта хос меъёр.155

Шохрух АБДУРАСУЛОВ. Театрда театр қандай пайдо бўлади? ..169

УНУТМАС МЕНИ БОГИМ

ШУҲРАТ. Ишончим максадга чорлаган нурким...161

ТАДҚИҚОТ

Зилола НАМОЗОВА. Бир нукта билан кўзни кўр қилмайлик.165

Адабий ҳаёт.174

Шарқ юлдузи

2018

4-сон

Муассис:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ**

* Муаллифлар фикри

таҳририят ижодий жамоаси нуктаи назарини фарқланиши мумкин.

Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

Журнал ОАК эътироф этган нашрларнинг 10.00.02 “Ўзбек адабиёти” ихтисослиги бўйича рўйхатига киритилган.

* Журналга обуна даврий нашрларни етказиб бериш билан шугулланувчи барча ташкилотлар орқали амалга оширилади.

Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100066, Тошкент шаҳри,

Бунёдкор шоҳкўча, Алиблар хиёбони,

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси биноси.

Телефонлар:

231-23-65, 231-23-66, 231-23-68

www.sharqyulduzi.uz

e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
07.05.2018 йил.

Қозғоз бичими 70x108 1/16.

Офсет босма усулида офсет қозғозда босилди. Босма табоғи 11,0.

Шартли босма табоғи 15,4.

Нашриёт ҳисоб табоғи 17,2.

Адади 3150 нусха.

Буюртма №164.

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 05.02.2016 й. 0562-рақам билан рўйхатга олинган.

“Mashhur-Press nashriyoti” МЧЖ ва

“Argumenty i fakty Centrasia”

МЧЖ ҳамкорлигида чоп этилди.

Қорхона манзиллари:

Тошкент шаҳри,

Ислом Қаримов кўчаси, 16*-уй.

100011, Тошкент шаҳри,

Элбек кўчаси, 8-уй.

Журнал ойда бир марта

чоп этилади.

Мусаххих:

Дилфуза Маҳмудова

Саҳифаловчи-дизайнер:

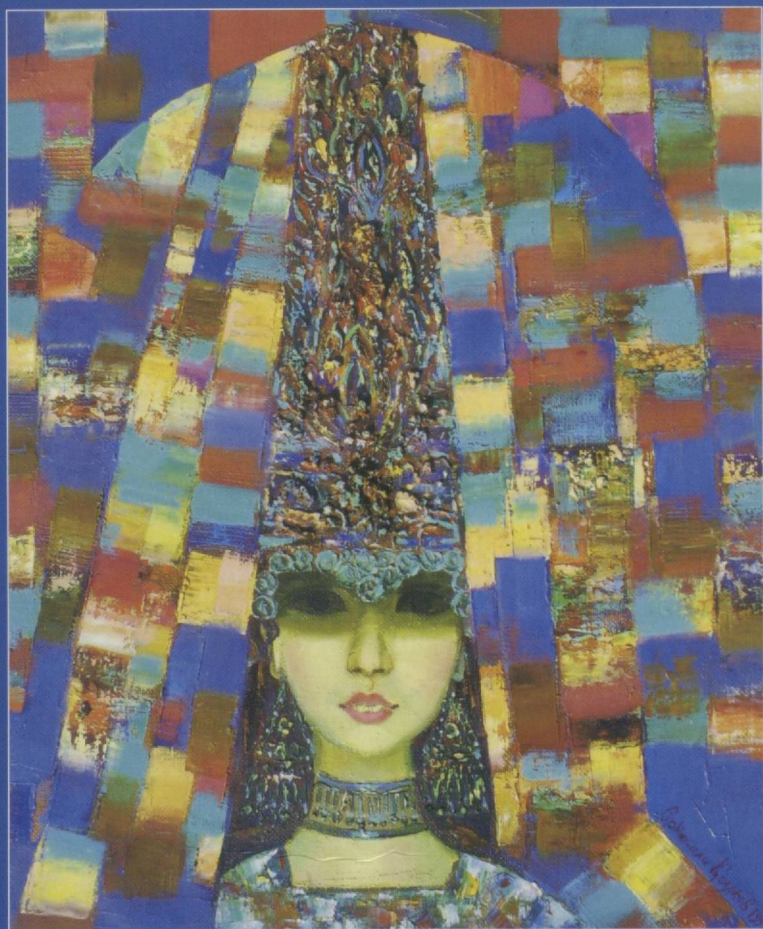
Мадина Абдуллаева

Copyright © “Шарқ юлдузи”

Унутилмас лаҳзалар

Шухрат ҳаётидан лавҳалар

Ортиқали Қозоқов. Шарқ гўзали